

ZBORNIK RADOVA
Konferencija Jevrejski logor Zemun i
Prihvatni logor Zemun
prošlost-sadašnjost-budućnost
Zemun, 18-19. IX. 2021.

Izdavač
JEVREJSKA OPŠTINA ZEMUN
2021.

IMPRESUM

Publikacija: ZBORNIK RADOVA – Konferencija Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun – prošlost – sadašnjost – budućnost

Izdavač: Jevrejska opština Zemun

Urednik: Nenad Fogel

Autor: Grupa autora

Recenzija: Slobodan Mandić, Istorijski arhiv Beograda

Tehnički urednik izdanja: Jugoslav Rakita

Štampa: LaPressing, Lazarevac

Tiraž: 200

Godina izdanja: 2021.

© 2021.

Stavovi izraženi u radovima objavljenim u ovom Zborniku pripadaju autorima i nužno ne odražavaju stav urednika i izdavača

Jevrejske opštine Zemun.

Sva prava su zadržana. Ni jedan deo ove publikacije ne može biti reprodukovan niti smešten u sistem za pretraživanje ili transmitovanje u bilo kom obliku, elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način, bez prethodne pismene dozvole izdavača.

SADRŽAJ

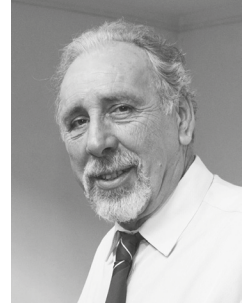
Nenad Fogel: Uvod Prošlost- sadašnjost- budućnost	5
Milan Fogel, Izrael: Memorijalni centar Staro sajmište	11
Aleksandar Nećak, Srbija: Manipulacija Sajmištem	23
Prof. dr Jovan Bayford, V. Britanija: Šta je danas, u Srbiji, i za Srbiju Staro sajmište	45
Dr Milan Koljanin, Srbija: Uloga srpske policije u Holokaustu na nemačkom okupacionom području u Srbiji	53
Dr Sanja Petrović Todosijević, Srbija: Sistem logora u Šapcu kao deo sistema logora za uništenje pripadnika jevrejske zajednice na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji	73
Akademik Ivo Goldstain, Hrvatska: O utjecaju nacista u NDH, Jasenovcu i na Sajmištu kao dijelu strateškog nacističkog plana	107
Dr Milovan Pisarri, Srbija: Romi u logoru na Sajmištu,	131
Dr Dragan Cvetković, Srbija: Sajmište - Jevrejski logor Zemun	141
Slobodan Mandić, Recenzija tekstova za Zbornik radova sa konferencije Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun	159
Nenad Fogel: Uvodni govor na otvaranju izložbe	163
Prof. dr Milan Ristović: Recenzija izložbe Jevrejski logor Zemun	167
Izložbeni panoi Jevrejski logor Zemun	171
Zahvalnost donatorima	185

Nenad Fogel, Srbija

UVOD

PROŠLOST- SADAŠNJOST- BUDUĆNOST

Povodom obeležavanja 80. godina od otvaranja Jevrejskog logora Zemun, Jevrejska opština Zemun organizovala je 18-19. 9. 2021. konferenciju posvećenu Jevrejskom logoru Zemun (Judenlager Semlin) i Prihvatnom logoru Zemun (Anhaltelager Semlin).

Jevrejski logor Zemun otvoren je 8. decembra 1941. godine. Nedićevi žandarmi su po jevrejskim stanovima raznosili pozive da se svi ukućani prijave Specijalnoj policiji za Jevreje. U pozivu je navedeno da svako može poneti samo onoliko prtljaga koliko može sam poneti. Sem toga, svako od pozvanih je bio obavezan da preda ključeve svoga stana za koje se ima prikačiti cedulja sa adresom. Tako je praktično nastavljeno masovno uništenje Jevreja sa teritorije Srbije pod nacističkom okupacijom.

Prvi motiv za organizovanje Konferencije sadržan je u nazivu logora: Jevrejski, Zemun. Želeli smo da otklonimo dilemu vezanu, kako za našu zajednicu, tako i za pominjanje imena Zemuna. Logor je istina bio smešten na teritoriji Zemuna koji je bio pod okupacijom NDH, ali njime su upravljale nacističke okupacione vlasti u Beogradu. Takođe je važno napomenuti da u njega nisu bili deportovani Jevreji iz Zemuna. Postoje saznanja da je u logoru stradalo i nekoliko Jevreja iz Zemuna, ali su to verovatno bili oni koji su mislili da su sigurniji u Beogradu nego pod ustaškim režimom u Zemunu. Sudbina Jevreja iz Zemuna zapečaćena je 26. jula 1942. kada su svi deportovani u stočnim vagonima put Jasenovca i Stare Gradiške, najsurovijeg i najstrašnijeg koncentracionog logora u celoj Evropi. U logor su zatvarani, sa područja tzv. NDH, Srbi, Jevreji, Romi i pripadnici pokreta otpora – partizani. Skoro cela jevrejska zajednica Zemuna, njih 95%, našla je smrt u tom kompleksu logora. Ervin Rozenberg je jedini Jevrejin iz Zemuna koji je uspeo da preživi proboj logoraša u aprilu 1945. Njegovo svedočenje o strahotama koje je video i doživeo u logoru može se čuti samo u Jad Vašem, Muzeju Holokausta u Jerusalimu.

Sudbina Jevreja zatočenih u Jevrejskom logoru Zemun je paradigma stradanja Jevreja u Srbiji. Preko 80% jevrejske populacije bilo je ubijeno, a većina njih baš u Jevrejskom logoru Zemun i Prolaznom logoru Topovske šupe, koji je služio kao „rezervoar“ za streljanja, kao deo odmazde nacističkih vlasti u Srbiji zbog oružanih akcija oslobodilačkih pokreta. Ono što je urađeno sa Jevrejima u logoru, koji se danas naziva „Staro Sajmište“ deo je nacističkog plana koji je započet pre nego što je i zvanično proklamovan januara 1942. na Vanzejskoj konferenciji. Jevrejska zajednica u Srbiji, ranije u Jugoslaviji, godinama posle Drugog svetskog rata uzaludno je pokušavala da ishoduje kod vlasti da se mesto na kome je postojao logor pretvori u mesto sećanja: Muzej stradanja Jevreja iz Srbije. Nažalost, sve do 2020. godine na tom polju nije se ništa uradilo. Te 2020. donet je Zakon kojim se osniva Memorijalni centar „Staro sajmište“ i uređuju njegova organizacija i rad. Činjenica da je posle zatvaranja, odnosno ubijanja svih zatočenih Jevreja u logoru, na istom mestu otvoren novi, „Prihvatni logor Zemun“, bio je odličan izgovor da se umesto muzeja sećanja na jevrejske žrtve formira jedinstven memorijalni centar koji će se baviti svim žrtvama koje su na tom mestu izgubili svoje živote, bez obzira na posebnost koja je vezana za Jevreje. Naime, istrebljenje Jevreja bio je državni projekat nacističkih vlasti, a stradanje ostalih na ovom mestu bilo je podstaknuto borbom nacističkog okupatora protiv pripadnika pokreta otpora, među kojima su većinu činili Srbi.

U članu 2. Zakona se kaže: *Memorijalni centar “Staro sajmište” osniva se kao ustanova kulture – sa sedištem u Beogradu, u interesu obezbeđivanja organizacionih, kadrovskih i materijalnih pretpostavki za obavljanje poslova u oblasti muzeološke, i s njom povezane obrazovno-vaspitne i naučno istraživačke delatnosti, s ciljem negovanja sećanja na žrtve nacističkog koncentracionog logora Jevrejskog prolaznog logora Beograd – Topovske šupe i na nekadašnjem Beogradskom sajmištu, Jevrejskog logora Zemun i Prihvatnog logora Zemun.*

Primedbe iznete na javnoj raspravi o predloženom nacrtu Zakona, posebno primedbe Jevrejske opštine Zemun, nisu prihvaćene. Uz kozmetičke izmene, ostale su suštinski važne primedbe koje nisu unete u tekst Zakona a odnose se, kako na sam naziv memorijalnog centra (mi smo tražili da se memorijalni centar nazove „Sajmište“, a ne „Staro sajmište“), tako i na jasno ukazivanje na one koji su u istrebljenju Jevreja

u Srbiji aktivno učestvovali. Sedamdesetih godina prošlog veka uvodi se u upotrebu naziv, „Staro Sajmište“. Sva je prilika da se uvođenjem novog naziva namerno izbegavalo da se upotrebljava zvanični naziv logora, a to je Jevrejski logor Zemun, jer bi onda bilo sasvim jasno ko je u njemu stradao. Logor je bio formiran na mestu Beogradskog sajma, nikako na mestu „Starog Sajmišta“. Još 1944. godine državne vlasti su formirale *Anketnu komisiju za ispitivanje zločina u logoru na Sajmištu* i jasno odredile na koje mesto se misli.

Javnu raspravu o nacrtu Zakona vodilo je Ministarstvo kulture i informisanja, i već tada je bilo jasno da će se realizacija odvijati tačno onako kako je predsednik Radne grupe Asja Drača Munteanu najavila, a to je da će sve trajati bar narednih deset godina. Zakon je stupio na snagu 3.3. 2020. a primenjuje se od 1. januara 2021, osim članova 16-19. Već u članu 16. napravljena je odstupnica za realizaciju ostalih članova Zakona. U članu 16. se navodi:

Danom stupanja na snagu ovog zakona, odnosno od dana primene počinje sa radom Memorijalni centar “Staro sajmište”.

To „odnosno“ značilo je da ništa od predviđenih imenovanja ne mora biti urađeno, iako se u članu 17. jasno navodi da: *Vlada imenuje vršioca dužnosti direktora, kao i predsednika i članova Upravnog i Nadzornog odbora Memorijalnog centra “Staro sajmište” u roku od 30 dana od dana stupanja na snagu ovog zakona.*

Da ne bude da se samo poslovi iz pomenutih članova Zakona nisu sproveli u prvoj godini od njegovog stupanja na snagu, već se nije ispoštovao ni rok koji je predviđen. Podaci o tome šta je urađeno (a nije urađeno gotovo ništa) po pitanju primene Zakona dobijeni su u avgustu 2021. od Ministarstva kulture i informisanja koje je bilo u obavezi da vrši nadzor nad njegovom primenom.

Podnaslov konferencije: **Prošlost, sadašnjost, budućnost**, bio je lajt motiv Konferencije. Učesnici su po sopstvenom izboru obrađivali teme. Većina se opredelila da govori o prošlosti (istoričari), ali je dobar deo učesnika imao radove vezane za „sadašnjost i budućnost“. Moramo da primetimo da su oni koji su govorili o „sadašnjosti i budućnosti“ bili veoma skeptični oko realizacije ciljeva koji su postavljeni u Zakonu. Nadamo se da će njihovi razlozi za sumnju biti pokretačka snaga za odgovorne u Ministarstvu kulture i informisanja, te da će nadoknaditi

izgubljeno vreme za realizaciju bar osnovnih koraka koji se tiču imenovanja direktora i članova Upravnog odbora.

Kao drugi motiv za organizovanje Konferencije bila je povezanost Jevrejske opštine Zemun sa **Prihvatnim logorom Zemun**, pre svega zbog činjenice da su na našem groblju sahranjivani logoraši koji su umirali u samom logoru. Sahranjivanja su se odvijala svakodnevno, tako što su zaprežna kola, posle 22 časa, da se građani ne bi uznemiravali, dovozila na Jevrejsko groblje mrtve i polužive logoraše, da bi ih onda radnici sahranjivali u već pripremljene rovove. Ubrzo posle oslobođenja Zemuna, krajem 1944. godine, *Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* formirala je *Anketnu komisiju za ispitivanje zločina u logoru na Sajmištu*. Ova komisija je izvršila ekshumaciju žrtava ovog logora zakopanih na Jevrejskom groblju u Zemunu i na Bežanijskoj kosi (Belanovićeve rupa). U 23 masovne grobnice, na Jevrejskom groblju, pronađeno je ukupno 6.500 žrtava. Potpuni rezultati objavljeni su u *Saopštenju broj 87* Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (Beograd 1946, str. 800).

U okviru obeležavanja “Dana evropske baštine”, koju je organizovala Gradska opština Zemun, deo programa bila je i Konferencija posvećena Memorijalnom centru Staro sajmište, koju je organizovala Jevrejska opština. Konferencija je održana u Kancelariji za mlade GO Zemun. Povodom 80. godina od otvaranja Jevrejskog logora Zemun u galerijskom prostoru postavljena je izložba „Jevrejski logor Zemun“, autora Nenada i Milana Fogela i dr Milana Koljanina.

Goste su na otvaranju izložbe i početka rada međunarodne konferencije pozdravili autor projekta i predsednik Jevrejske opštine Zemun Nenad Fogel, Igor Ginzberg, izabrani (neupisani) predsednik Saveza jevrejskih opština Srbije, Slobodan Mandić, pomoćnik direktora Istorijskog arhiva Srbije i predsednik skupštine opštine Zemun Miroslav Gajić, koji je svečano otvorio izložbu i označio početak rada konferencije.

Konferencija je bila dvodnevna i otvorena za javnost. Prvog dana rada, u prepodnevnoj sesiji, svoje radove su predstavili Milan Fogel, pisac, novinar i publicista iz Izraela, dr Milan Koljanin, istoričar iz Beograda, akademik dr Ivo Goldjštajn iz Zagreba i dr Dragan Cvetković iz Muzeja žrtava genocida. Rad Prof. dr Jovana Bayforda iz Velike Bri-

tanije pročitao je Nenad Fogel.

U popodnevnoj sesiji posetiocima se obratio dr Milovan Pisarri, istoričar iz Beograda, a predstavljeni su i radovi opravdano odsutnih učesnika (zbog aktuelne pandemijske situacije) i to dr Sanje Petrović Todosijević istoričarke iz Beograda i Aleksandra Nećaka, člana izvršnog odbora Jevrejske opštine Zemun.

Drugog dana rada učesnici Konferencije su odgovarali na pitanja posetilaca.

Cilj i zadatak konferencije bio je da kroz izlaganja učesnika dobijemo uvid šta je bio Jevrejski logor Zemun, kasnije Prihvatni logor Zemun, kao i dokle se stiglo sa realizacijom formiranja Memorijalnog muzeja sećanja na lokaciji Starog sajmišta, Topovskih šupa i svih ostalih mesta stradanja Jevreja, Srba i Roma u okolini Beograda tokom Drugog svetskog rata. Bez lažne skromnosti svi postavljeni ciljevi su ispunjeni i nadamo se da će pomoći budućem rukovodstvu Memorijalnog centra „Staro sajmište“. Vlada je 3. novembra 2021. godine, sa više od godinu i po dana zakašnjenja, imenovala dr Krinku Vidaković Petrov za vršio- ca direktora Memorijalnog centra „Staro Sajmište“.

Organizator konferencije i predsednik Jevrejske opštine Zemun

Nenad Fogel

Zemun, decembar 2021

Milan Fogel, Izrael

MEMORIJALNI CENTAR „STARO SAJMIŠTE“

S obzirom na učešće eminentnih istoričara na Konferenciji o Starom Sajmištu, ne bih se posebno bavio istorijskim aspektom značaja budućeg Memorijalnog centra. Memorijalni centar će između ostalog imati i edukativnu ulogu, ali pre svega ima za zadatak očuvanje sećanja na nevino stradale državljane Srbije, u najvećem broju Srba. S obzirom da je logor menjao namenu za vreme Drugog svetskog rata - u logoru, koji je u toku rata menjao i naziv i namenu - bili su zatočeni pripadnici više nacionalnosti.

Ne bavim se ni samim nazivom memorijalnog kompleksa, jer je taj naziv, „Staro Sajmište“, da tako kažem, odomaćen u Srbiji, iako logor nikada nije zvanično tako nazivan.

Razlog otvaranja logora na prostoru Sajma verovatno leži u činjenici da bi se tako izbeglo saznanje građana Beograda, ali i Zemuna, šta se u logoru dešava. Pri tome se mora imati u vidu da je pristup Sajmu iz pravca Zemuna bio otežan, jer je teren oko Sajma bio okružen močvarnim zemljištem, a s druge strane pored logora protiče reka Sava.

No, za nas je važna suština uloge prvog predratnog Beogradskog sajma u Srbiji, smeštenog na zemunskoj strani pored reke Save, od strane nacista pretvorenog u logor. Sajam, odnosno logor, za vreme okupacije u Drugom svetskom ratu nalazio se na teritoriji NDH, Nezavisne države Hrvatske, a pod upravom nacističke Nemačke. Naravno, nismo zaboravili ni ulogu NDH, odnosno ustaških zvaničnika, koji su samo iz Zemuna odveli u Jasenovac, logor smrti, oko 95% jevrejske populacije Zemuna. Među deportovanim su se nalazili i moji baba i deda i dva strica. Naš otac je jedini iz njegove porodice preživeo Holokaust, jer se od prvih dana okupacije pridružio Pokretu otpora, ali to je druga priča.

U prvoj fazi od osnivanja logor je nosio naziv Judenlager Semlin (Jevrejski logor Zemun) i početak je realizacije nešto kasnije zvanično proklamovanog nacističkog programa uništenja jevrejske nacije na pro-

storu Evrope – Sastanak visokih nacističkih rukovodilaca i SS oficira održan je 20. januara 1942. u vili u kvartu Groser-Vanze (Großer Wannsee) u predgrađu Berilina. U dokumentu na 15 stranica, sa bezazlenim nazivom „Zapisnik sa sastanka“, izložen je detaljan plan likvidacije Jevreja, koja je u Evropi, kao i Srbiji, počela još u leto 1941.

Pre nego što je otvoren logor na Sajmištu, uhapšen je u Beogradu veliki broj Jevreja muškog pola, koji su uglavnom smešteni na Autokomandi u Topovske šupe. Paradoks, deo Jevreja, prema istraživanjima dr Koljanina, između 200 i 300, radilo je na adaptaciji sajmišnog prostora za buduće Jevreje koji su tu internirani i odvođeni u smrt.

Pre nego što je u logor počelo sistematsko zatvaranje jevrejskog življa, prvi zatočeniци logora su bili Romi, ili Cigani kako su ih tada nazivali. Deo Roma je oslobođen, kako bi se oslobodio prostor za Jevreje.

Oko 60 Roma je stradalo zbog teških uslova boravka u logoru, a poslednji Romi, koji su dokazali da imaju stalno mesto boravka – čer-gari su u većem broju umoreni - oslobođeni su do polovine aprila 1942.

Od 8. decembra 1941. godine, kada je počela deportacija beogradskih Jevreja, u logor su zatvarani beogradske jevrejske žene, deca i starci, a kasnije su u logor u manjem broju dovođeni preživeli jevrejski zatočeniци i iz Topovskih šupa, kao i Jevreji iz drugih delova okupirane Srbije. Osim manjeg broja Jevreja koji su pušteni iz logora, mešoviti brakovi i neke druge okolnosti, Jevrejima nije moglo da pomogne stogodišnje prebivalište u Srbiji.

Jedan od poslova koji očekuje rukovodstvo i istraživače budućeg Memorijalnog centra, koji se odnosi na Jevreje, jeste da se što približnije utvrdi broj stradalih, bilo u logoru ili na putu od logora do mesta pokopa gde su ugušeni u kamionima, pokretnim gas komorama, ili na mestima gde su streljani i pokopani. Danas govorimo o oko 6.400 stradalih Jevreja zatočenih u logoru Staro sajmište, ali se svi slažu da je to samo aproksimativna cifra. Ako je Jad Vašem, jerusalimski memorijalni centar u Izraelu - Jevreji Holokaust, pogrom svog naroda za vreme Drugog svetskog rata, nazivaju Šoa, katastrofa naroda – uspeo da od oko 6 miliona stradalih Jevreja prikupi podatke preko 4,8 miliona imena i kratke (u nekim slučajevima i mnogo šire) biografske podatke stradalih u Holokaustu, onda je poslednji momenat da se učini što je još moguće u budućem Memorijalnom centru Staro sajmište i identifikuju jevrejske

žrtve ovog zločina. Kada kažem da je poslednji momenat, mislim na biološke zakone, jer je u nedostatku dokumenata itekako važno svedočenje preživelih ili njihovih bliskih potomaka. Prema nekim podacima identifikovana je oko polovina ubijenih u logoru, oko 3.000, ali tu će, očigledno, biti još dosta posla. Naime, kada govorimo o broju stradalih Jevreja često dolazimo do novih saznanja i pitanje je da li ćemo ikad i doći do konačnog broja. No, ni to nije najvažnije, važno je da dođemo do što približnije cifre, a još važnije je da sačuvamo sećanje na nevino stradale.

Navešću samo jedan primer kada nas upornost u istraživanjima ove vrste dovodi do novih saznanja i brojčano stvara novu sliku. Josef Žamboki i njegova sestra Roza, Ruška, preživeli su rat zahvaljujući porodičnom prijatelju Pal Žambokiju, Mađaru, čije prezime je u znak zahvalnosti, a i sticajem okolnosti, preuzeo Josef. Do skora je Josef Žamboki govorio o mnogo manjem broju stradalih članova njegove familije. Tek nedavno, uz pomoć prijatelja i istraživača, Josef je došao do sledećih podataka, koji bi trebalo da nađu mesto u istraživanjima budućeg Memorijalnog centra. Konkretno, u Josefovom slučaju, poimenično je utvrđeno da su osim njegovih roditelja, oca Saula Benavrama i majke Ester, rođene Judić, stradalo još 30 rođaka. Na Sajmištu, odnosno na putu do Jajinaca, stradalo je njegovih 23 člana familije, u Topovskim šupama, odnosno puta od logora do Jabuke i drugih stratišta u blizini Pančeva, 6 bliskih rođaka. Za jednog rođaka, čije se ime zna, nije tačno utvrđeno gde je stradao. Nije direktno u vezi Memorijalnog centra, ali da zaokružimo priču o familiji Josefa Žambokija reći ćemo i da je troje članova porodice Judić streljano 1941. u Kragujevcu, a da je rat preživelo ukupno 10 rođaka iz iste familije. Kada je reč je o familiji Benavram, Josefovog oca, ne postoji, za sada, nijedan podatak o njihovom stradanju. Eto još jedan razlog za buduću delatnost Memorijalnog centra. Sličnih primera bi mogli još da navedemo.

Kada su svi jevrejski zatočnici likvidirani, u drugoj fazi postojanja logora na Starom sajmištu, od sredine 1942. logor je nosio naziv Prihvatni logor Zemun, u kome su zatočeni i likvidirani mnogi protivnici nacističkog režima.

Akcenat mog izlaganja stavljam na nedoumice koje su po mom mišljenju ostale u vezi pojedinih odredbi Zakona o Memorijalnom centru „Staro sajmište“ (stupio na snagu maja 2020. sa primenom od 1.

januara 2021. - u daljem tekstu Zakon).

U članu 3 Zakona jasno su definisani termini koji govore o Genocidu, s obzirom da se mnogi slažu da su Holokaust, Šoa, kako Jevreji nazivaju Holokaust, i Samudaripen, kako Romi nazivaju svoju tragediju, pojmovi koji označavaju organizovano i sistematsko sprovođenje genocida, uništenje jednog naroda.

Ono što je važnije jeste za poštovanje da je definicija Genocida podudarna međunarodno usvojenoj definiciji Genocida. Reč je o Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju genocida, iz 1948. godine, a Ujedinjene nacije su po Međunarodnom zakonu iz 1951. godine, genocid okarakterisale zločinom. Na žalost, svedoci smo da se danas često osporava ili bar umanjuje počinjeni zločin revizionističkim pokušajima, srećom, manjine intelektualaca, ili bar dela onih koji sebe smatraju intelektualnom elitom Srbije. Međutim, niko ne može da ospori činjenicu da je u okupiranoj Srbiji uništeno više od 80% (prema nekim izvorima i preko 90%) jevrejske populacije, bez obzira kako ovaj težak zločin nazivali.

Pomirenje je čest atribut govora populista, ali, verujem, i iskrena želja većine građana, koji često ne odlučuju o svojoj sudbini. Bar tako nam govori istorija ratova u kojima su ginuli oni koji od ishoda rata sugurno ne bi imali nikakve koristi, ali su mnogi preživeli bili, direktno ili indirektno, žrtve rata. Međutim, stvarno pomirenje će stići onda kada budemo spremni da se suočimo sa istinom o događanjima iz prošlosti, a podizanje Memorijalnog centra je važan korak na tom putu.

Da odmah naglasim i ovo, ne mislim da ijedno dete, unuk ili bilo koji potomak treba da na svojim leđima nosi teret odgovornosti za ono što je neko radio u zloslutnim vremenima. Isto tako, činjenje u ratu ne treba da bude ideološko pitanje, kojim bi se optuživao ceo narod, kao što su Srbi devedesetih godina prošlog veka optuživani kao genocidan narod, jer narod nikada niko ništa nije pitao, pogotovo ne o ključnim odrednicama politike koja je sprovedena ratovima širom Balkana. Ako neko kaže da se narod borio i za sebe, to je tačno, ali tek onda kada je već uvučen u rat, u borbi za sopstveno preživljavanje. Uvek su na prvom mestu bili ekonomski interesi manje grupe, koja je imala političku i vojnu moć da sprovede svoje zamisli u delo, a vraćanje u istoriju na revizionistički način ima samo jedan cilj: *Da se zamagli stvarnost u*

kojoj samo pojedinci imaju koristi, skriveni od suda javnosti.

No, ostaje ono što nas opominje, što nas upozorava da više nikad ne dozvolimo stradanje naroda, bilo koje vere, uz odavanje pijeteta prema nevino stradalima, a to je jedan od proklamovanih ciljeva i ovog Zakona.

Za nas, potomke stradalih i preživelih Jevreja, Memorijalni centar je od izuzetnog značaja u čuvanju uspomena i korena, koji su i pored svih nedaća, hteli mi to ili ne, ipak ostali duboko usađeni u nama.

Naravno, ovaj Zakon se odnosi i na druge stradale narode i narodnosti, posebno kada je reč o Romima i u poslednjoj fazi postojanja logora pripadnici slovenskih naroda, a u ovom slučaju je prevashodno reč o stradalim Srbima.

S obzirom da je Zakon o Memorijalnom centru „Staro sajmište“ usvojen, nama ostaje da iskažemo naše stavove o usvojenim zakonskim rešenjima.

Dakle, odredbe Zakona sadrže neprecizno određenje ko je pomagao u izvršenju zločina nad Jevrejima, Srbima, Romima i drugim nacionalnostima stradalim u logoru ili na putu iz logora do mesta pokopa. Najmanje što bi moglo da se doda u nabrojanju izvršioca zločina, a što nedostaje, jeste pojam kolaboracionisti ili domaći izdajnici, saradnici okupatora. Zakon spominje pomagače, ali istorijski put ka pomirenju mora biti popločan istinom i tačnim navođenjem ko su bili ti pomagači. Mi, koji već spadamo u starije generacije, to dobro znamo, ali i buduća pokoljenja treba da imaju jasnu sliku događanja u ovoj velikoj tragediji. To je posao koji čeka budući Programski savet, u ulozi kustosa Memorijalnog centra Jevrejskog logora Zemun. Smatram da je danas dovoljna vremenska distanca da možemo otvoreno da govorimo, bez političkih kvalifikacija, o nespornim istorijskim činjenicama. U održanoj raspravi povodom nacrtu, čula su se slična mišljenja, ali predlog dopune Zakona u ovom smislu nije prihvaćen.

Zašto je bilo i jeste važno usvojiti ovaj predlog? Zato što nepreciznost u ovom slučaju može da implicira buduću postavku Memorijalnog centra, kojom se delimično sakriva istina, ili još gore, traži se opravdanje za teške zločine počinjene nad nevinim narodom. Dovoljno je setiti se tvrdnje istoričara Bojana Dimitrijevića da kolaboracija nije

zločin, a činjenica je da su kolaboracionisti dobrim delom doprineli stradanju naroda, bez obzira koje nacionalnosti ili vere bili, na prostorima tada rasparčane Kraljevine Jugoslavije.

U Zakonu je predviđen jedinstven Upravni i Nadzorni odbor, iako Zakon govori o dva logora na istoj lokaciji sa različitom namenom. U Zakon je uvršten i logor Topovske šupe, što bi trebalo da bude poseban segment, treći deo mešovitog upravljanja u smislu postavke, a sa istom namenom kao i prethodna dva.

Zakonom su predviđeni organi uprave Memorijalnog centra, kao i Programski saveti i definisana je njihova uloga. Međutim, nigde nije deciderano rečeno ko donosi konačnu odluku, na primer, o postavkama Muzeja, ponovo na primer, Jevrejski paviljon ili Kula, pre svega kao simbol uništenja Jevreja. Intencija Zakona upućuje da će to biti jedinstveni Upravni odbor na čelu sa direktorom Memorijalnog centra, u čije dobre namere ne želim da sumnjam.

Prema mom mišljenju, saradnja po hijerarhiji da, ali postavka tri celine bi trebalo da bude potpuno autonomna, uz potpunu odgovornost kreatora sadržaja. Znači, kada su u pitanju Programski saveti, Zakonom bi trebalo da ovaj segment takođe bude uređen u smislu potpune autonomije, a ne da se na višem nivou uprave ostavi mogućnost preglasavanja o postavkama ove tri celine.

Razloga za ovaj moj stav ima više. Na žalost, istorija je često ideološki obojena, pa bi bar u ovom slučaju trebalo omogućiti autonomno odlučivanje o sadržini i porukama koje postavka treba da pruži budućim konzumentima – bez obzira da li je reč o posetiocima ili onima koji će tu dobiti priliku da prodube svoja znanja o jednom mračnom periodu ljudske istorije.

Naravno, ne pretendujem da unapred uređujem postavku jevrejskog dela Memorijalnog centra, niti bilo kog drugog, ali Jevreji ne mogu da pređu preko notorne činjenice da je Nedićeva policija aktivno učestvovala u prijavljivanju, pozivanju i privođenju Jevreja na zborna mesta odakle su odvođeni u smrt.

Nedić je na čelu vlade avgusta meseca 1942. objavio dokument u kome se između ostalog kaže: „zahvaljujući Nemcima oslobodili smo se Jevreja...“ čime se potvrđuje da je Srbija Juden frei, oslobođena Jevreja.

Kao lojalan ideolog nacističkog poretka Nedić se 1943. prilikom posete Berlinu sastao sa Hitlerom kada je izložio viđenje budućeg ustrojstva Srbije u skladu sa nacističkim proklamovanim principima države bez Jevreja. Serbia Juden Frei, hvalio se Nedić.

Za jedne je Nedić bio majka srpskog naroda, a za druge saradnik, pomagač okupatora, sve zajedno sa kompletnim policijskim i vojnim državnim aparatom, koji je bio pod njegovom upravom, u izvršenju teškog ratnog zločina, definisanog kao Genocid, bar kada su u pitanju Jevreji i Romi. Isto tako Nedić ništa manje nije bio maćeha sopstvenom, srpskom narodu, i hiljadama stradalim u logorima pod njegovom komandom. Primera radi kroz logor Banjica prošlo je imenom i prezimenom preko 32 hiljade Srba i nekoliko stotina Jevreja. U svakom slučaju ne smemo dozvoliti da dželati postanu žrtve, kako danas neki kvazi istoričari pokušavaju da nam tumače njihovo stradanje za vreme i posle Drugog svetskog rata.

Naime, možemo se mi složiti oko pravnih, procesnih pitanja, da li su sudski postupci, ili likvidacije bez odgovarajuće procedure, sadržavali pravne norme kakve danas postoje, ili su slične postojale i u to vreme, ali time nije skinut teret odgovornosti onih koji su činili ili pomagali zločine. Oni nikako ne mogu biti nevine žrtve, kao oni bespomoćni, raznim smicalicama ili silom odvedeni u logore u kojima su brutalnim metodama ubijani za vreme Drugog svetskog rata.

Posle Drugog svetskog rata Evropa je obnovljena na temeljima antifašističke borbe i zato želim da verujem da će budući Memorijalni centar ostvariti potpuniju regionalnu i evropsku saradnju, pored svetske razmene arhivske građe, bez sakrivanja dokumenata - tu posebno mislim na hrvatske izvore, a bilo bi dobro da se zaviri i u arhivsku građu Vatikana, samo kada bi oni to dozvolili. Delimično su otvorene arhive Vatikana, ali to je daleko od potpunog sageldavanja uloge Vatikana i njihovih duhovnih poslanika širom Evrope.

Znam da nije lako spojiti sve u jednu celinu; logora smrti je bilo širom bivše Jugoslavije, ali bi trebalo bar obezbediti da se sagleda na jednom mestu sudbina jednog naroda, Jevreja, koji je procentualno u odnosu na broj pripadnika jevrejske vere u Srbiji najviše stradao. Na primer, to sam već spomenuo, većina Jevreja iz Zemuna (oko 95%) je deportovana u kompleks logora Jasenovac, ali, kao što rekoh, to je priča

za sebe.

U svakom slučaju ne bi se smelo dozvoliti da budući Memorijalni centar posluži za traženje izgovora za zločine koji su činjeni. Isto tako se ne sme dozvoliti relativizacija istorijskih činjenica sa ciljem da se izjednače oni koji su stradali, žrtve i dželati. Da ne spominjemo kao primer kako danas neki autori u Hrvatskoj predstavljaju kompleks logora Jasenovac kao radni logor u kome su ljudi umirali zbog napornog rada i neuhranjenosti uz nepimereno umanjnje broja stradalih.

Komunističke vlasti su imale svoje razloge zašto to vreme istorijski nije dovoljno sagledano. Bratstvo i jedinstvo nije bila loša ideja, ako se pod tim podrazumeva pomirenje, ali uz prethodno ispunjenje osnovnog uslova, a to je istina, što su komunističke vlasti iz ideoloških razloga nedovoljno istražile. Ima onih koji tvrde da ova konstatacija nije tačna, što bih delimično mogao da se složim, ali ta istraživanja su u velikoj meri, iz razloga koje sam naveo, bila sakrivena od javnosti.

Sve ovo o čemu sada govorim ima samo jedan cilj, uverenje da je Zakonom obezbeđena puna autonomija stručnjacima iz ove oblasti, naučnim radnicima i drugima koji se bave ovom tematikom, koji će nepristrasno prezentovati važan deo istorije za ove prostore, a i za sve nas.

ROMI

Zapazio sam da je Zakonom predviđena struktura upravljanja i nadzora Memorijalnim centrom, kojim je predviđeno učešće predstavnika stradalih naroda, ali nigde se ne spominje poseban izložbeni segment sa pratećim institucijama za stradanje romske populacije. Kao da su Zakonom izjednačeni Jevreji i Romi, isto kao što su činili nacisti za vreme Drugog svetskog rata. Ne govorim o brojevima stradalih, ko je više stradao, govorim o tome da svaki narod ima prava na očuvanje sećanja onako kako ga oni vide, a ovim Zakonom, kada je u pitanju romska populacija, čini mi se da to nije omogućeno na adekvatan način.

PRAVEDNICI

Zakon, između ostalog, omogućuje edukaciju, pre svega mislim na mlade, u borbi protiv anti-semitizma.

Čuvanje nacionalnog identiteta u Srbiji je omogućeno svima. Ne samo da smo gostoprимljiv narod, nego smo spremni da pomognemo u najtežim situacijama. Jad Vašem iz Jerusalima, od 1963. godine do-

deljuje ne-Jevrejima medalju Pravednika, koji su po cenu da stradaju oni i njihove porodice, za vreme Drugog svetskog rata, bez ikakve naknade spasavali Jevreje. U Srbiji je po teritorijalnom principu do sada prepoznato 139 Pravednika građana Srbije, najveći broj Pravednika u regionu. Ističemo teritorijalni princip, jer među priznatim Pravednicima su zastupljeni građani svih nacionalnosti države Srbije, naravno, najviše Srba. Mogli bismo da zavirimo u spiskove Pravednika i drugih novostvorenih država posle raspada Jugoslavije i naišli bi na veći broj građana srpske nacionalnosti.

ANTISEMITIZAM

Sporadične slučajeve vandalizma u Srbiji ne možemo nazvati anti-semitizmom kao opštom pojavom. Primere vandalizma, čiji smo svedoci, bez obzira da li se radi o rušenju jevrejskih spomenika na zemunskom groblju ili u Pančevu, Subotici, ili pak rušenju srpskih spomenika u Kosovskoj Mitrovici, govori nam da protagonisti mržnje ne prave razliku po nacionalnosti. Ne ulazim sada u uzroke mržnje, iako ponekad mogu da imaju i realnog osnova, naročito kada su u pitanju žrtve koje su preživlele strahote Holokausta, ali ono što se ne vidi to je da su protagonisti mržnje samo oružje u rukama onih kojima ne odgovara suživot u miru, kao jedna od pretpostavki napretka za sve nacije.

Zato sve vreme moramo biti na oprezu, jer se nikad ne zna kada će se propagandna mašina oteti kontroli i narod poverovati lažima i stereotipima o nekoj naciji ili narodu.

U ostalom, posvađaju se Srbin i Albanac, isto kao i dva Srbina, dva Albanca, i zato ne smemo svaku svađu nazivati međunacionalnim sukobom, niti njima treba da dajemo atribute nacionalizma, rasizma itd. U stvari, i to se čini po potrebi dnevne politike, ali to nije nešto što se apriori može pripisati narodu.

Međutim, antisemitizam u svetu i jačanje desničarskih pokreta, objektivno mora da nas zabrine. Usavršavaju se „oružja“ antisemitizma, a jedan od vidova je i anti-izraelizam. Svi smo mi za mir na Bliskom istoku, ali, ako se usudimo samo da kažemo da obe strane ne čine dovoljno da se stigne do cilja, onda se prvo Jevrejima pripisuje sve ono što smo već doživeli za vreme nacističke propagande za koju znamo dokle nas je dovela. Da ne govorimo da isto tako o nije preporučljivo kritikovati ni pojedinačne poteze sa jevrejske strane, koje ponekad teš-

ko možemo da razumemo, kao ni terorističke akte sa palestinske strane, u kojima strada nevino jevrejsko stanovništvo. Često se nerazumni akti opravdavaju verskim razlozima, što nikako nije prihvatljivo, a često vodi eskalaciji sukoba.

Budući Memorijalni centar i u tom pogledu može doprineti boljem razumevanju među narodima različite verske ispovesti. U tome vidim veliku priliku da se svi podsetimo postupaka i teških, uvredljivih reči, koje veoma lako mogu dovesti do nove tragedije. Zato sam uveren da će budući Memorijalni centar odigrati višestruku ulogu u boljem razumevanju i suživotu građana Srbije, a i šire.

STEREOTIPI O JEVREJIMA

Jedan od važnih segmenata trebalo bi da bude i borba protiv stereotipa o Jevrejima. Jevreji su bogati i zato mogu da upravljaju svetom. Istina je da je za vreme Holokausta izvestan broj bogatih Jevreja uspeo da novcem spase život svojih porodica. No, to nije izuzetak, i bogataši drugih nacija u teškim situacijama spasavali su parama sebe i svoje porodice. Istovremeno ne smemo smetnuti sa uma da većina Jevreja, u proseku, spada u kategoriju siromašnih. U Izraelu, jedne od najrazvijenijih zemalja sveta, nekoliko stotina hiljada dece živi na ivici egzistencionalnog minimuma. Porodica moga oca, pre Drugog svetskog rata, spadala je u tu kategoriju. Njegova cela porodica, majka, otac i dva brata mučki su ubijeni u Jasenovcu i Staroj Gradiški, ali ne zato što su bili siromašni, nego zato što su pripadali drugoj veri, zato što su bili Jevreji. Otac se pridružio Pokretu otpora i kao prvoborac dočekao kraj rata. Otac me je ceo život učio: *Ne predaj se*. Slično je bilo i sa mojom majkom, koja je Srkinja.

Jevreji danas nisu ugroženi na taj način, ali, kao što sam već napomenuo, moramo biti oprezni. Moramo da se borimo za istinu i dostojanstven život u zajednici ravnopravnih građana. Jevreji i Srbi, bar po stradanju, imaju sličnu sudbinu. Valjda se zato bolje razumemo, a i pomažemo onda kada je najpotrebnije. Meni ne ostaje ništa drugo nego da se i na ovaj način, učestvovanjem na konferencijama ovog tipa i drugim javnim nastupima, borim za društvo u kome ćemo svi zajedno urediti naše živote bez straha da ćemo zbog svog porekla biti proglašeni za neprijatelje napretka i suživota, društva bez diskriminacije u kome delimo sličnu sudbinu.

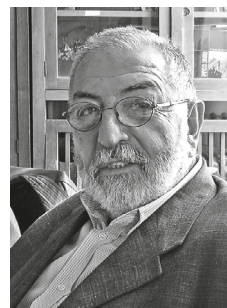
Aleksandar Nećak, Srbija
MANIPULACIJA SAJMIŠTEM

Avgust 2021. Beograd

UVOD

Narodna skupština Republike Srbije, koja broji 250 narodnih poslanika, usvojila je 24. februara 2020, sa 63,6% ili 159 glasova, Zakon o Memorijalnom centru „Staro sajmište“.

Usvajanje Zakona o Memorijalnom centru “Staro sajmište”, a radi se o dva logora (Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun) koji su se nalazili na prostoru nekadašnjeg beogradskog sajma, za naše društvo je značajan pomak ka moralnim vrednostima i u svetu dostignutim nivoima kulture sećanja. Rekao bih, najveći pomak do sada, kada govorimo o sećanju na žrtve Holokausta u Srbiji.

Želim da vas podsetim. Da bi sačuvali uspomenu na moralne divove koji su u najmračnijem periodu evropske civilizacije bili jedina svetlost, i da bi u svesti jevrejskog naroda isklesali večni spomenik zahvalnosti prema onima koji su spašavali Jevreje za vreme Drugog svetskog rata, Kneset (Izraelski parlament) je 19. avgusta 1953. godine u Jerusalimu, jednoglasno doneo Zakon o osnivanju nacionalne institucije Jad Vašem. Ovim Zakonom se država Izrael, između ostalog, obavezala da će do kraja vremena, negovati i čuvati uspomenu na Hasidei Umot HaOlam (Pravednike među narodima u svetu), koji su rizikovali svoj život da bi spasili život Jevrejina. Ovo navodim samo zato što sam uveren da je donošenje ovakvih zakona istovremeno edukacija i podizanje svesti i moralnih vrednosti čovečanstva, da je to poruka celom svetu. Za mene nije sporno da je jednoglasno donošenje zakona, veoma snažna poruka.

Tokom mog vaspitavanja i obrazovanja, još u ranoj mladosti sam se suočio sa problemom očuvanja sećanja na žrtve. Baveći se decenijama tim problemom, shvatio sam, i o tome godinama javno govorim, da u našem društvu, moral i kultura sećanja nisu bitan činilac. Moramo

shvatiti da su sve žrtve iste i da se ne mogu na različite načine prebrojavati. Ono što je najvažnije, nedopustivo je žrtve razvrstavati i u političke svrhe (zlo)upotrebljavati. A kod nas se baš to dešava.

Da bi se izglasao ovaj zakon, neophodno je bilo da se vremenski podudare jak politički interes i politička dobra volja onih koji donose zakon. Baš ovu prethodnu rečenicu sam upotrebio u obrazlaganju mojih stavova, gospodinu Marku Vajcmanu, direktoru Simon Vizental Centra u Njujorku, u vezi sa memorijalizacijom prostora koji je simbol stradanja Jevreja u Srbiji tokom Holokausta. Mark Vajcman je boravio u Beogradu 08. februara 2019. godine sa željom i zadatkom da objasni našem državnom vrhu, da je sa stanovišta Međunarodne zajednice i kulture sećanja preko potrebno da memoralizujemo prostor na kome je bio Judenlager Semlin, posebno imajući u vidu naše obaveze kao potpisnika Stokholmske i Terezinske deklaracije i našeg aktivnog članstva u organizaciji IHRA (Međunarodna organizacija za sećanje na Holokaust).

Da je Mark Vajcman uspeo u svojoj želji i zadatku zbog kojih je i došao u Beograd, dovoljno svedoči izjava Efraima Zurofa, direktora Centra Simon Vizental u Jerusalimu, data za RTS, avgusta 2019. godine, u vezi memorijalizacije prostora nekadašnjeg beogradskog sajma. Efraim Zurof je posle razgovora sa predsednikom Republike Srbije izjavio za RTS: „Srećan sam da mogu da kažem da se konačno vidi rešenje“. Posmatrajući to „rešenje“ iz današnje stvarnosti, izgleda da je Efraim Zurof veoma dalekovid čovek. Video je 2019. godine i ono što mi još ni danas ne vidimo.

U ranim godinama punoletstva, prisustvovao sam komemorativnom skupu jasenovačkim žrtvama u Domu JNA u Beogradu. Danas je to, mislim, Dom Vojske Srbije. Radno predsedništvo tog skupa kao i govornici, svi ili većina njih, bili su članovi Saveza udruženja boraca Narodno oslobodilačkog rata (SUBNOR), koje je i organizovalo ovaj skup. Članovi iste one organizacije, to sam docnije povezao, koja decenijama potiskuje sećanje na Holokaust u Srbiji i koja tekstovima na spomen pločama na prostoru nekadašnjeg beogradskog sajma, prekraja istorijske činjenice. Svi oni su insistirali da su sve žrtve u Jasenovcu bili; komunisti, antifašisti, rodoljubi i borci za slobodu – poznata i uvek u ovakvim prilikama korišćena ista fraza.

U logoru Jasenovac, stradao je veliki broj članova moje porodice,

među njima i moj otac, kapetan Dušan M. Nećak tada star 32 godine. Ubijen je maljem u glavu, i prema svedočenju preživelog logoraša Vuškašina Žegarca umro u stravičnim mukama. Moj otac, kao oficir položio je zakletvu Kralju, držao je do toga da je Srbin pravoslavne vere. Iz beležaka moga oca, iz njegovih pisama mojoj majci, iz razgovora sa njegovim rođenim bratom, a mojim stricem, pukovnikom Isom M. Nećakom i sa mom ocu bliskim ljudima, saznao sam da moj otac nije bio komunista. A to znači da je ubijen zato što je bio Srbin, pravoslavac. Na pomenutom komemorativnom skupu u Domu JNA u Beogradu, veoma mlad i za takva „sučeljavanja“ neiskusno, probao sam, ali nažalost nisam uspeo, da kažem da moj otac jeste jasenovačka žrtva, ali da nije bio komunista i da je ubijen samo zato što je bio Srbin, pravoslavne vere i što je na tome istrajavao do svoje užasne smrti. Shvatio sam da, za organizatore skupa, postoje dve vrste žrtava, da se taj komemorativni skup ne odnosi na sve jasenovačke žrtve i da se ne odnosi ni na mog oca. I moj otac i neke jasenovačke žrtve na tom skupu su dobrodošle samo kao potrebni brojevi koji uvećavaju ukupan broj žrtava.

Ne sećam se dovoljno detalja, ali mi nije bilo lako da pred prepunom salom Doma JNA u Beogradu, pred mnogo starijih ljudi od mene, onih koji se sećaju i žale samo jednu „reprezentativnu vrstu“ jasenovačkih žrtava, demonstrativno napustim salu. Ali baš to sam uradio. U ono vreme to nije bio ni čest ni rado viđen čin.

Uzroke koji su potiskivali sećanje na Holokaust i onemogućavali ili bar usporavali formiranje memorijalnog centra, ne treba tražiti u glavama pojedincima, pre svega uzroke treba tražiti u drugim razlozima. Bilo je za očekivati da će glamurozno otvaranje predratnog sajma, 11. septembra 1937. godine, prisustvo uglednih i važnih zvanica kao i sama izložba izazvati radost i divljenje među građanima. Ispod tog narodnog veselja, iznedrila je i egzaltirana opčinjenost dela našeg društva Trećim Rajhom. Ubrzo se pokazalo da su Nemački, pa i Italijanski paviljon postali mesta političke propagande, mesta širenja nacističke i fašističke ideologije. Reakcija našeg društva je bila neskrivena oduševljenost privrednim, društvenim i političkim dostignućima, ideologijom nemačkog nacizma i italijanskog fašizma. O tome svedoči i izveštavanje naše štampe toga vremena („Politika“ septembar, oktobar 1939.). Takođe, u periodu pred rat uspostavlja se tesna saradnja jugoslovenske policije i policije Trećeg Rajha. Taj sporazum (i u okviru njega tajni sporazumi)

rezultirao je uspešnom saradnjom i očekivanim rezultatima policijskog i obaveštajnog rada. Ovaj sporazum omogućio je nesmetan rad Kulturbunda (Osnovan juna 1920. čiji su ciljevi bili da čuva i razvija nemačku kulturu i jezik. Prim. ured.) kao nosioca obaveštajno diverzantske delatnosti za račun nemačke obaveštajne službe u Jugoslaviji. Folksdojčeri (domaći Nemci), bilo ih je 500.000, na teritoriji Jugoslavije, u velikom broju su bili članovi Kulturbunda. Skoro svi su odigrali značajnu ulogu u prikupljanju i slanju podataka o Jevrejima u Jugoslaviji, u centralu koja se nalazila u Gracu u Austriji, za potrebe nacističke Nemačke, radi efikasnog sprovođenja „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ u Jugoslaviji. Posle okupacije 1941, bezmalo svi (450.000) postali su članovi Kulturbunda.

Kako to navodi profesor Valter Manošek, u Srbiji je glavnu ulogu u zločinačkoj politici terora protiv civilnog stanovništva imao Vermaht. Međutim, dve godine pre ulaska Vermahta - nemačke vojske u Srbiju, pripadnici Kulturbunda su otpočeli sa logističkom pripremom za efikasno izvršenje zločina nad civilnim stanovništvom. U svim mestima u kojima je Kulturbund imao svoje ogranke, piše Slobodan Maričić, pravili su spiskove lica koja su neprijateljski opredeljena prema Rajhu ili su prema mišljenju onih koji su pravili spiskove, ta lica, bila opasnost za Rajh. Te spiskove su redovno dostavljani u Grac u centralu za evidenciju lica koja ugrožavaju interese Rajha. Posebno su pravljene spiskovi Jevreja i njihove imovine. Po okupaciji, Gestapo je koristio baš ove spiskove.

Osobine bilo kog društva, pa ni našeg, se ne mogu promeniti preko noći. Potrebne su decenije obrazovanja i vaspitavanja generacija da bi se društvo usmerilo i približilo moralnim vrednostima civilizacije. Moramo da se suočimo kao društvo sa predratnim iskazivanjima simpatija i veličanja III Rajha. Ne sme se zaboraviti ni formiranje i delovanje kvislinške vlade Milana Nedića u Srbiji (1941 – 1944). Odsustvo suočavanja sa prošlošću kao posledicu ima neprimerenu proslavu Dan pobeđe nad fašizmom 9. maj 2021, kada je Odbor za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije utkao poruke kvislinga Dimitrija Ljotića u proslavu pada fašizma. Takav sled događanja u tako dugom vremenskom razdoblju ne može biti slučajan. Sve navedeno ukazuje na nameru i kontinuitet koji postoji u našem društvu da se potisne sećanje prema ne tako davnoj istoriji.

Zato se mora postaviti pitanje da li se potiskivanjem sećanja na Holokaust u Srbiji prikriva i sećanje na neke druge, za nas i za naše društvo, neprijatne istorijske činjenice.

Sve dotle dok se ne objave istinite biografije mnogih ljudi i istiniti događaji, koji se od nas kriju, svaka nova generacija će veličati osobe, poput Marisava Petrovića, komandanta Drugog puka Ljotićevog profašističkog Srpskog dobrovoljačkog korpusa, koji je kragujevačke učenike sprovodio na streljanje, pa sve do Milana Nedića, predsednika Ministarskog saveta u okupiranoj Srbiji, kome u Srbiji tepaju da je „Srpska majka“. O tome najbolje govore stihovi pesnika Petra Pajića: „...Sad se svaki Srbin bije sa dve svoje istorije“. Bojim se da će to biti zaštitni znak i poražavajuća slika stanja naše društvene svesti. Ali i srpske historiografije.

Na to nam ukazuje i profesorka Jelena Subotić u svojim knjigama. Ona kaže: „Priča o logoru Sajmište, priča o Holokaustu u Srbiji, ostaje skoro u potpunosti van javnog sećanja. Međutim, odbacuje se i fokus na jevrejsko stradanje, jer to vodi ka diskusiji o opsežnom i dubokom lokalnom saučesništvu u Holokaustu i materijalnim i političkim koristima potpunog nestanka Jevreja. Jevrejski poslovi, kao uostalom i ostalih građana posleratne Jugoslavije bivali su izloženi napadima posleratnih vlasti. Njihova imovina je decenijama pljačkana, uz teške i sporadične pokušaje restitucije.

Istinsko sećanje na Holokaust otvara pitanja na koja savremena društva ne žele da odgovore. Zbog ovoga, posle više od 75 godina otkako je veliki, mračni, sivi kamion na beogradskom sajmištu poslednji put zatvorio svoja vrata, sećanje na Holokaust ostaje nerešeno, osporavano i instrumentalizovano“.

Zato se pitam: da li treba da budemo zadovoljni Zakonom o Memorijalnom centru „Staro sajmište“?

Da li treba da tražimo odgovore na pitanja zašto je bilo potrebno ovoliko vremena da bi bio donet ovaj Zakon?

Da li treba da budemo oprezni u vezi sa realizacijom ovog Zakona?

Na sva ova pitanja odgovor je isti i pozitivan: da, svakako treba!

POTISKIVANJE SEĆANJA NA HOLOKAUST U SRBIJI.

Ništa čudno, pomislih, za Srbiju zemlju kolektivne amnezije.

Broj žrtava, dugotrajnost vršenja zločina, razlozi nastanka, kao i posledice zločina tokom Holokausta u Srbiji, zahtevaju stručnost, posvećenost, iskrenost, određene političke prilike, materijalnu potporu i potrebno vreme za stvaranje ambijenta u kome bi naše društvo moglo da dosegne taj stepen društvene svesti, da može da shvati, osudi i ne dozvoli da se zločin ponovi.

To su zahtevni preduslovi, u ovom trenutku neostvarivi i zato ću se, u svom izlaganju, kretati u okvirima tri već pomenuta pitanja. Probaću da ukažem na uzroke zbog kojih su ova pitanja i nastala kao i da dam neke od mogućih odgovora na njih.

Ja ne znam tačno kada se u našem društvu pojavila potreba za potiskivanjem sećanja na Holokaust u Srbiji. To, verujem, nije eksplicitno nigde ni zapisano. Ta potreba jednostavno postoji, kao što postoji i antisemitizam, a inicijativa je nesumnjivo potekla iz samog vrha ideološkog centra toga, posleratnog, vremena. Potiskivanje sećanja na Holokaust naišlo je na plodno tle u našem društvu. Još davne 1948. godine pojavljuju se dokumenti, zapisi i aktivnosti koje ukazuju na postojanje potrebe za potiskivanjem sećanja na Holokaust. Ta potreba u Srbiji se do danas uredno sprovodi. U to smo se mogli uveriti, svi koji smo učestvovali ili prisustvovali javnoj raspravi predloga ovog, sada već usvojenog Zakona. Sve argumentovane primedbe i svi amandmani, na predlog Zakona, koji su se odnosili na sećanje na Holokaust, su odbačeni. Jednostavno su odbačeni, bez pokazane želje za jasnim, razumnim i stručnim objašnjenjem.

Ali nije neophodna neka zahtevna naučna analiza. Običnim hronološkim praćenjem i analizom događaja, uredbi i izjava političara, funkcionera i ličnosti iz javnog života, u decenijama (osamdeset ih je) koje su iza nas, uočava se tendenciozno ne spominjanje, zadato, organizovano, sistematsko i nemoralno potiskivanje sećanja na Holokausta u Srbiji. Žrtve Holokausta podvedene su pod odrednicu „komunisti, rodoljubi i borci za slobodu“. Za tu tvrdnju, uvek korišćenu, ne postoje nikakvi validni dokazi, pogotovu ne za 6.386 Jevreja zatočenih u Jevrejskom logoru Zemun i ubijenih u gasnoj pokretnoj komori. Iz razloga zdravog razuma, iz humanih i moralnih razloga ne mogu i ne smeju

biti ubrajana, pod ovu odrednicu, 1.200 jevrejske dece, od odojčadi do šesnaestogodišnjeg uzrasta., koja su takođe bila zatočnici Jevrejskog logora Zemun i koja su ugušena u kamionu „dušegubki”.

PLATFORMA POTISKIVANJA SEĆANJA

Treba istaći da su se potiskivanjem sećanja, a samim tim i negiranjem Holokausta (što je u nekim razvijenim zemljama krivično delo) u Srbiji bavili i bave, određen broj viđenih članova našeg društva. Ovi ideološki usmereni ljudi zaposleni su u institucijama vlasti, nacionalnim institucijama, na fakultetima kao i u naučnim institutima, udruženjima i drugim organizacijama koje deluju na javno mnjenje. Njihove aktivnosti svode se na iskrivljavanja istorije i „ulepšavanja“ srpske prošlosti. Oni su realizatori platforme stvorene radi prikriivanja istine i lažnog prikazivanja istorijskih činjenica, sa ciljem da utiče na način razmišljanja i ponašanja ljudi, kao i očuvanja mita istorije koju su pisale političke potrebe. Ništa novo, metod korišćen još na početku nove ere, pre 20 vekova, kada su jevanđelja selektovana, prikladna uneta u Novi zavet, a više desetina ostalih, današnjim rečnikom rečeno, nepodobnih, zakopana u pesak kod Nag-Hamadija u Egiptu.

Danas postoji veliki broj „sledbenika“ ideološki usmerenih ljudi, koji postojeću platformu potiskivanja sećanja koriste za neke svoje potrebe i ciljeve. Podelio bih „sledbenike“ u tri grupacije; Kontroverzni biznismeni, nacionalisti i zaposleni u institucijama vlasti, nacionalnim institucijama, u naučnim institutima, na fakultetima itd.

*Ivan Ivanji, književnik: **Zar za Beograd i za kulturu Srbije i njeno mesto u svetu to nije važnije od raznih gondola, jarbola ili još jednog velikog fudbalskog stadiona?***

Najmlađa po nastanku i najmalobrojnija, ali vrlo uticajna i moćna je grupacija koju čine takozvani „kontroverzni biznismeni“. Termin koji ništa ne znači i koji je teško logički objašnjiv ali budi asocijacije i nepogrešivo nas upućuje na ljude za koje je taj naziv i stvoren. Oni su uglavnom usmereni ka liberalnom kapitalizmu. Zbog ekonomske moći imaju značajan politički uticaj. Prostor nekadašnjeg beogradskog sajma je veoma skupa građevinska lokacija u Beogradu, koja bi potencijalnom investitoru donela enormni profit. Njima sećanje na Holokaust i me-

moralizacija prostora nekadašnjeg beogradskog sajma oduzima ono što najviše vole i što jedino cene – profit. Čak i laik u to može da se uveri, pod uslovom da više veruju svojim očima nego televiziji. Dovoljno je da pogleda skupu, pretencioznu, maketu, opravdano najkritikovanijeg i najreklamiranijeg, više je reklamiran i od „Coca Cole“, projekata „Beograd na vodi“, kojom je obuhvaćen i prostor nekadašnjeg beogradskog sajma. Na njoj ni traga od Memorijalnog centra „Staro sajmište“. Na maketi, prostor nekadašnjeg beogradskog sajmišta zatrpan je poslovno-stambenim, komercijalnim objektima, potpuno ignorišući što je Grad Beograd još 1987. godine taj prostor proglasio kulturnim nasleđem, a 1992. godine, urađen je Detaljni urbanistički plan kompleksa „Staro sajmište“ koji ima snagu zakona. Projektom „Beograd na vodi“, ova lokacija je, među „kontroverznim biznismenima“ i na tržištu, još više dobila na značaju i naravno, samim tim i na ceni. Možda treba ukazati (i tu je sećanje izbledelo) da „Beograd na vodi“ ni po čemu nije nova, još manje originalna ideja. Njoj su prethodili projekti iz 1985. godine, arhitekta Mihajla Mitrovića „Savska građevina“ u okviru naučnog programa SANU „III Milenijum“, zatim arhitekta Miloša Perovića, veoma zapažen rad arhitekta Dragoljuba Manojlovića: „Varoš na vodi“ itd. Naravno, ogromna je razlika, rekao bih neuporediva, u stručnom, arhitektonsko urbanističkom pa i moralnom pogledu, između pomenu-tih projekata i projekta „Beograd na vodi“. Pa ipak, ni ti, kao ni projekti pristigli na Međunarodni konkurs za unapređenje urbane strukture Novog Beograda iz 1986. godine ne tretiraju prostor na kome se nalazio Jevrejski logor Zemun kao prostor sa istorijskim značenjem. Bilo je tu raznih ideja za prostor starog beogradskog sajma, da bude uređen poput Pratra u Beču, Monmartra u Parizu... Bilo je, kažem, raznih ideja samo ne i da se očuva sećanje na postojanje Holokausta u Srbiji i mesto jevrejskog identiteta.

Potiskivanje sećanja na Holokaust se dosledno sprovodi. SANU (Srpska akademija nauka) i naši projektanti i raspisivači Međunarodnog konkursa, tvorci projektnog zadatka za unapređenje urbane strukture Novog Beograda, svi su deo našeg društva, koje konsekventno sprovodi potiskivanje sećanja na Holokaust u Srbiji.

GUP (generalni urbanistički plan) iz 1950. predviđa rušenje objekata na prostoru Starog sajmišta. To je uradio i Stevo Krajačić u Hrvatskoj sa ostacima logora Jasenovac, istina bez GUP-a, ali sa istim

ciljem, uklanjanjem materijalnih dokaza ostataka logora Jasenovac, pa i sećanja.

Verujem da su gradska i republička vlast zainteresovani za prostor nekadašnjeg beogradskog sajma. Na platformi potiskivanja sećanja i jedna i druga vlast na svoj način deluju suprotno usvojenom Zakon o Memorijalnom centru „Staro sajmište“, i odlaže, obesmišljava ili onemogućava realizaciju pomenutog Zakona. U ime gradske vlasti Goran Vesić, zamenik gradonačelnika Beograda, obelodanjuje da Grad Beograd preuzima prostor na kome se nalaze Topovske šupe te da će na njemu izgraditi memorijalni centar. To je suprotno Čl. 5, Čl. 7 i Čl. 12 Zakona o Memorijalnom centru „Staro sajmište“, koji je na snazi. Nažalost, pomenuto kršenje Zakona ima javnu podršku SJOS (Saveza jevrejskih opština Srbije).

Zakon je objavljen u “Službenom glasniku RS”, br. 15/2020 od 24.2.2020. godine, stupio je na snagu 03. marta. 2020, a primenjuje se od 01. januara 2021. godine, osim odredaba čl. 16–19, koje se primenjuju od dana stupanja na snagu ovog zakona. Do danas Vlada Republike Srbije, suprotno Zakonu o Memorijalnom centru „Staro sajmište“ koji je na snazi, nije, a bila je dužna, u skladu sa Članom 17 Zakona, da imenuje vršioce dužnosti direktora, kao i vršioce dužnosti predsednika i članove Upravnog i Nadzornog odbora Memorijalnog centra “Staro sajmište” u roku od 30 dana od dana stupanja na snagu ovog zakona. Kažem Vlada Republike Srbije bila je dužna, a i danas je dužna.

Dana, 03. maja 2021. godine uredno sam prosledio pitanje, resornom Ministarstvu kulture i informisanja, u želji da doznam u kojoj je fazi realizacija Zakona o Memorijalu „Staro sajmište“ imajući u vidu da je isti stupio je na snagu 03. marta 2020. godine. Odgovor od Ministarstva kulture i informisanja nisam do danas dobio. Uvidom u dostupnu dokumentaciju, Vlada Republike Srbije nije imenovala vršioce dužnosti direktora, kao i predsednika i članova Upravnog i Nadzornog odbora Memorijalnog centra “Staro sajmište”. Mene ne čudi što nisam dobio odgovor na ovo sasvim legitimno i uredno prosleđeno pitanje. (Vlada je imenovala za V.D. direktora dr Krinku Vidaković Petrov 3. novembra 2021. Prim. ured.)

Danilo Kiš (1935 - 1989), književnik: Nacionalizam je, pre svega, paranoja. Kolektivna i pojedinačna paranoja.

Druga grupacija je nastala, ili se okupila, ohrabrila i oglasila, kada je postojeći nacionalizam u Srbiji počeo da buja (najuočljivije u vreme Slobodana Miloševića) uz blagonaklonost državnih institucija. Ta grupa svakim danom, pa i danas, postaje, sve brojnija i sve desnija. Pojedinci nacionalisti, koji bi i danas delili stavove i ciljeve ove grupe, postojali su, rekao bih, oduvek. Oni nisu bili organizovani kao prepoznatljiva grupa, zbog političkog ambijenta koji je postojao u Srbiji pre 1982. godine, pre početka bujanja nacionalizma.

Šta karakteriše ovu grupu? Nedovoljno poznavanje sopstvene istorije odnosno istorijskih činjenica. Neobjektivnost, isticanje i neargumentovano branjenje stavova zasnovanih na neutemeljenim informacijama i izmišljenim događajima, često stvaranim samo za dnevno-političke i njihove potrebe. Njih ima svuda, ali su najupečatljiviji u najjačkim grupama.

U politički pogodnom ambijentu dr Milan Bulajić plasira, već postojeću, ideju o formiranju Muzeja genocida u Beogradu. Ova ideja, kao zemlju žednu vode, natopila je pripadnike grupe o kojoj govorim. Sa oduševljenjem je prihvaćena ideja i od nje se očekivalo da izvrši reviziju istorije i dokaže srpski žrtveni narativ. Naravno prema njihovom viđenju istorije.

Da ne bi bilo zabune, ja naravno podržavam postojanje Muzeja genocida i njegov preko potreban naučno istraživački rad. Kao i njegovo izrastanje u značajnu, nezaobilaznu, verodostojnu, nacionalnu instituciju Srbije.

Ideju dr Milana Bulajića zagrlila je i Ljiljana Bulatović, urednica lista „Svet“, koji će februara 1990. godine biti domaćin skupa na kome će biti pokrenuta zvanična inicijativa za formiranje Muzeja genocida.

Naravno da bi svako morao podržati ideju o formiranju Muzeja genocida da ona nije bila bazirana na već utemeljenoj platformi potiskivanja sećanja na Holokaust u Srbiji. Dr Milan Bulajić, prvi direktor Muzeja genocida, istoričar, pa još i istraživač Holokausta u Srbiji, negirao je bilo kakvo postojanje antisemitizma u Srbiji tokom Drugog Svet-skog rata. Njegovom Muzeju smetale su jevrejske žrtve i saučesništvo lokalnog stanovništva u Holokaustu. Jevrejske žrtve spominjao je samo

u prilikama kada je od jevrejskih organizacija očekivao finansijsku podršku. Da bi dao oslonac svojim poklonicima, dr Milan Bulajić „obznanjuje” da je Jevrejski logor Zemun formalno bio na teritoriji NDH, pa samim tim Srbija, pa ni lokalno stanovništvo nema nikakvu odgovornost za stradanje Jevreje tokom Holokausta u Srbiji? Dobar pokušaj, ali naivan. Sasvim dovoljno za one kojima je ovo bilo i namenjeno. Onima koji ne znaju činjenice i koje istina ne interesuje. Postavlja se pitanje šta je to što je priznatog istoričara dr Milana Bulajića nateralo da zažmuri. Činjenice govore da je Jevreje sa prostora Srbije, proganjala, hapsila, zlostavljala i predavala Gestapou, znajući da ih šalje u sigurnu smrt, Nedićeva specijalna policija. Tadašnji Beograd davao je svu potrebnu logistiku za Jevrejski logor Zemun koji nije bio na teritoriji Srbije, nego na teritoriji NDH. Znači, po Bulajiću, Beograd je održavao logor u NDH. Činjenice govore da su Jevreji, zatočeni u Jevrejskom logoru Zemun, dok su bili na teritoriji NDH, bili živi. Tek po prelasku „dušegubke” preko pontonskog mosta na teritoriju Beograda, Jevreji su bili ubijeni. Ni to Bulajić ne objašnjava, to se ne uklapa u njegovu priču.

Profesor B.U. Goran Belojević u tekstu objavljenom u dnevnom listu DANAS, 10. septembra 2019. godine između ostalog ironično kaže: „Sada znam da su srpski Beograd i hrvatski Zemun aktivno i veoma uspešno saradivali sa Nemcima na konačnom rešenju jevrejskog pitanja u Drugom svetskom ratu“. Ako ne istorijske činjenice, ova rečenica će morati da natera poštovaoce lika i dela Milana Nedića, Dimitrija Ljotića, Dragog Jovanovića, Milana Aćimovića, Božidara Bećarevića i mnogih drugih, da se odluče i da izaberu šta je za njih manje bolno ili možda manja sramota. Da prihvate aktivnu saradnju Nedićeve Srbije i Pavelićeve NDH ili da prihvate odgovornost Nedića i ostalih za stradanje Srba, Jevreja i Roma u logorima Judenlager Semlin i Anhalterlager Semlin. Lociranje Jevrejskog logora Zemun na teritoriji NDH, ne može da sakrije zločine Milana Nedića.

Plasirana ideja i pokrenuta zvanična inicijativa urodile su plodom, pa je Skupština grada, u decembru 1991. godine donela odluku da se Muzej genocida izgradi na prostoru nekadašnjeg sajmišta. Pa ipak, ta lokacija mogla je da dovede u vezu stradanje Jevreja za vreme Holokausta u Srbiji sa kvislinškom vladom, kao i da ugrozi komercijalizaciju lokacije Starog sajmišta. Zato ta odluka nije bila na snazi ni godinu dana, već 1992. godine Aleksandar Bakočević, predsednik

Narodne skupštine, seli adresu Muzeja genocida u Kragujevac. Možda se udaljavanjem od istorijske lokacije i na taj način potiskuje sećanje na Holokaust i na Jevrejski logor Zemun.

Najočiglednija, ali i najbezočnija, komercijalizacija lokacije „Staro sajmište” je prodaja Spasićevog paviljona. Zavod za izgradnju grada Beograda, iako nije bio vlasnik već samo korisnik poslovnog prostora, suprotno Zakonu, prodao je tuđe vlasništvo i 31. jula 1998. godine potpisao je kupoprodajni ugovor sa privatnim mešovitim preduzećem “Posejdon”. Kupac je platio Spasićev paviljon 79,00 DM/m² ili 5.138,00 dinara. Bez obzira što je ugovor nezakonit, spor se vodi u Četvrtog opštinskom sudu u Beogradu i još uvek je u toku?! Očigledno je na delu komercijalizacija i institucijalno potiskivanje sećanja na Holokaust u Srbiji i marginalizacija jevrejskih žrtava. Moralno nepodnošljivo, politički nevešto, prebacivanje odgovornosti za Holokaust u Srbiji u tuđe dvorište i za to korišćenje nacionalista i njihov mentalni sklop je zapravo dokaz naše društvene odgovornosti i stanja naše društvene svesti.

Jelena Subotić, profesorka političkih nauka: Istinsko sećanje na Holokaust otvara pitanja na koja savremena društva ne žele da odgovore.

Treća grupacija, najefikasnija, najorganizovanija, uvek sa jakim logističkom i finansijskom podrškom svih vlasti od oslobođenja do danas, pa i razumevanjem i prećutnim odobravanjem našeg društva, institucija i, što želim posebno da naglasim, intelektualne elite.

Kao što sam već rekao potiskivanjem sećanja, a samim tim i negiranjem Holokausta u Srbiji bavili su se i bave se, pojedini članovi našeg društva, pojedinci zaposleni u institucijama vlasti, nacionalnim institucijama, kao i u naučnim institutima, na fakultetima, udruženjima i drugim organizacijama koje deluju na javno mnjenje u cilju prepravljanja istorije i „ulepšavanja“ prošlosti srpskog društva, u skladu sa dnevno političkim potrebama. Danas, ti ljudi su zapravo „sledbenici“ onih ideološki usmerenih ljudi, koji su kao članovi raznih državnih komisija, raznih odbora SUBNOR-a, raznih odbora SSRN-a (Socijalističkog saveza radnog Naroda), kasnije Koordinacionih odbora za negovanje revolucionarnih tradicija i sličnih komisija radili na potiskivanju sećanja. Kada kažem sledbenici ne mislim na ideološke stavove. Ideološki stavovi su odavno izbleдели do neprepoznatljivosti. Mislim na nastavljanje

potiskivanja sećanja i potpunog marginalizovanja stradanja Jevreja tokom Holokausta u Srbiji.

U Srbiji, koja je dala ogroman broj žrtava, ne postoji memorijal posvećen svim srpskim žrtvama. Jer, to je barem danas jasno, nisu sve žrtve bili isključivo komunisti, partizani i učesnici NOB. Naravno da nemam ništa protiv pomenute grupe žrtava. Sa ponosom ističem da sam antifašista. Ali ogroman broj žrtava nije pripadao toj grupaciji. Među stradalima su bili ugledni domaćini, dobrostojeći poslovni ljudi, masoni, uticajni intelektualci i ljudi koji su bili značajni i istaknuti predstavnici srpskog društva, pogotovu oni koji nisu prihvatili nacističku ideologiju.

Nažalost, i posle oslobođenja stradali su pripadnici pomenutih društvenih slojeva. Ovog puta stradali su od oslobodilaca. Žrtve su proglašene saradnicima okupatora i domaćim izdajnicima. U većini slučajeva te žrtve nisu prihvatale komunističku ideologiju. Sva imovina im je oduzeta. Državna komisija za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle 12. septembra 1944. godine, koju je Vlada Srbije osnovala 09. jula 2009. evidentirala je više od 200 masovnih grobnica i 25.000 žrtava. Novinar Vuk Cvijić u autorskom tekstu 2011. godine o tome piše: „Skoro svaki zaseok u Srbiji ima stratište u kojem su zakopani uglavnom civili, žrtve komunističkog režima, ubijene bez suđenja, čije se kažnjavanje i danas nastavlja, jer još nemaju pravo na sahranu.“ Masovne grobnice tih žrtava nisu obeležene, delimično su istražene, nisu ni u istorijskom ni u sociološkom smislu obrađivane. Kultura sećanja te grobnice ne prepoznaje. To je takođe jedan od razloga što se ne zna ni približno tačan broj žrtava. U javnosti se pominju brojke od 20.000 pa do 200.000 hiljada. Uostalom, necivilizacijsko licitiranje brojem žrtava je ovde, kod nas, česta pojava. Ove podatke navodim da bih ukazao da guranje pod tepih „neprijatnih“ istorijskih činjenica, za naše društvo ne sme da predstavlja prihvatljiv metod prekrajanja istorije. Metod zabijanja glave u pesak i osećaj bezgrešnosti.

I pored jasne želje i potrebe političkog vrha i SUBNOR-a da svu slavu za uspehe u Drugom Svetskom ratu pripišu sebi, neoprostivo je potiskivanje sećanja na žrtve koje nisu bile ni komunisti, ni partizani, pa ni organizovani antifašisti. Neoprostivo i nemoralno je te žrtve marginalizovati, a njih kao broj pripisati broju „svojih“ žrtava.

Znam i očekujem da će neki, ili mnogi, natopljeni negiranjem Holokausta u Srbiji, reći da preterujem, da nemam dokaze koji potvrđuju sistematsko potiskivanje sećanja na Holokaust u Srbiji. Želim da ih razuverim. Ujedno, pružam im priliku da me argumentovano na ovde iznete moje stavove demantuju. Biće mi drago da budem demantovan.

Naša država je potpisala Stokholmsku deklaraciju iz 1972. godine, Terezinsku deklaraciju iz 2009. godine, uložila mnogo truda da bi 2011. godine postala punopravni član IHRA i na taj način obavezala naše društvo u celini: da razmere Holokausta, koji su isplanirali i sproveli nacisti, moraju da se zauvek urežu u naše kolektivno pamćenje; da moramo zajedno da branimo strašnu istinu o Holokaustu od onih koji je negiraju; da pojačamo naše napore u pogledu promovisanja obrazovanja, sećanja i istraživanja o Holokaustu; da se sećamo žrtava Holokausta i da odajemo počast onima koji su mu se suprostavili; naša obaveza mora da bude sećanje na preminule žrtve, poštovanje preživelih koji su još uvek sa nama, i potvrđivanje zajedničkih težnji čovečanstva za međusobnim razumevanjem i pravdom .

Sa stanovišta društvenih vrednosti korisno, dobro i lepo je što smo prihvatili pomenute obaveze. Pa zašto onda ni posle deset godina od prihvatanja ovih načela, na prostoru na kome se nalazio Jevrejski logor Zemun, ne postoji, niti je ikada postojao beleg koji bi nam ukazao i podsetio na žrtve Holokausta u Srbiji. Zašto naše društvo, naše institucije, intelektualna elita, za proteklih osamdeset godina nisu nikada pokrenuli inicijativu da se na mestu logora u kome je bilo zatočeno i iz koga je u smrt odvedeno 6.386 Jevreja, postavi spomen ploča, zasadi drvo ili u negovanoj zelenoj travi postavi beli kamen sećanja. Da li niko u Srbiji nije imao osećaj empatije, moralnu potrebu, ni želju, ili nije hteo, ili nije smeo, bog će ga znati. Ali belega nema i nikada ga nije ni bilo. Uporno ne obeležavanje ovog simbola Holokausta u Srbiji i mesta jevrejskog identiteta jeste potiskivanje sećanja i negiranje Holokausta. Upravo sve što činimo, suprotno je onom, što smo potpisivanjem pomenutih međunarodnih deklaracija, prihvatili. Prihvatili smo samo na papiru. Naše društvo, suprotno prihvaćenim međunarodnim obavezama, ne samo da ne poštuje one koji su preživeli Holokaust i koji su još uvek sa nama, nego kordonima interventne brigade Srpske policije sprečava Jevreje da uđu u jedinu aktivnu sinagogu u Beogradu i na taj način im oduzima slobodu ispovedanja vere i vršenja verskih obreda (28. 10.

2019.). Naravno sve u suprotnošću sa čl. 43. Ustava Republike Srbije.

Postavljene spomen ploče na prostoru gde su se nekada nalazili Jevrejski logor Zemun, a zatim Prihvatni logor Zemun ne služe sećanju, kako bi svako očekivao. One su čeda platforme potiskivanja sećanja. Njihova namena je da tekstovima ispisanim na tim pločama, potisnu sećanje na Holokaust i da neistinito prikažu istorijske činjenice. Na prvoj postavljenoj spomen ploči (20. oktobra 1974.) koja je posle izvesnog vremena sklonjena, nalazio se tekst koji je istovetan tekstu i na drugoj ploči, postavljenoj, deset godina kasnije 07. jula 1984. godine. Na pločama je napisano: “Na prostoru Starog sajmišta nemački Gestapo osnovao je 1941. logor „Sajmište“ u kome uz pomoć domaćih izdajnika svirepo mučeno i ubijeno preko 40.000 ljudi iz raznih krajeva naše zemlje.“

Autor teksta na pomenutim pločama, očigledno veoma vešt propagandista, istovremeno nemoralan čovek, uspeo je u samo jednoj prostoproširenoj rečenici da prepravi istorijsku istinu i potisne sećanje na Holokaust u Srbiji.

Jedino tačno od svega što je napisano je da je Gestapo 8. decembra 1941. osnovao logor. Sve ostalo je sračunata dezinformacija. Jedini osnovani logor 1941. godine, na tom prostoru zvao se Judenlager Semlin – Jevrejski logor Zemun, posleratni kum ga je, s’ kićenom bukljom, prekrstio u “Sajmište”. Ime logora Judenlager Semlin nalazi se na zvaničnom logorskom pečatu, u relevantnoj arhivskoj građi, u svim svedočenjima i u svakom validnom dokumentu, promenjeno je u „logor Sajmište“. Logor koji pod tim imenom nikada nije postojao. Tako je izbegnuto da se pomenu Jevreji i otkrije ko je tačno stradao u tom logoru. Podatak o broju mučenih i ubijenih je višestruko uvećan, pa je i na taj način neistinito prikazana istorija. U Beogradu su za vreme Drugog Svetskog rata postojali mnogi logori i stratišta: Topovske šupe na Autokomandi, Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun na prostoru nekadašnjeg beogradskog sajma, Logor na ušću (OT Sammellager) na prostoru gde se danas nalazi Muzej savremene umetnosti, Banjica u kasarni 18. Pešadijskog puka, Mališića ciglana na Zvezdari, Jabuka, Jajinci, Trostruki Surduk, Bežanijska kosa, Rakovica, Deliblatska peščara, Ostrovačka ada i...Nameće se, prosto se mora postaviti pitanje, zašto je od svih logora i stratišta koja su postojala u Beogradu za vreme okupacije, a bilo ih je previše, posle oslobođenja jedino Jevrejskom logoru

Zemun promenjeno ime? Kome je i zašto je reč „jevrejski“ u nazivu logora, koja nedvosmisleno definiše ko je bio zatočen i ko je stradao u tom logoru, toliko smetala?

Povodom obeležavanja 50. godišnjice pobede nad fašizmom, 22. aprila 1995. godine, godišnjice proboja poslednjih zatočenika logora Jasenovac 1945, predsednik Srbije Zoran Lilić otkrio je sadašnji spomenik na Starom sajmištu. Ovaj spomenik je drugonagrađeni rad na konkursu za stratište u Jajincima, delo vajara Miodraga Miše Popovića.

Na ploči ispred spomenika piše: „Ovde, na Starom sajmištu u nacističkom koncentracionom logoru, za vreme okupacije Jugoslavije 1941 – 1944. izvršen je ratni zločin i genocid nad oko 100.000 rodoljuba, učesnika NOB, nad decom ženama i starcima. Svaki drugi zatočenik ubijen je u logoru ili na stratištima Jajinci, Bežanijska kosa, Jabuka i Ostrovačka ada. Mnogi su odvedeni u nemačke logore smrti širom Evrope. Najviše je stradalo Srba, Jevreja, Roma. Žrtvama zloglasnog logora, žrtvama mađarskog okupatora koje su do Beograda doneli talasi Save i Dunava, hrabrom otporu nacističkom teroru i svim žrtvama genocida posvećen je ovaj spomenik“.

Ni na ovoj spomen ploči se ni jednom rečju ne spominje Jevrejski logor Zemun. I ovde su jevrejska deca stara samo nekoliko meseci proglašena za rodoljube, antifašiste i borce za slobodu. U međuvremenu, između otkrivanja druge spomen ploče, 07. jula 1984. godine i spomenika, 22. aprila 1995. godine. broj žrtava od 40.000, koji je već bio uvećan, izgleda nedovoljno, povećan je na 100.000.

Autor ili autori teksta na ovoj trećoj spomen ploči, suočeni sa nerešivim zadatkom, potiskivanja sećanja na Holokaust i potrebom za uvećanjem broja žrtava izvršenog ratnog zločina nad učesnicima NOB, pokazali su se nedoraslima u rešavanju ovog političkog naloga, zadataog za potrebe baš tog vrlo specifičnog političkog vremena. Potreba da se zločini izvršeni u ratnim borbama podvedu pod pojam „genocida“ jasna je politička poruka data samo nedelju dana pre nego što će u akciji „Bljesak“ Hrvatska vojska preuzeti Jasenovac. Može se zaključiti da ni sadržaj ove spomen ploče nema nikakve veze sa Jevrejskim logorom Zemun, kao ni sam spomenik koji konkretno nema nikakve veze sa logorima koji su se nalazili na nekadašnjem sajmištu. Da je i tekst na ovoj spomen ploči takođe potiskivanje sećanja na Jevrejski logor

Zemun i marginalizovanje jevrejskih žrtava govori i činjenica da niko iz Jevrejske zajednice nije pozvan da govori na otkrivanju spomenika niti je čitan Kadiš (molitva) za jevrejske žrtve. Na traci venca poruka je morala biti etnički neutralna: „Žrtvama fašističkog terora.”

ZAKLJUČAK

Svako ko je čitao stare jevrejske spise ili ko je malo zaronio u judaizam zna da je naš nauk, Tora, doprineo da se iznedri, kao i u mnogim drugim oblastima današnje civilizacije, vrednost - kulturu sećanja. Oni drugi, koji su svoje stavove gradili na predrasudama i stereotipima, na kulturu sećanja, odgovorili su njima jedino shvatljivim metodom, nekulturom, potiskivanjem sećanja.

Poznata i prisutna je misao da treba da pamtimo da nam se zlo ne bi ponovilo.

Svedoci smo, ponovljenog zla, ratnih zločina, oživljavanja nacizma, neželjenih pojava i događanja svuda u svetu, pa i ovde kod nas. Izgleda da smo mi okrenuli redosled pa ponavljamo zlo da ga ne bismo zaboravili.

Moja kazivanja sam širom naše Srbije mnogo puta izgovorio sa željom da ih što više ljudi čuje. Pa kada ih čuju, da razmisle o njima. Da razmisle zašto ne znaju dovoljno o Holokaustu, najmonstruoznijem i najvećem zločinu XX veka. Da razmisle zašto im se 80 godina nameće potiskivanje sećanja i prekrajanje istorije i zašto oni to prihvataju. Da razmisle, i da se opredele, da li su za moralne vrednosti i dostignute nivoe društvene svesti ili su za retrogradne ideologije poput nacizma, fašizma ... Nešto između moralnih vrednosti i takvih ideologija ne postoji.

Ne samo kada je u pitanju Holokaust, nego generalno posmatrano, u našem društvu, u društvu u kome mi živimo, kultura sećanja ne stanuje. Da li nam je potreban dr Gideon Grajf da bi nas, na svoj način, podsetio na Jasenovačke žrtve. Reći će neki, ili mnogi, da nismo smeli o tome da govorimo. Ne, to jednostavno nije istina. To je naš jadan izgovor. To je bio naš poguban izbor. I smeli smo i morali smo. Ko može da nam zabrani da budemo ljudi osim nas samih. Uvek je to samo naš izbor.

Novinarka Sonja Fogel, u tekstu "Rvanje oko sećanja", suprotno razlozima sreće Efraima Zurofa, misli da nije verovatno da će uskoro doći do izgradnje spomen-mesta, koje bi bilo posvećeno saučesništvu Srbije u uništavanju Jevreja.

Kao društvo nismo imali empatije, pijeteta, duhovne potrebe, dovoljne moralne snage, društvene svesti da istini, ili sebi, pogledamo u oči i obeležimo mesto koje je simbol stradanja Jevreja tokom Holokausta i mesto jevrejskog identiteta u Srbiji. Možda je, samo kažem, možda je došlo vreme da odrastemo, da se postidimo, pokajemo, operemo obraz i sklonimo mrlju sa lepog lica Srbije. Jednom rečju da se uspravimo. Srpsko društvo bi moralo, ako ne radi bilo čega drugog, ono sebe radi, iz ljudskih i moralnih razloga da vrati sakriveno ime i mesto jevrejskom logoru. Da prestane sa potiskivanjem sećanja na Holokaust, sa marginalizacijom jevrejskih žrtava i sa „ulepšavanjem“ prošlosti srpskog društva.

Ja ne govorim o aktuelnoj vlasti, niti tu vlast aboliram, kao uostalom ni jednu našu vlast od oslobođenja pa do danas. Svim našim vladama potiskivanje sećanja dođe im kao zajednički imenitelj. Ja govorim o našem društvu, o institucijama vlasti, o nacionalnim institucijama, kao i naučnim institutima, fakultetima, udruženjima i drugim organizacijama koje deluju na javno mnjenje u cilju iskrivljavanja istorije i „ulepšavanja“ prošlosti srpskog društva, o intelektualnoj eliti govorim.

Nedvosmisleno, Holokaust se dogodio i u Srbiji. Dogodio se uz saučesništvo lokalnog stanovništva, kao i u mnogim drugim zemljama Evrope. Tokom Holokausta u Srbiji, onoj pod vladom Milana Nedića, Jevrejska zajednica ostala je bez 79,66% svojih članova. To je istorijska činjenica. Ona se dogodila u prošlom vremenu, ona se ne može promeniti, ona se ne može ulepšati, ona se ne može sakriti. Možda je došlo vreme, ili još nije, da postavimo spomen ploču, da zasadimo drvo ili u negovanoj zelenoj travi postavimo beli kamen sećanja. Godinama, u svakoj prilici, postavljam isto pitanje: da li bi nekom smetalo da se postavi spomen ploča koja bi u skladu sa kulturom sećanja obeležavala mesto gde se nalazio Jevrejski logor Zemun? Ako ne bi, zašto te ploče nema? I zašto je nikada nije ni bilo? Pa ako vi, naše društvo, ne želite da postavite ploču, dozvolite meni da to uradim. Ja molim nadležne institucije da mi odobre da o mom trošku, a u ime Jevrejske opštine Zemun, postavimo spomen ploču na kojoj će pisati da se na tom mestu nalazio

od 08.12.1941 do 10.05.1942. godine Jevrejski logor Zemun čiji su zatočnici 6.386 ljudi, ubijeni samo zato što su bili Jevreji.

Za naše društvo je važno šta će prevagnuti, politički interesi ili moral i kultura sećanja.

Da zaključim, parafrazirajući meni dragog čoveka, književnika Ivana Ivanjija: Zlo ne treba ostaviti ukopano pod peskom nekadašnjeg sajma, njegovo zlokobno dejstvo neće tek kada se iznese na svetlost dana .

LITERATURA KOJU SAM KORISTIO.

⊞ Jovan Bajford

STARO SAJMIŠTE

Mesto sećanja. Zaborava i sporenja.

Beogradski centar za ljudska prava; Beograd, 2011.

⊞ Valter Manošek

Holokaust u Srbiji

Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941 – 1942

SLUŽBENI LIST SRJ / DRASLAR PARTNERS

Beograd, 2007

⊞ Milan Koljanin

NEMAČKI LOGOR NA BEOGRADSKOM SAJMIŠTU 1941 – 1944

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

Beograd, 1992

⊞ POIMENIČNI POPIS ŽRTAVA KONCENTRACISKOG LOGORA

JASENOVAC 1941 - 1945

Nakladnik Spomen područje Jasenovac, 2007. ISBN 978-953-99169-2-1

⊞ LOGOR BANJICA Logoraši 1941 – 1944

Istorijski arhiv Beograda, dr Branka Prpa

ISBN 987-86-80481-25-8

Beograd, 2009

⊞ Jovan Ćulibrk

ISTORIOGRAFIJA HOLOKAUSTA U JUGOSLAVIJ

Institut za teološka istraživanja, Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u

Beogradu, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu.

Beograd, 2011.

- ⊞ Vukašin Žegarac, Feljton „Dnevnik o Jasenovcu“, Politika Ekspres / subota 24. maj 1986. godina.
- ⊞ R. Mitrović: Sudbina Jevreja u krajevima gde su folksdojčeri preuzeli vlast aprila 1941. Beograd 1973, Zbornik 2 Jevrejski istorijski muzej.
- ⊞ Slobodan Maričić: Folksdojčeri u Jugoslaviji - Susedi, dželatli, žrtve. CIP: Narodna biblioteka Srbije, Beograd Nr. 323.15(=30)(497.1) Beograd, jun 1995.
- ⊞ DANAS Utorak, 11. maj 2021. Ivana Nikoletić U FOKUSU: Duh kvislinga Ljotića na proslavi pada fašizma.
- ⊞ Jelena Subotić: „Žuta zvezda, Crvena zvezda: Sećanje na Holokaust nakon komunizma“, Cornell University Press ISBN13: 9781501742408 ISBN10: 150174240X
- ⊞ Jelena Subotić: 1970–Otimanje pravde : suočavanje s prošlošću na Balkanu Beogradski centar za ljudska prava 2010; ISBN 978-86-7202-120-2
- ⊞ Jasenovac – Aušvic Balkana, prof. Dr Gideon Grajf. Izdavač: Knjiga komerc 2018. ISBN: 9788677124144
- ⊞ Ivan Ivanji: Mesto ukopanih strasti; Vreme br.1573, 15.2.2021.
- ⊞ “If not know, when....?” Internacional Conference / The Future of the Site of the Old Fairground in Belgrade / May 2012.
- ⊞ Olivera Milosavljević POTISNUTA ISTINA Kolaboracija u Srbiji 1941-1944. Izdavač: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji Beograd 2006. ISBN - 86-7208-129-3
- ⊞ Čas istorije: logor Topovske šupe Milovan Pisarri, Mašina, 27.04.2021. / Peščanik.net, 28.04.2021.
- ⊞ Dr Teodor Kovač: Banatski Nemci i Jevreji. Beograd 2009, Zbornik 9, Jevrejski istorijski muzej.
- ⊞ Mirko Grlica: “...A Subotica se pravila kao da je sve u redu“. Zbornik tekstova (2015) sa I Međunarodne konferencije u Subotici, povodom obeležavanja 70 godiš-

njice Holokausta, održane 2014.

⊞ Goran Babić: PAOR S BAJONETOM

Izdavač: Službeni glasnik 2012

ISBN: 978-86-519-1257-6

⊞ Vuk Z. Cvijić: Masovna streljanja 1941 – 1945: Oznine „Knjige streljanih“;
CENTAR ZA ISTRAŽIVAČKO NOVINARSTVO SRBIJE. 2017.

⊞ BEOGRADSKO STARO SAJMIŠTE 3+1

Sajmište, stratište, utočište, budućnost

Urbanistički zavod Beograd / Naša Srbija – Serbia Nostra Beograd, 2008

ISBN 978-86-83273-04-1

⊞ Norman Kon: Poziv na genocide.

Novi Sad, Matica Srpska 1996.

ISBN 86-363-0372-9

⊞ Bogoljub Šijaković.

Briga za žrtvu: pamćenje imena i spomen Srpske žrtve

2011, Beograd: Glasnik

ISBN 978-86-915019-0-1

⊞ Graničnici sećanja: jevrejsko nasleđe i Holokaust

Urednici Nevena Đaković, Vera Mevorah

Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 2018.

ISBN:978-86-88113-13-7

Prof. dr Jovan Bayford, V. Britanija

ŠTA JE DANAS, U SRBIJI, I ZA SRBIJU STARO SAJMIŠTE

U knjizi *Staro Sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, koja je objavljena pre tačno deset godina, ukazao sam na činjenicu da sudbinu Starog sajmišta kao mesta sećanja treba posmatrati iz dva podjednako važna ugla. Prvi se odnosi na Staro sajmište kao fizički prostor, kao deo savskog priobalja koji se uprkos svom zapuštenom izgledu i istorijskoj važnosti, već decenijama posmatra kao posebno vredna i za investicije privlačna centralna lokacija u gradu. Posleratna istorija Starog sajmišta je, prema time, i priča o urbanističkom razvoju Beograda, o nerealizovanim megalomanskim projektima, nerešenim imovinskim odnosima, i o većitom pitanju o tome da li je Staro sajmište suviše vredan prostor da bi bio isključivo mesto sećanja.

Drugi ugao gledanja odnosi se na pitanje čega na Sajmištu zapravo treba da se sećamo. Čak ni među onima koji su se prethodnih decenija zdušno zalagali da se Sajmište pretvori u memorijalni centar nikada nije postojala saglasnost o time šta treba da bude objekat sećanja. Sajmište je bilo i ostalo mesto prepuno simbolizma, ali istovremeno lišeno jasnog značenja.

U ovom tekstu želeo bih da se pozabavim ovim drugim uglom gledanja, i postavim pitanje šta je danas u Srbiji, i za Srbiju, Staro sajmište? U Srbiji svakako postoji saglasnost da uspomenu na Sajmište treba sačuvati. O time svedoči i Zakon o Memorijalnom centru koji je usvojen pre skoro dve godine. Međutim, ono što je manje jasno jeste šta će taj memorijalni centar predstavljati, i čega ćemo tamo zapravo da se prisećamo.

...

U februaru 2017. godine, nekoliko meseci nakon što je u javnost procureo tekst prve verzije nacrtu zakona vezanog za memorijalni centar na prostoru Starog sajmišta, na portalu *Peščanik* objavio sam kraći kritički osvrt na taj dokument. Kritika se odnosila na četiri aspekta tog

nacrta.

Prvo, memorijal je bio zamišljen kao prostor za „ispunjavanje trajnog pamćenja i spomena pravednih i herojskih žrtava genocida, okupatorskog terora i ratnih zločina“. Nigde nije naglašeno da se memorijalna ustanova gradi na autentičnom mestu stradanja, koje ima svoju jedinstvenu istoriju. Umesto toga, Sajmištu je namenjeno da bude memorijalno mesto opšteg karaktera, gde će se obeležavati istorijski događaji koji nemaju neposredne veze sa logorom koji se tamo nalazio.

Drugo, u predlogu zakona Sajmište je bilo opisano kao mesto „na kojem je u Drugom svetskom ratu, na teritoriji tadašnje Nezavisne Države Hrvatske bio koncentracioni logor za Srbe, Jevreje i Rome“. Ova formulacija je marginalizovala mesto Sajmišta u istoriji Holokausta, izjednačavajući veoma različite sudbine Jevreja, Srba i Roma žrtava Zemunskog logora. Nigde nije pomenuto da su među zatočenicima samo Jevreji – uglavnom starci, žene i deca - bili žrtve sistematskog uništenja, i to među prvima u Evropi. Osim toga, naglašavajući da je Sajmište bilo „na teritoriji NDH“ – što je tačno samo u strogo formalnom smislu i predstavlja krajnje sporedni podatak – autori zakona nastojali su da uspostave simboličku vezu između Sajmišta i genocida u NDH, i time opravdaju nastojanje (koje datira iz osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka) da Sajmište zapravo postane nacionalni memorijalni centar pre svega za srpske žrtve ustaškog genocida.

Treće, u definiciji pojma „genocid“, odnosno „genocid nad srpskim narodom“ u tekstu nacarta bilo je navedeno je da je genocid nad Srbima počinjen ne samo u NDH, već i od strane Nemaca u okupiranoj Srbiji, ali i njihovih „saveznika i pomagača“ među kojima su posebno istaknuti albanski kolaboracionisti na Kosovu i Metohiji. Mere odmazde koje je nemački okupator sprovodio protiv Srba nisu imale karakteristike genocida pošto nije postojala namera potpunog ili delimičnog uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne ili verske grupe. Definicija genocida je, dakle, marginalizovala specifičnost sudbine Jevreja u okupiranoj Srbiji. Osim toga, isticanje zločina na Kosovu i „posebne“ uloge albanskih kolaboracionista u genocidu je bio pokušaj da se potencira status Srba kao najvećih stradalnika, i da se Sajmište direktno instrumentalizuje za potrebe aktuelne politike vezane za Kosovsko pitanje.

Četvrto, predložena struktura muzeja jasno je ukazivala na to da

bi najveći deo memorijala na Sajmištu bio posvećen sećanju na genocid nad srpskim narodom, dok bi muzejske postavke posvećene jevrejskim i romskim žrtvama bile prostorno i tematski izdvojene, i na taj način *de facto* marginalizovane.

S obzirom na sve ovo, tada sam napisao da će, ako ovakav predlog zakona bude usvojen, Srbija umesto dostojnog spomen obeležja žrtvama Sajmišta, zapravo dobiti muzej srpskom stradanju - „srpski Jad Vašem“ - upravo onakav kakvog ga već decenijama zamišljaju srpski nacionalistički intelektualci i aktivisti. Uostalom, u Srbiji se već godinama otvoreno govori o budućem memorijalu na Sajmištu kao „srpskom Yad Vashemu“. U oktobru 2015, tadašnji premijer Srbije Aleksandar Vučić najavio je da će „Beograd na vodi“, „Despotov grad“ i srpski Jad vašem na Starom sajmištu“ biti vrhunac turističke ponude Beograda, a o memorijalu na Sajmištu je na sličan način govorio i nekoliko meseci ranije, tokom posete Srbiji Ifraima Zurofa.¹ Prvi nacrt zakona je čak predvideo da se memorijalni centar zove „Ustanova spomen žrtve“; ovaj naziv je preuzet od Yad Vashema koji u svom nazivu ima izraz „Martyr’s remembrance authority“.

Predlog zakona iz 2017 godine je u javnosti izazvao brojne kritike iz navedenih, ali i drugih razloga. Zamerke su imali i predstavnici IHRA-e čiji je Srbija punopravni član, što je verovatno bilo od presudnog značaja da sporni predlog zakona bude povučen iz procedure i poslat na doradu. Izmenjena verzija se pojavila u javnosti tek u oktobru 2019, kao Nacrt zakona o „Memorijalnom centru Staro sajmište“. Ova nacrt je, uz manje izmene, stupio na snagu u martu 2020, mada se formalno promenjuje tek od ove godine.

Na prvi pogled deluje da je novi Nacrt zakona znatno bolji od prethodnog, u smislu da su brojne sporne tačke uklonjene. Naziv zakona pominje Sajmište sto znači da planirani memorijalni centar treba, barem zvanično, da bude posvećen pre svega istoriji logora koji se tamo nalazio, a ne žrtvama genocida i ratnih zločina uopšte. Na to upućuje i činjenica da je sada predviđeno da muzejske postavke bude podeljene po fazama u istoriji logora (Muzej „Jevrejski logor Zemun“ i Muzej „Prihvatni logor Zemun“) a ne po nacionalnoj ili verskoj pripadnosti

¹ <https://mondo.rs/Info/Drustvo/a836216/Aleksandar-Vucic-Beograd-ce-dobiti-Despotov-grad-na-Kalemegdanu.html>; <https://www.kurir.rs/vesti/drustvo/1860603/foto-staro-sajmiste-ce-bit-i-kao-jad-vasem-vucic-se-zahvalio-efraimu-zurofu>

žrtava, Srba, Jevreja i Roma. Dalje, ovog puta nisu „posebno“ istaknuti zločini Albanaca na Kosovu, pa je izbegnuta direktna politicizacija celog projekta. Nije pomenuto ni da se Sajmište nalazilo na teritoriji NDH. U stvari, o sadržaju muzeja ili njegovoj nameni u zakonu ima malo detalja; većina članova bavi se organima uprave, unutrašnjim organizacijom, opisom delatnosti, definicijom prostora, itd.

Međutim, sve ovo ne znači da su mane prethodnog nacrtu u potpunosti eliminisane, ili da je u Srbiji u poslednjih 3-4 godine došlo do nekakvog preobražaja u odnosu prema Sajmištu, ili prema Holokaustu. Naprotiv, novi zakon otvara prostor za isti sadržaj koji je izazvao kritike prvobitnog nacrtu zakona, ali to čini na sofisticiraniji način koji manje bode oči kritičke javnosti u Srbiji i međunarodnih institucija.

Na primer, u tekstu zakona (Član 2) i dalje stoji da su genocid nad srpskim narodom u Drugom svetskom ratu počinili, osim ustaša, „nacistička Nemačka i njeni saveznici i pomagači“. Dakle, definicija „genocida nad srpskim narodom“ u tekstu zakona je i dalje preširoka i istorijski neutemeljena, i praktično podrazumeva da su svi zločini protiv Srba počinjeni u Drugom svetskom ratu - genocid.

Precizna karakterizacija različitih zločina je, međutim, od suštinskog značaja. U nacrtu zakona, u kome su sve tri kategorije žrtava logora - Srbi, Jevreji i Romi - definisani kao žrtve istog zločina - genocida - osobenost sudbine Jevreja na Sajmištu (ali i u okupiranoj Srbiji uopšte) ničim nije naznačena. Tako se na samom početku obrazloženja zakona za Sajmište netačno tvrdi da je tamo „u Drugom svetskom ratu bio nacistički *koncentracioni logor smrti* za Jevreje, Srbe i Rome“. Logor Sajmište je bio „logor smrti“ samo u svojoj prvoj fazi, a njegove žrtve bili su isključivo Jevreji. Ovakva marginalizacija Holokausta je bitna i u kontekstu obaveze da se poštuju principi Štokholmske deklaracije, na koju se poziva predlagrač zakona.² U Članu 1 ove deklaracije navodi se važnost adekvatnog prepoznavanja posebnosti, i jedinstvenosti, Holokausta, kao istorijskog događaja bez presedana.

Drugo, u tekstu i obrazloženju zakona nije navedeno zbog čega će u sastavu jedinstvenog Memorijalnog centra biti obrazovana dva posebna muzeja, Muzej „Jevrejski logor Zemun“ i Muzej „Prihvatni logor Zemun“, sa odvojenim programskim savetima i sadržajem. S obzirom

2 Vidi, Analiza efekata zakona, str. 13.

da se radi o dva perioda postojanja istog logora, adekvatnije bi bilo obrazovati jedinstvenu, dobro osmišljenu postavku koja bi obuhvatila celokupni period od 1941. do 1944. godine, i u kome bi period Judenlagera i Anhaltelagera predstavljali tematske celine. Stvaranjem dva muzeja, sa, sva je prilika, različitim muzeološkim pristupima, estetskim rešenjima i porukama, biće narušena jedinstvenost prostora, i koherentnost narativa sećanja.

S obzirom da se programski saveti dva muzeja uglavnom razlikuju po broju članova koje predlaže Vlada Srbije, odnosno Savez jevrejskih opština, da se zaključiti da je u pitanju u javnosti već najavljivan pokušaj da se na Sajmištu stvore zasebne institucije posvećene sećanju na stradanje Jevreja i Srba, pri čemu bi jedan muzej bio posvećen Holokaustu, a drugi stradanju srpskog naroda. Ova podela je problematična iz dva razloga. Prvo, ona institucionalizuje višedecenijsko međusobno nepoverenje između jevrejske zajednice i državnih institucija u Srbiji kada je reč o adekvatnoj memorijalizaciji logora Sajmište i Holokausta. Drugo, ona podstiče retoriku komparativnog stradanja između Srba i Jevreja koja je obeležila srpski nacionalistički diskurs iz devedesetih, i koja predstavlja značajan izvor pomenutog nepoverenja. Ovde je propuštena prilika da se pronađe drugačiji model unutrašnje organizacije Memorijalnog centra, koji bi stvorio uslove za stvaranje jedinstvenog muzeja posvećenog žrtvama logora Sajmište nezavisno od njihove verske, rodne i nacionalne pripadnosti ili političkih uverenja, a koji bi istovremeno, zbog jedinstvenog mesta koje logor Sajmište zauzima u istoriji stradanja Jevreja bio i Muzej Holokausta.

Prema tome, nisam previše optimističan da zakon nudi bilo kakve garancije da će greške iz prošlosti biti prevaziđene, a Sajmište dobiti memorijal koji zaslužuje. Uostalom, dovoljno je pogledati celokupni kontekst u kome će memorijalni centar biti stvaran. U Predlogu strategije razvoja kulture Republike Srbije od 2020-2029 navodi se da država „ohrabruje“ istraživanje Holokausta i Porajmosa i negovanje kulture sećanja na ove događaje. Ali u samom tekstu strategije, Holokaust i Porajmos se gotovo i ne pominju. Umesto toga, naglašava se da je „iskustvo genocida tokom 20. veka bitno odredilo istoriju srpskog naroda“ i da je genocid „neizbežna odrednica istorijske samosvesti naše savremenosti i budućnosti“. Strategija je stoga usmerena na negovanje sećanja na genocid nad Srbima, borbu protiv „aktuelnih izazova relativizacije

ili revizije istorijskih činjenica“ i širenje istine o srpskom stradanju. U tekstu strategije se navodi se da će upravo memorijal na Sajmištu biti uključen u istraživanje, i prezentovanje domaćoj i međunarodnoj javnosti teme genocida nad srpskim narodom u 20. veku.

Nešto slično nagovestio je još pre četiri godine tadašnji „gradski menadžer“ Goran Vesić. U Septembru te godine, sastanak komisije zadužene za planiranje memorijala na Sajmištu – čiji je Vesić bio član - održala je sastanak u Jasenovcu. Vesić je tada objasnio da se “Staro sajmište ne može razumeti bez razumevanja Jasenovca”. Objasnio je da “sam Memorijalni kompleks Jasenovca nije dovoljno veliki, s obzirom na broj ljudi koji su tu stradali, i za nas je veoma važno da Staro sajmište postane centralno memorijalno mesto, kada su u pitanju žrtve Drugog svetskog rata”. I na kraju zaključio: “Zato je važno što komisija danas zaseda u Jasenovcu”.³

Vesićeva kratka izjava za medije sadrži tri međusobno povezane teze o Sajmištu koje su prethodnih decenija predstavljale okosnicu nacionalističke instrumentalizacije njegove istorije. Prva je da između Sajmišta i Jasenovca postoji suštinska, istorijska veza; druga, da je Sajmište prirodno mesto za “centralni” memorijalni kompleks posvećen žrtvama genocida u NDH; i treća, da taj kompleks treba da predstavlja odgovor na propuste postojećeg, “nedovoljno velikog” memorijala u samom Jasenovcu. Ove teze, koje se u Srbiji još uvek suviše često uzimaju zdravo za gotovo, i koje se provlače i kroz predlog strategije razvoja kulture i kroz planove vezane za Sajmište nude još jedan dokaz da sporna politika sećanja iz osamdesetih i devedesetih jos uvek definiše odnos prema prošlosti ovog mesta.

Konačno, prošle nedelje, nakon sastanka sa Patrijarhom Porfirijem na kojem je odlučeno da se u Donjoj Gradini izgradi Svesrpsko sveltalište, Aleksandar Vučić je najavio da će Muzej žrtava genocida dobiti svoje prostorije na Starom Sajmištu. Mada tako nešto nije predviđeno novim zakonom (mada jeste bilo nagovešteno u prvom nacrtu), Vučić je upravo Sajmište označio kao idealno mesto za prostorije Muzej žrtava genocida, institucije koja će “pokazati celom svetu stradanje Srba”. Obala Save, najavio je Vučić, treba da dobije naziv Obale jasenovačkih

3 Dragana Biberović, “Vesić: Izrađen Nacrt zakona o Starom Sajmištu”, internet sajt Radio Televizije Srbije, 23. septembar, 2017., <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2880615/vesic-izradjen-nacrt-zakona-o-starom-sajmistu.html>

žrtava, i postane mesto odakle će Srbija svetu ukazati “kroz šta je srpski narod prolazio pre osamdeset godina”.

Uzimajući u obzir ovu izjavu, i njen izvor, da li iko još može da se nada da će žrtve logora na Sajmištu i žrtve Holokausta u najavljenom memorijalnom centru dobiti spomenik koji zaslužuju?

Dr Milan Koljanin, Srbija

ULOGA SRPSKE POLICIJE U HOLOKAUSTU NA NEMAČKOM OKUPACIONOM PODRUČJU U SRBIJI

Za nacističku Nemačku i njene saveznike Srbi su bili nosioci državnosti Jugoslavije tako da se na politici „kažnjavanja Srba“ zasnivao celi poredak stvoren posle poraza jugoslovenske vojske u Aprilskom ratu. To je proisticalo iz opšteg vrlo negativnog stava nemačkog vođstva i samog Adolfa Hitlera prema srpskom narodu što nije bilo samo posledica antisrpskog resantimana iz vremena Prvog svetskog rata. Za Hitlera su Srbi bili krivci za vojni puč od 27. marta 1941, za delimičnu promenu plana zaposedanja evropskog Jugoistoka i za odlaganje napada na Sovjetski Savez. Na delu Srbije je uspostavljena nemačka okupaciona uprava, koja se odlikovala izuzetnom surovošću prema stanovništvu i eksploatacijom privrednih i ljudskih potencijala. Već prvih nedelja po uspostavljanju okupacione uprave u Srbiju su počele da stižu desetine hiljada Srba sa drugih okupiranih područja Jugoslavije, uglavnom iz novostvorene velike hrvatske države (Nezavisne Države Hrvatske, NDH). To je ne samo opterećivalo iscrpljene resurse okupiranog područja, nego je i podsticalo antiokupatorsko raspoloženje.

Ubrzo posle ulaska nemačkih trupa u velikim delom razrušeni Beograd 12/13. aprila 1941. počela je pljačka jevrejskih radnji i druge imovine. Pljačkali su i nemački vojnici i pripadnici nemačke nacionalne manjine, uglavnom iz Zemuna gde su živeli u velikom broju. Ubrzo su uspostavljeni okupacioni organi vlasti na čelu sa vojnim zapovednikom u Srbiji. Tokom nekoliko prvih meseci okupacije na ovom položaju su se izmenjala trojica nemačkih generala: Helmut Ferster, Ludvig fon Šreder (Ludwig von Schröder) i Hajnrih Dankelman (Heinrich Dankelman). Oktobra 1941. svu izvršnu vlast je dobio general Franc Beme (Franz Böhme), koji je ugušio ustanički pokret masovnim streljanjem stanovništva Srbije.

Nemačko okupaciono područje u Srbiji je podeljeno na četiri oblasne komade (Feldkommandatur), koje su bile podeljene na devet

okružnih komandi (Kreiskommandantur) dok su u gradovima uspostavljene mesne komande (Ortskommandantur). Vojnom zapovedniku su bili podređeni Komandni štab za vojna pitanja i Upravni štab, kojem je bila podređena celokupna okupaciona i srpska uprava. Upravni štab je vršio funkciju zemaljske vlade, a na njegovom čelu je bio državni savetnik general Harald Turner. Formalno podređeni vojnom zapovedniku, a istovremeno i svojim berlinskim centralama bili su predstavnik Ministarstva spoljnih poslova, Generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji, kao i rukovodioci Operativne grupe Policije bezbednosti i službe bezbednosti (Einsatzgruppe der Sipo und des SD) i ispostave vojnoobaveštajne službe (Abwehrstelle).¹ Najvažnija policijska delatnost bila je u okviru IV odeljenja Operativne grupe policije pod nazivom Tajna državna policija (Gestapo). Izvršni organ nemačke Operativne grupe policije je bila Operativna komanda policije, odnosno Gestapo iz njegovog sastava. Kao u nacističkoj Nemačkoj i u drugim zemljama pod nemačkom okupacijom, i u Srbiji je progon Jevreja bio u delokrugu novouspostavljenih policijskih organa.

Već nekoliko dana posle formiranja okupacione uprave obnovljen je rad srpske administracije, prvo u Beogradu, zatim i u drugim delovima zemlje. Zbog pljačke, Gradsko poglavarstvo je 14. aprila 1941. formiralo privremenu Gradsku stražu koju su sačinjavali predratni policajci i službenici, njih ukupno 237. Aktom kapitulacije Jugoslovenske kraljevske vojske od 18. aprila 1941. određeno je da se pripadnici policije i žandarmerije bez vatrenog oružja prijave okupacionim vlastima. Predratni visoki policijski funkcioner u Beogradu Dragomir Jovanović je 22. aprila postavljen za izvanrednog komesara za grad Beograd. On je sutradan doneo naredbu o organizaciji i delokrugu rada policije u Beogradu. Njen zadatak je bio da “odgovori potrebama reda i mira, lične i imovne bezbednosti građana, skladno interesima i nalogima nemačkih vlasti”.² Policija u Beogradu je konačno organizovana 8. maja 1941. kada je formirana Uprava grada Beograda. Jovanović i njegova

1 Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944 (Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979), 70-78, 84-86; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, (Beograd: Vojoizdavački i novinski centar, 1992), 111-147.

2 Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, (Београд: Српска школска књига, 2003), 11-20.

služba bili su u prvom redu odgovorni Operativnoj grupi i Operativnoj komandi policije sa kojima su najuže saradivali, kao i Upravnom štabu vojnog zapovednika Srbije.³

Beogradska policija se delila na tri odeljenja: Administrativno, Odeljenje specijalne policije, sa zadacima političke policije i Odeljenje krivične policije, koje se bavilo kriminalom. U njenom okviru je bila i mesna policija sa tri odseka, formirana su i policijska straža i Zbor policijskih agenata. Do kraja aprila na svoje dužnosti se vratila većina policajaca i policijskih službenika, koji nisu odvedeni u ratno zarobljeništvo. Ubrzo je obnovljen i rad Beogradske opštine koja je polako normalizovala život posle teških oštećenja izazvanih nemačkim bombardovanjem. Prvi zadaci su bili uklanjanje ruševina i sahranjivanje poginulih od bombardovanja, obnova snabdevanja vodom, električnom strujom, obnova javnog saobraćaja, organizovanje snabdevanja hranom (ono je ubrzo racionisano), kao i obezbeđivanje drugih životnih potreba.⁴

Osim predratnih pripadnika policije u njen sastav je ušao i veći broj policajaca izbeglih sa drugih područja podeljene Jugoslavije, pre svega iz ustaške Nezavisne države Hrvatske (NDH). U maju 1941. sa ostalim srpskim izbeglicama stiglo je i 206 policajaca koji su postepeno raspoređeni u beogradsku policiju ili su upućeni u unutrašnjost. Broj pripadnika policije se postepeno povećavao tako da ih je u drugoj polovini 1941. u Beogradu bilo 1.941. Među njima je bilo 1.467 policijskih agenata i policijskih stražara. Treba imati u vidu da je na području Vojnog zapovednika Srbije živelo oko 4 miliona stanovnika, a u Beogradu oko 300.000. Obnovljena je komanda žandarmerije u kojoj je krajem maja bilo 1.779 žandarma i 153 oficira.⁵

Savet komesara, centralni organ srpske uprave, ustanovljen je 30. aprila 1941. Na njegovom čelu je bio predratni karijerni policajac i kratkotrajni ministar unutrašnjih poslova u vladi Milana Stojadinovića, Milan Aćimović. Obnovljen je rad svih ministarstava, osim spoljnih poslova i odbrane. Sva ministarstva su bila pod kontrolom odgovarajućih odseka u Upravnom štabu pri čemu je ministarstvo unutrašnjih poslova

3 Isto.

4 Нагаша Милићевић, Душан Никодијевић (прир.), *Свакодневни живот под окупацијом. Искусство једног Београђанина*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2012), 17-40. Ovde je priređen dnevnik beogradskog penzionera Deragutina J. Rankovića.

5 Б. Божовић, *Специјална полиција* Isto, 24-35.

bilo i u nadležnosti Operativne grupe policije. Obnovljeni su i niži organi vlasti, banovine, srezovi, opštine i gradske uprave (poglavarstva).

Okupacioni organi su ispoljavali veliko nepoverenje prema srpskoj upravi. To nije menjala ni činjenica da je okupator među istaknutim ljudima srpske uprave (Dragomir Jovanović, predsednik Saveta komesara Milan Aćimović i drugi) imala svoje pouzdane saradnike od pre rata. Odnos nepoverenja se video i povodom naoružavanja policije. Tek 12. maja srpskoj policiji je stavljeno na raspolaganje 13 revolvera sa po 10 metaka, u junu je dobijena jedna puška i 20 oficirskih sablji, a tek 12. jula 1941. je podeljen veći broj pušaka po policijskim kvartovima. To je već bilo vreme prvih sabotaža i početka organizovanja ustanka. Slično je bilo i u žandarmeriji tako da je po njenom formiranju tek svaki drugi pripadnik imao pušku sa po 5-10 metaka.⁶

Uprava grada Beograda je bila najznačajnija domaća policijska ustanova u Srbiji, a njena nadležnost se često protezala i na druge delove zemlje. U njoj je najznačajnije bilo Odeljenje specijalne policije koje je bilo podeljeno na sedam odseka: I administrativno-isledni, II za unutrašnju politiku i suzbijanje sabotaža, III za strance i pograničnu službu, IV za komunističku akciju, V za udruženja i štampu, VI centralna prijavnica i VII za Jevreje i Cigane. U Odeljenju je bio i odred policijskih agenata i kartoteka. U njoj je radio Janko Janković, pripadnik komunističkog pokreta otpora koji je do hapšenja u jesen 1943. učinio velike usluge u borbi protiv okupacionog režima.⁷

Specijalna policija je bila odgovorna pojedinim referatima u nemačkoj Operativnoj grupi policije, odnosno u njenom egzekutivnom organu Operativnoj komandi policije. Ona je odmah po ulasku nemačkih trupa počela da izdaje naređenja o registrowanju i obeležavanju Jevreja i njihovih radnji, kao i o prisilnom radu. Prvu naredbu o registrowanju Jevreja, pod pretnjom smrti, Operativna grupa policije je izdala već 16. aprila 1941. Nova naredba o registrowanju objavljena je krajem aprila, a registrowanje i obeležavanje je vršeno unutar zidina Kalemegdanske tvrđave. O ulozi srpske policije svedoče i fotografije snimljene tom prilikom. Na njima se vide nemački policajac u civilu Oto Vincent

6 Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB) fond Uporava grada Beograda (dalje: UGB), SP-IV, k.162/1; Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941-1944*. knjiga prva (1941-1942.), (Beograd: Sloboda, 1979), 44-45.

7 Б. Божовић, *Специјална полиција*, 31-41.

(Otto Vinzent, pravo ime: Karl Riegler) i srpski policajci.⁸ Po naređenju nemačke policije, svi Jevreji su otpušteni iz javne službe što je Beogradska opština sprovela već posle 20. aprila 1941. Iz opštinske službe su otpušteni i Romi.⁹ Kako je pri otpuštanju primenjen rasistički kriterijum, otpušteni su i malobrojni Jevreji koji su pred rat prešli na hrišćansku veroispovest. Sledio je niz drugih diskriminatorских mera, koje su dovele do socijalne izolacije i materijalnog uništenja Jevreja.

Sve mere protiv Jevreja je kodifikovao Vojni zapovednik Srbije svojom *Naredbom koja se odnosi na Jevreje i Cigane* od 31. maja 1941. Tu je, u skladu sa nemačkim rasističkim Nirnberškim zakonima, definisano ko se smatra Jevrejinom. Određena je obaveza prinudnog rada, prijave imovine i postavljanje komesara nad njom.¹⁰ Ova naredba se odnosila i na Rome, ali je naredbom Upravnog štaba od 11. jula 1941. njeno važenje ograničeno na Rome „čergare“, ne i stalno nastanjene Rome.¹¹ Kao i u samoj Nemačkoj i u drugim okupiranim zemljama, za progon Jevreja je bio zadužen odgovarajući referat u IV odeljenju (Gestapo) Operativne komande policije. Rukovodilac referata IV D (Jevreji i masoni) je bio SS-potpporučnik (SS-Untersturmführer) Fric Štrake (Fritz Stracke). Krajem januara 1942. izvršena je reorganizacija nemačke policijske službe u okupiranoj Srbiji i uvedeno je nadleštvo Višeg vođe SS i policije (Höhere SS- und Polizeiführer) na čelu sa SS-generalom Augustom Majsnerom (Meysner). Za razliku od šefa Upravnog štaba Turnera, koji je smatrao da i srpska uprava treba da ima veća ovlašćenja, Majsner se zalagao za kruti sistem potpune kontrole i što oštrijih mera prema stanovništvu Srbije.¹² Tada je izvršena i reorganizacija policijske službe i formirano je nadleštvo Zapovednika Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (Befehlshaber der Sipo und des SD) na čelu sa SS- potpukovnikom (SS-Obersturmbannführer) Emanuelom Šeferom (Schöfer). U okviru IV odeljenja (Gestapoa) izvršena je pode-

8 *Nemačka obaveštajna služba*, knjiga II, (Beograd: Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava državne bezbednosti, III odeljenje, 437-430. Ženi Lebl je u knjizi *Do 'konačnog rešenja'. Jevreji u Beogradu 1521-1942*, (Beograd: Čigoja štampa, 292) pogrešno navela da je njegovo ime Franc.

9 Milovan Pisari, *Stradanje Jevreja u Srbiji za vreme Holokausta*, (Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014), passim.

10 *Лист уредаба војног заповедника у Србији*, бр. 8, 31. мај 1941, 84-89.

11 Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992), 24-25.

12 Isto, 67-68.

la referata i oni su dobili nove oznake, koje su odgovarale oznakama policijskih ustanova u vrhovnoj policijskoj ustanovi u Berlinu, Glavnoj upravi za bezbednost Rajha (RSHA). Preimenovani su i referati za masone i Jevreje, koji su otada imali oznake IV B 3, za masone, i Jevreje IV B 4 za Jevreje. Njima je i dalje rukovodio Štrake.

Nemačka policija je poverila kontrolu sprovođenja mera protiv Jevreja i Roma srpskoj kvislinškoj policiji. U Beogradu je to bilo zaduženje Uprave grada Beograda, odnosno Odseka za Jevreje i Cigane (VII odeljenje) u Odeljenju specijalne policije. Odsek je o svom radu podnosio polumesečne izveštaje.¹³ Na čelu odseka nalazio se policijski komesar Jovan Nikolić, policajac od karijere. Njegovo nadležstvo se nalazilo u istoj zgradi gde je bila i nemačka policija za Jevreje tako da se ponekad u izvorima obe ustanove pominju pod jedinstvenim nazivom Jevrejska policija. Oba nadležstva su se nalazila u zgradi Požarne komande na Tašmajdanu, da bi početkom avgusta 1941. bila preseljena u zgradu u Ulici Đorđa Vašingtona broj 21.¹⁴ Nikolićev odsek se sastojao od pet službenika Uprave grada Beograda, a u njemu je bilo angažovano i nekoliko Jevreja na administrativnim poslovima, kojima je to bila radna obaveza. Među njima je bio Solomon Altarac, koji je uspeo da 13. novembra 1941. sa porodicom pobjegne iz Beograda.

U srpskoj upravi je postojao određeni paralelizam nadležnosti po pitanju progona Jevreja. Tako je u okviru Odeljenja za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova postojao II odsek (specijalni) za politička pitanja. U njemu je prvi referat bio zadužen za komunizam, a drugi za „Jevreje, cigane, masone i druge internacionalne organizacije“. Ipak, glavna aktivnost srpske policije protiv Jevreja odvijala se preko Odeljenja specijalne policije Uprave grada Beograda.

Prema izveštaju Odseka za Jevreje i Cigane od 26. juna 1941. u Beogradu je bilo ukupno 9.400 Jevreja starijih od 14 godina, 678 jevrejskih radnji i 3.044 Cigana (Roma). Posle novih naređenja Jevrejima da se vrate u ranije mesto boravka, 26. jula 1941. registrovano je 9.523 Jevreja i 3.050 Cigana (Roma). Prema navedenom izveštaju, prilikom kontrole Jevreja na beogradskim ulicama, izvršene zajedno sa

13 Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*, друго измењено и допуњено издање, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2012), 211-213; Ž. Lebl, *Do 'konačnog rešenja'*, 292-296.

14 *Понедељак*, бр. 1, 4. август 1941, стр.2.

nemačkim vlastima, uhvaćeno je 20 Jevreja koji nisu nosili žute trake i pronađena su dva neprijavljena lica. Zatvorom od dve do tri nedelje kažnjena su četiri lica, a ostali su ukoreni strogom opomenom.¹⁵

Zadatak Odseka je bio da sprovodi nemačke naredbe o Jevrejima što je značilo: registrovanje, kontrola nošenje žute trake, kontrola poštovanja zabrane da se bave određenim zanimanjima, kontrola poštovanja zabrane posete javnim događajima, kontrola zabrane korišćenja javnih kupališta i druge brojne mere. One su javno oglašavane u dnevnoj štampi, a za njihovo nepoštovanje okupacione vlasti su pretile ostrim merama. Odsek se bavio i utvrđivanjem porekla osoba za koje su stizale dostave da imaju jevrejsko poreklo.¹⁶ Jevreje je posebno pogađala zabrana kupovine na pijacama pre 10.30 časova kada skoro ništa više nije moglo da se kupi. Tehnička direkcija Opštine grada Beograda je bila obavezna da vodi evidenciju, vrši raspored i kontrolu Jevreja određenih za prinudni rad na raščišćavanju ruševina i vađenju leševa poginulih. Radovi su obavljani pod stražom nemačkih vojnika, koji su često zlostavljali jevrejske radnike. O angažovanju Jevreja na radu Tehnička direkcija je podnosila dnevne izveštaje Jevrejskoj policiji pri čemu je o izostanku sa posla morao da bude obavešten i Gestapo.¹⁷ Iste dužnosti su imale i vlasti u drugim gradovima okupirane Srbije. Pripadnici Odeljenja specijalne policije su i samostalno hapsili Jevreje koji su kršili naređenje vojnog komandanta u Srbiji od 31. maja 1941, sprovodili istrage i, ako bi ocenili da se radi o težim kršenjima naređenja, predavali ih Gestapou.

Odmah po ulasku nemačkih trupa u Beograd i početka rada Operativne grupe policije, odnosno Gestapoa, ukinute su sve jevrejske ustanove. Umesto njih je formirano Pretstavništvo jevrejske zajednice, ustanova koja je imala zadatak da u ime jevrejske zajednice sprovodi naređenja okupacionih, odnosno kvislinških vlasti. U granicama svojih veoma skućenih mogućnosti, Pretstavništvo je nastojalo da pomogne pripadnicima zajednice; uz ostalo, pomagalo je Jevrejima prognanim iz Banata i zatočenicima u logoru u Topovskim šupama. Istovremeno, Pretstavništvo je moralo da dostavlja podatke i spiskove Jevreja Gestapou i Odeljenju specijalne policije (odseku za Jevreje i Cigane), da

15 Б. Божовић, *Страдање Јевреја*, 245-246.

16 Isto.

17 Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, (Београд: Институт за савремену историју, 1998), 138-139.

učestvuje u prikupljanju novca za isplatu kontribucije. Drugim rečima, Pretstavništvo je bilo neka vrsta Jevrejskog saveta (Judenrat), institucije poznate i u drugim zemljama okupiranim od nacističke Nemačke.¹⁸

Okupacione vlasti nisu bile potpuno zadovoljne radom srpskih policajaca, uz ostalo i kontrolom Jevreja. U svom izveštaju od 8. avgusta 1941. kancelarija za vezu nemačkih oružanih snaga (Wehrmacht) u Beogradu izvestila je vojnog zapovednika Srbije i zapovednika Jugostoka sledeće: “Moglo je često da se zapazi da Jevreji šetaju okolo bez naređenih žutih traka na rukama. Takođe, ne vodi se računa o Jevrejima koji su kršteni ‘hrišćani’ i koji su usto promenili svoja imena”.¹⁹

Najvažnija delatnost Odeljenja specijalne policije odvijala se preko IV (antikomunističkog) odseka u progonu komunističkog pokreta otpora. Tu se srpska policija pokazala kao dorašla zadatku i uživala je puno poverenje nemačke policije. Ona je imala veliko iskustvo u progonu komunista između dva rata i lako se organizovala na istim zadacima u novim okolnostima. Borba protiv drugog pokreta otpora, rojalističkog, bila je gotovo u potpunosti u rukama nemačke policije jer su ustanovljene veze koje su postojale između pokreta pukovnika Draže Mihailovića i srpske uprave. O tome da je borba protiv komunističkog pokreta otpora bila glavni zadatak Odeljenja specijalne policije govori i podatak da se od ukupno 14.024 dosijea koji se čuvaju u Istorijskom arhivu Beograda u fondu Uprave grada Beograda, čak 13.199 (94,12%) dosijea odnosi na IV (antikomunistički) odsek. U okviru ovog odseka vođene su istrage i protiv Jevreja pripadnika pokreta otpora, među njima i zarobljenih partizana. Identifikovano je desetak takvih dosijea.

Uoči napada Nemačke i njenih saveznika na Sovjetski Savez 22. juna 1941, pripremana je velika akcija hapšenja komunista i njih-

18 *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. II, Israel Gutman (ed.), (New York: Mcmillan Publishing Company; London: Collier Mcmillan Publishers, 1990), 762-763; Сол Фридлиндер, *Године истребљења. Нацистичка Немачка и Јевреји 1939-1945*, превела с енглеског Миљана Протић, (Београд: Завод за уџбенике, 2013), 82-83. *Ž. Lebl* je u knjizi *Do 'konačnog rešenja'* (307) iznela kontradiktornu tvrdnju da u Srbiji Nemcima „nikako nije polazilo za rukom“ da formiraju neku vrstu Judenrata, „iako je Povereništvo [treba: Pretstavništvo, prim.a.] bilo prinuđeno da ispunjava pojedina naređenja koja mu je nametao Gestapo“.

19 Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (oznaka fonda: 110), 882-370. Case No.VII, Nurenberg 15. july 1947.

vih simpatizera. Početkom jula 1941. je formiran koncentracioni logor na Banjici u Beogradu (Anhalatelager Dedinje, u srpskim izvorima Koncentracioni logor Beograd-Banjica).²⁰ Organizacija ovog logora je najbolji primer saradnje nemačke i srpske policije u Srbiji. Pod komandom pripadnika Operativne grupe policije, njegovog IV odeljenja (Gestapoa) postojala su dva dela logora, nemački i srpski, koji je imao svog upravnika, Svetozara Vujkovića. Logor su obezbeđivali pripadnici nemačke stražarske službe i srpske žandarmerije. S početkom sabotaža i ustaničkih borbi jula i avgusta 1941. počela su i sve masovnija streljanja, a ovaj logor je postao jedan od glavnih rezervoara talaca. Streljanja su uglavnom vršena na predratnom vojnom strelištu u selu Jajinci, 10 kilometara južno od Beograda, a egzekutori su po pravilu bili pripadnici nemačkih jedinica. Najveći broj streljanja vršio je beogradski stražarski puk, odnosno pripadnici 734. pešadijskog puka 704. pešadijske divizije, jedne od tri nemačke posadne divizije u Srbiji.²¹ Stražarsku službu su vršili i pripadnici 64. rezervnog policijskog bataljona, koji su takođe učestvovali u streljanjima.

Početak rata nacističke Nemačke i njenih saveznika i satelita protiv Sovjetskog Saveza označio je početak poslednje faze Holokausta, faze eksterminacije, odnosno potpunog fizičkog uništenja Jevreja. I u Srbiji je veoma ojačala antijevrejska propaganda. Rat je izjednačen sa odlučnom borbom protiv „svetskog Jevrejina“, Jevreji su identifikovani sa komunistima (boljševicima) i izjednačeni su sa njima kao najveće zlo koje mora biti uništeno. Sve to je dovelo do još većeg pogoršanja položaja Jevreja. Neuspesi u borbi protiv sabotaža u gradovima i ustaničkih akcija naveli su okupacionu upravu da u većoj meri angažuje domaće snage, reorganizuje srpsku administraciju, a zatim i da traži dovođenje novih vojnih snaga. U drugoj polovini septembra i početkom novembra 1941. u Srbiju su prebačene dve borbene divizije nemačkih oružanih snaga, koje su sa već postojećim jedinicama u krvi ugušile ustanički pokret.

Krajem avgusta 1941. formirana je nova srpska administracija na čelu sa generalom Milanom Nedićem, predsednikom Vlade narodnog spasa. Sredinom septembra 1941. počelo je formiranje srpskih vojnih

20 Sima Begović, *Logor Banjica*, knj. 1-2, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989), passim.

21 M. Kreso, *Njemačka okupaciona uprava*, 87-88.

jedinica koje su ubrzo angažovane u borbama protiv ustanika.²² Okupaciona uprava se zalagala za oštre mere protiv svakog oblika otpora o čemu je stanovništvo upozoravano javnim saopštenjima. U skladu sa antisemitskim i antikomunističkim narativom, kao glavni uzročnici i nosioci nemira i sabotaza označeni su Jevreji i komunisti. Već početkom jula 1941. u štampi su počela da se objavljuju saopštenja o streljanjima Jevreja i komunista, mada je većina narednih sve masovnijih streljanja obavljena bez javnog oglašavanja. Barem jedno streljanje „komunista i Jevreja“ izvršilo je egzekutivno odeljenje srpske policije, pod nadzorom nemačke policije.²³ U vrhu okupacione uprave postojala je saglasnost da za streljanja „za odmazdu“ treba uzimati prvenstveno Jevreje. O tome je šef Upravnog štaba Turner izdao nekoliko naredjenja od druge polovine jula 1941. Za to se zalagao i šef Operativne grupe policije SS-pukovnik (SS-Standartenführer) Vilhelm Fuks (Wilhelm Fuchs).²⁴

Ubrzo po formiranju vlade generala Nedića okupacione vlasti su htele da saznaju kakav je njegov stav prema 'jevrejskom pitanju'. Uz posredovanje vođe profašističkog pokreta Zbor Dimitrija Ljotića, inače poverljivog čoveka nemačke obaveštajne službe, 9. septembra 1941. organizovan je sastanak generala Nedića i profesora Rudolfa Troja (Treu), poverenika nemačke obaveštajne službe.²⁵ U vezi sa Jevrejima,

22 Bojan Dimitrijević, *Vojaska Nedićeve Srbije. Oružane snage srpske vlade 1941-1944*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011), 39-52.

23 Reč je o streljanju 10 komunista i 3 Jevrejina 5.jula 1941, koje je oglašeno u novinama „radi zastrašivanja“;

24 M. Koljanin, *Nemački logor*, 30-32; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, (Beograd: Službeni list SRJ, Draslar partner, 2007), 49-50. Ovo je prevod knjige Valtera Manoškeka 'Serbien ist judenfrei.' *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, (München: R Oldenbourg Verlag, 1993). Nažalost, prevod nije imao stručnog redaktora i ima veliki broj grešaka, uz ostale i sledeću. Manošekova rečenica „Nach der Ermordung der estnischen Juden durch das Einsatzkommando A war Serbien somit das zweite Land, in dem die 'Endlösung der Judenfrage' abgeschlossen war“ (st.195), u autorovom prevodu glasi: „Posle ubijanja estonskih Jevreja od Ajnzacgrupe A Srbija je, dakle, bila druga zemlja u kojoj je 'konačno rešenje jevrejskog pitanja' bilo okončano“. U navedenom izdanju, rečenica je ovako prevedena: „Nakon što je akciona grupa A ubila etničke Jevreje, Srbija je bila druga po redu zemlja u kojoj je 'konačno rešenje jevrejskog pitanja' bilo završeno“(st.197)

25 Б. Божовић, *Страдање Јевреја*, 214-215. Prema autoru, dokument se nalazi u dosijeu nemačke policije u Beogradu, ima oznaku N-5 i pohranjen je u „fнду BdS Beograd, dosije N-5, str. 200“. Reč je svakako o dosijeu koji je nemačka policija

general Nedić je upozorio na posebnu delikatnost, emotivnu povezanost i njihove dobre odnose sa Srbima, a zatim je izložio svoj stav: „Ja znam samo jedno rešenje za jevrejsko pitanje: napolje sa njima. Sve dotle, dok je i jedan Jevrejin u zemlji, ili dok može da govori sa Srbima, ili dok ga Srbi mogu žaliti, sve dotle nema mira u zemlji“.²⁶ General Nedić je i pred rat ispoljavao svoje antisemitske stavove,²⁷ a u vreme nemačke okupacije i početka sabotaza i ustaničkih akcija svoj stav prema Jevrejima je radikalizovao. Prihvatajući nacistički antisemitski diskurs on je izjednačavao Jevreje i komuniste kao izazivače nemira. Kao jedino rešenje za uspostavljanje mira u zemlji video je progon svih Jevreja iz zemlje pri čemu je kao značajnu prepreku video emotivnu povezanost i dobre odnose Srba i Jevreja.

Tokom jula, a naročito od avgusta i septembra 1941. ustanak u Srbiji je dobijao masovne razmere. Do oktobra veliki deo zapadne i centralne Srbije je bio u rukama ustaničkih pokreta što je ugrožavalo vitalne nemačke interese. Nacističko rukovodstvo je odlučilo da slo-mi ustanak ne samo krupnom vojnom akcijom, nego i drakonskim represivnim merama koje su trebale da pogode što širi krug stanovnika. Na osnovu Hitlerove direktive, Vrhovna komanda nemačkih oružanih snaga je 16. septembra 1941. izdala naređenje o streljanju 100 „komunista“ za ubijenog, odnosno 50 za ranjenog nemačkog vojnika ili pripadnika nemačke nacionalne manjine. Kako su Jevreji identifikovani sa komunistima, oni su se kao kolektiv našli na udaru potpunog uništenja i u okupiranoj Srbiji. Za komandanta nemačke „kaznene ekspedicije“ određen je general Franc Beme (Böhme), a krvavi pohod jedinica pod njegovom komandom otpočeo je u Šapcu 23. septembra 1941. Među žrtvama masovnih streljanja koja je on naredio bili su i Jevreji, kako jevrejske izbeglice iz Srednje Evrope, tako i domaći Jevreji.²⁸ S organizovanjem logora na Banjici u Beogradu početkom jula 1941. stvarana je mreža logora koji su postali glavni izvora talaca za masovna stre-

vodila o generalu Nediću pod oznakom N-5. Navedeno je da je pohranjen u fondu BdS, odnosno u fondu nemačkog Zapovednika policije bezbednosti i Službe bezbednosti. Fond je inače pohranjen u Istorijском arhivu Beograda, ali ovaj dosije nije registrovan u njemu. Nije poznato gde se dosije nalazi, ali je očigledno B. Božović mogao da ga koristi.

26 Isto, 214.

27 Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији*, (Београд: Институт за савремену историју, 2008), 397

28 W. Manoschek, 'Serbien ist judenfrei', 55-69.

ljanja. Među najbrojnijim zatočenicima su bili i Jevreji, a neki od tih logora formirani su samo za njih.

Vojna akcija protiv ustanika je praćena jakom propagandnom kampanjom u kojoj su antisemitski stereotipi imali ključnu ulogu. Osnovna propagandna poruka je bila da je kažnjavanje Jevreja pravedna kazna za njihov destruktivni rad, za organizovanje i finansiranje ustanka. To je bilo u skladu sa antijevrejskim stereotipima, ali je moralo da deluje apsurdno s obzirom da je uveliko izvršeno ekonomsko uništenje Jevreja. Ove optužbe su bile usmerene na tajnog "Svetskog Jevrejina" koji povlači konce u pozadini ratnih zbivanja, konce na kojima su boljševici, odnosno komunisti, kao i plutokrate, kapitalisti i masoni. Svi oni zajedno, po tajnom planu Jevreja o osvajanju sveta, guraju srpski narod u propast. Ovakve poruke su bile poziv srpskom narodu da se bori protiv tog zla i da time steknu svoje mesto u "novom evropskom poretku". To su bile i osnovne poruke velike "Antimasonske izložbe" otvorene u Beogradu 22. oktobra 1941. u vreme kada su se širile vesti o masovnim pokoljima srpskih civila u Mačvi, Kraljevu, Kragujevcu.²⁹

U izveštajima Odseka za Jevreje i Cigane od septembra do decembra 1941. bilo je malo reči o merama protiv Jevreja. Upravo tada je počelo masovno interniranje jevrejskih muškaraca u novoosnovanom Jevrejskom logoru na Autokomandi (Topovske šupe) u Beogradu.³⁰ Logor je bio pod upravom Operativne grupe policije, a stražu su držali pripadnici srpske žandarmerije. Pojedini preživeli zatočeniци su zapamtili da su oni bili isto toliko nečovečni, a često i gori od samih Nemaca.³¹ Po drugim izvorima, to nije uvek bio slučaj. Prema svedočenju jednog jevrejskog zatočenika, srpska straža je bila tolerantna. On je upamtio da je straža dozvoljavala Jevrejima da kupuju peciva "od

29 Милан Кољанин, „Антисемитски стереотипи и пропаганда у Србији 1941-1942“, *Историја 20. века*, бр. 1, 2003, 82-118.

30 U nemačkim dokumentima su za ovaj logor korišćeni razni nazivi, među njima i Judenlager (Jevrejski logor); IAB, fond Zapovednika Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (BdS), A-17, A, 437, H-77.

31 IAB, fond Uprava grada Beograda, Odeljenje Specijalne policije (dalje: UGB, SP), k. 589, Zapisnik o saslušanju Ane Trifunović; AJ, 110, 385-601, Zapisnik sa izjavom Kalmana Alta. Prema sećanju Gordane Šale, koja je posećivala brata Isaka Altarca, jednog od prvih koji su sa prisilnog rada odvedenu u logor Topovske šupe, stražu oko logora držali su isključivo Nemci; Гордана Шале, „И са Костом и са Дражом“, у Јаша Алмули, *Остали су живи* (Београд: Завод за уџбенике, 2013), 167-168.

izbeglica iz Hrvatske, koji su imali logor pored našega, a kojima je inače bilo dozvoljeno da se slobodno mogu kretati”.³² Krajem septembra 1941. stražu su preuzeli pripadnici folksdojčerskih jedinica iz Banata čime je najavljena nova, tragična faza postojanja ovog logora. Od oktobra 1941. logor je postao glavni izvor jevrejskih, delom i romskih, talaca za streljanja zbog nemačkih gubitaka u borbama sa ustanicima. U odabiranju zatočenika u logoru za streljanje, osim Štrakea, učestvovala je i SS-major Celner (Zölner) iz Petrovgrada (Velikog Bečkereka, danas: Zrenjanin), koji je organizovao deportovanje banatskih Jevreja u Beograd. Sa njim je u logor dolazio i komesar Jovan Nikolić, koji je bio prisutan izdvajanju logoraša za streljanja.³³ Kao izvori talaca za streljanje služili su i logori na Banjici, u Šapcu i u Nišu. Kako su tokom oktobra 1941. internirani praktično svi jevrejski muškarci iz okupirane Srbije, uglavnom su okončane ranije dužnosti srpske policije kontrole poštovanja antijevrejskih mera.

Do početka decembra 1941. ubijeni su bezmalo svo odrasli jevrejski muškarci u okupiranoj Srbiji. Do tada je krvavo slomljen i ustanički pokret, a okupacione vlasti su odustale od masovnog interniranja stanovništva sa područja vojnih operacija. Tada je moglo da se pristupi interniranju svih preostalih Jevreja što je bio zaključak savetovanja okupacionih vlasti u Srbiji i predstavnika centrale nemačke policije iz Berlina održane 18. oktobra 1941.³⁴ Počevši od 8. decembra 1941. svi preostali Jevreji iz okupirane Srbije, uglavnom žene i deca, internirani su u novoosnovanom Jevrejskom logoru Zemun (Judenlager Semlin) na Beogradskom sajmištu. Dan ranije srpska žandarmerija je podelila pozive Jevrejima da se sutradan rano ujutro sa najnužnijim stvarima jave u dvorište „Specijalne policije za Jevreje“ u Ulici Đorđa Vašingtona br. 21. Ovi pozivi su objavljivani i u dnevnoj štampi narednih dana.³⁵ Jedan Beograđanin je u svom dnevniku 9. decembra 1941. zabeležio i sledeće: „Od juče Jevreji ženskog pola, zajedno sa decom, šalju se na Sajmište u logor. Muškarci su ranije negde odvedeni. Za neki dan nijednog Jevrejina neće biti u Beogradu. Pred Botaničkom baštom puno živosti. Odatle se Jevrejke šalju u logor. Izgleda kao da je opšta seoba

32 AJ, 110-670-49, Zapisnik sa izjavom Iric Ota.

33 AJ, 110-691-158, Zapisnik sa izjavom dr Štajner Marka.

34 W. Manoschek, *'Serbien ist judenfrei'*, 102-108.

35 M. Koljanin, *Nemački logor*, 56.

sveta“.³⁶

Logor se nalazio na teritoriji NDH, ali je bio pod upravom nemačke policije (Gestapoa) u Srbiji. Snabdevanje logora je povereno Beogradskoj opštini i finansirano je novcem koji su nemačke vlasti imale na raspolaganju pljačkom i prodajom jevrejske imovine. Snabdevanje je inače bilo nedovoljno i lošeg kvaliteta, tako da su zatočenici, među njima i veliki broj dece i starijih osoba, bili na ivici gladi. Treba napomenuti da je i snabdevanje stanovništva Beograda tada bilo veoma loše i nedovoljno i da je od početka okupacije bilo racionisano. Česte su bile nestašice i osnovnih životnih namirnica, a isto je bilo i sa ogrevom.³⁷ U centrali nemačke policije u Berlinu doneta je odluka da se zatočeni Jevreji u logoru Zemun ne deportuju u druge logore, nego da se ubiju u samoj zemlji. Za to je iskorišćeno jedno već probano sredstvo za ubijanje upravo takve kategorije zatočenika kakva je bila u ovom logoru. Sredinom marta 1942. u Beograd je dopremljen kamion-gasna komora sa dvojicom obučenih SS-podoficira. Oni su akciju ubijanja Jevreja otpočeli u Jevrejskoj bolnici na Dorćolu od 19. do 22. marta 1942, a zatim su je nastavili u logoru na Sajmištu. Do 10. maja 1942. ubijeni su bezmalo svi jevrejski zatočenici, a logor je dobio novu namenu i novo ime.³⁸

Posle ubijanja Jevreja iz Jevrejskog logora Zemun, za nemačke okupacione vlasti “jevrejsko pitanje” je okončano. Na sastanku komandanta Vermahta na Jugoistoku generala Valtera Kunzea (Walter Kuntze) sa šefovima okupacionih ustanova u Srbiji 8. juna 1942, SS-potpukovnik Šefer je izvestio da u Srbiji više nema jevrejskog pitanja.³⁹ Šef Upravnog štaba Harald Turner je 28. avgusta 1942. izvestio novog zapovednika Vermahta na Jugoistoku generala Aleksandra Lera da je „jevrejsko pitanje, kao i cigansko pitanje potpuno likvidirano. Srbija je jedina zemlja u kojoj je jevrejsko pitanje i cigansko pitanje rešeno“.⁴⁰

36 Н. Милићевић, Д. Никодијевић (прир.), *Свакодневни живот*, 89-90.

37 Isto.

38 М. Колјанин, *Немачки логор*, 107-147; W. Manoschek, 'Serbien ist judenfrei', 169-184.

39 Christopher R. Browning, *Fateful Months. Essays on the emergence of the Final solution*, revised edition, (New York, London: Holmes & Meier, 1991), 82.

40 *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945*, Heraus gegeben von Peter Longerich unter Mitarbeit von Dieter Pohl, (München, Zürich: Piper, 1898), 294.

U stvari, Estonija je bila prva evropska zemlja u kojoj je okončano ubijanje Jevreja jer je već u januaru 1942. Ajnzacgrupa A izvestila da je zemlja „oslobođena od Jevreja“ (Judenfrei).⁴¹ Međutim, za rukovodioce nemačke okupacione uprave bilo je pitanje prestiža da naglase svoje prvenstvo u ubijanju Jevreja. Jevrejski referat u Gestapou je postojao do septembra 1943. kada je ocenjeno da za njim više ne postoji potreba. Sam Štrake je u jesen 1942. bio u ispostavi nemačke policije u Kraljevu.

Posle interniranja Jevreja u logoru na Sajmištu, zadatak Specijalne policije je bio da traga za skrivenim Jevrejima i da ih hapsi, da proverava prijave o jevrejskom poreklu pojedinih osoba, da rešava pitanja skrivene jevrejske imovine. Ovi zadaci su i dalje obavljani u najužoj saradnji sa Operativnom grupom policije, odnosno sa nadleštvom Zapovednika Policije bezbednosti I Službe bezbednosti (BdS). To je bio zadatak III odseka Odeljenja specijalne policije (za strance i pograničnu službu). Kao naročito aktivni u pronalaženju i prijavljivanju skrivenih Jevreja i u denuncijacijama zbog jevrejskog porekla bili su pripadnici Zbor Dimitrija Ljotića, čiji ideološki profil je od osnivanja 1935. bio izrazito antisemitski. U arhivi Odeljenja specijalne policije, koja je sačuvana i uglavnom je kompletna, među 718 dosijea III odseka, postoji 36 dosijea o istragama protiv Jevreja koji su se krili pod lažnim imenima ili su osumnjičeni da su jevrejskog porekla. Gotovo svi su posle istrage predati Gestapou, internirani u logoru na Banjici i ubrzo streljani u Jajincima. Odsek Specijalne policije za Jevreje i Cigane (VII) postojao je do proleća 1943. kada je ukinut. Treba napomenuti da su i prilikom odabiranja za streljanja nemačke policijske vlasti koristile “rasni” kriterijum jer su Jevreji streljani odvojeno od drugih zatočenika. Inače, Jevreji su odvođeni na streljanje ubrzo po dovođenju u logor, u manjim ili većim grupama. Glavni organizator ubijanja Jevreja zatočenih na Sajmištu. SS-pukovnik Emanuel Šefer je na posleratnom suđenju istakao da je gasni kamion (dušegupka) korišćen samo za ubijanje Jevreja, ne i Srba, što je (verovatno uz jedan izuzetak) i bilo tačno.

Značajan pokazatelj saradnje srpske kvislinške policije i nemačke okupacione vlasti su i brojevi interniranih u logoru Banjica. Prema sačuvanim registarskim knjigama zatočenika Banjičkog logora u njemu je tokom celog vremena njegovog postojanja (9. juli 1941-2. oktobar

41 *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. II, 449.

1944) bilo evidentirano ukupno 23.593 zatočenika. Prema B. Božoviću od tog broja bilo je 688 Jevreja, dok je prema Lj. Dimiću i M. Ristoviću u logoru internirano 703 Jevreja (2,98%).⁴² Prema našem istraživanju u logoru je internirano znatno više Jevreja, ukupno njih 957 (4,1%). Od tog broja od nemačkih vlasti (uglavnom od Gestapoa i SS-a) dovedeno je njih 907 (oko 95%), a od srpskih vlasti dovedeno je u logor njih 48 (5%). Ovo ne može da se prihvati kao potpuno pouzdani podatak o učesću srpskih vlasti u progonu Jevreja, jer su mnogi za koje je zabeleženo da su dovedeni od SS-a iz unutrašnjosti zemlje, bili uhapšeni od lokalnih srpskih policijskih ili vojnih vlasti i predate lokalnim ispostavama nemačke policije odakle su upućivani u logor na Banjici.

Većina pripadnika srpske policije je posle završetka Drugog svet-skog rata uhapšena od organa bezbednosti ili je izručena od saveznika i osuđena na smrt kao ratni zločinci. To se pre svega odnosi na najistaknutije osobe kao što su bili Dragomir Jovanović, Svetozar Vujković, upravnik srpskog dela logora na Banjici, Ilija Paranos, šef Odeljenja specijalne policije, Boško Bećarević, šef IV antikomunističkog odseka Specijalne policije. Veliki broj policajaca nižeg i najnižeg ranga je streljan bez suđenja odmah pošto su Narodnooslobodilačka vojska i Crvena armija oktobra 1944. oslobodile Beograd.⁴³ Ipak, neki su ostali nekažnjeni. Jedan od njih je bio šef VII odseka (za Jevreje I Cigane) Jovan Nikolić. Državna komisija za ratne zločine Jugoslavije ga nije proglasila za ratnog zločinca i nije pokretala postupak za njegovo izručenje. Milivoje Jovanović, prvi šef Odeljenja specijalne policije od aprila do jula 1941, kasnije član komisije za kategorizaciju hapšenika za logor na Banjici, posle oslobođenja je nekoliko puta hapšen, ali je kasnije nastavio svoju pravničku karijeru.⁴⁴ Većina najviših rukovodilaca nemačke policije je takođe izručena Jugoslaviji i na suđenjima 1946. i 1947. osuđena na smrt. Među njima su bili i šef Vojnoupravnog štaba Harald Turner, šef Operativne grupa policije Vilhelm Fuks, zatim

42 Б. Божовић, *Страдање Јевреја*, 271; Ljubodrag Dimić, Milan Ristović, „Uvodna studija“, *Logor Banjica, logoraši. Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*, prvi tom, Evica Micković, Milena Radojčić (prir.), (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009), 26.

43 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 171-249.

44 Б. Божовић, *Специјална полиција*, 37-67, 218, 308-309. Videti i: Jelena Subotić, *Žuta zvezda, crvena zvezda. Sećanje na Holokaust posle komunizma*, prevela s engleskog Ksenija Todorović, (Beograd: Clio, 2021), 9-14.

šef Gestapoa u Operativnoj grupi policije Hans Helm, general policije August Meyszner i drugi.⁴⁵ Šef Gestapoa (IV odseka) u ustanovi Zapovednika policije Bruno Zatler (Satler) je umro u zatvoru u Istočnoj Nemačkoj.⁴⁶ Ipak, neki su izbegli pravdi ili su osuđeni na male vremenske kazne. Komandant Judenlagera Semlin Herbert Andorfer je osuđen na 2,5 godina, a Zapovednik Policije bezbednosti i Službe bezbednosti Emanuel Šefer na 6,5 godina zatvora. Protiv zamenika komadanta logora Edgara Engea, poznatog među policajcima po nadimku Dželat, nije ni podignuta optužnica.

Treba pomenuti da je pitanje Holokausta u Srbiji i sa njim povezano pitanje uloge srpske administracije i policije bilo jedna od tema svojevrsnog propagandnog rata tokom razbijanja jugoslovenske države devedesetih godina prošlog veka, pre svega na srpsko-hrvatskoj relaciji. U srpskoj javnosti je uloga kvislinške uprave u Holokaustu često opisivana samo kao pomoćna i minorna dok je odnos Srba i Jevreja tokom istorije predstavljan kao beskonfликтan. U hrvatskoj javnosti i u propagandnim i kvazinaučnim publikacijama uloga okupacione srpske administracije je preuveličavana i isticana je kao konačna realizacija srpskog antisemitizma. Hrvatska strana je nastojala da marginalizuje činjenicu da je ustaška država, uz nacističku Nemačku, bila jedina koja je imala svoje logore smrti u kojima je uništen najveći deo njene jevrejske zajednice. Minimizovala se uloga ustaške države, a Holokaust je predstavljan kao rezultat pritiska nacističke Nemačke.⁴⁷

Kao i u drugim okupiranim zemljama, i u Srbiji je domaća policija imala svoje mesto u sprovođenju politike nacističke Nemačke potpunog uništenja jevrejskog naroda. Stepenn angažovanja domaće policije u raznim evropskim zemljama nije bio isti i zavisio je od niza okolnosti pri čemu su uvek glavnu ulogu imali organi nemačka policije, odnosno Gestapo. Ako bi se uloga srpske kvislinške policije opisala samo kao

45 Ђорђе Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских војних судова*, (Београд: Музеј жртва геноцида, 2009), 51–83, 99–156.

46 Beata Niman, *Moj dobri otac. Život sa njegovom prošlošću. Biografija moga oca zločinca*, (Beograd: Službeni glasnik, 2012).

47 Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, (Zagreb: Židovska općina Zagreb, Novi Liber, 2001), 597-598, 596-618; М. Кољанин, „Истраживање Холокауста у Југославији“, Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста, Зборник радова с научног скупа, Јерусалим–Јад Вашем, 15–20. јун 2006 (Београд: Музеј жртва геноцида, 2008), 270–272.

pomoćna u sprovođenju Holokausta, to bi bilo neopravdano pojednostavljivanje i iskrivljavanje istorijskih činjenica. Iznad svega, srpska policija je bila bitan deo okupacionog mehanizma socijalne ekskomunikacije i ekonomskog uništenja Jevreja, mehanizma čiji je krajnji cilj je bio njihovo potpuno uništenje. Rat nacističke Nemačke protiv Sovjetskog Saveza i masovni srpski ustanak bili su istorijski okvir Holokausta u Srbiji, a masovno streljanje hiljada jevrejskih, delom i romskih, muškaraca, vršeno je uporedo sa streljanjima desetina hiljada srpskih civila i velikim razaranjima materijalnih dobara. U tome su glavnu ulogu imale jedinice nemačke oružane sile, a ne neke specijalno obučene formacije. Ustanak je svakako ubrzao 'konačno rešenje jevrejskog pitanja' u okupiranoj Srbiji. Ono je otpočelo u leto i jesen 1941. ubijanjem muškaraca, a okončano do početka maja 1942. ubijanjem žena, dece i staraca. Činjenica da je 'konačno rešenje' jevrejskog pitanja, kao i 'ciganskog pitanja', tako uspešno i tako brzo sprovedeno bilo je nešto čime su se rukovodioci nemačke okupacione uprave ponosili. Za njih je to bilo stvar prestiža i predmet isticanja prvenstva u odnosu na druga okupaciona područja u Evropi.

Dr Sanja Petrović Todosijević

**SISTEM LOGORA U ŠAPCU KAO DEO SISTEMA LOGORA
ZA UNIŠTENJE PRIPADNIKA JEVREJSKE ZAJEDNICE NA
TLU NEMAČKE OKUPACIONE ZONE U SRBIJI¹**

- Je li puno daleko, mama, je li daleko Šabac?

- Daleko, dalje od neba.

*-Je li ti kazao stari crveni vrabac, mama,
da je Šabac, daleko, daleko, dalje od neba?*

Oskar Davičo, *Detinjstvo* (1938)

APSTRAKT: Rad predstavlja pokušaj da se ukaže na mesto koje je sistem logora u Šapcu kao deo sistema logora za uništenje pripadnika jevrejske zajednice na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji imao u procesu sprovođenja Holokausta. U radu će se skrenuti pažnja na sve faze Holokausta kroz koje su prošli pripadnici jevrejske zajednice koji su se zatekli u Šapcu posle 6. aprila 1941. godine odnosno kako domaći, šabački Jevreji tako i pripadnici izbegličkog Kladovskog transporta. Rad predstavlja pokušaj da se ukaže na topografiju terora koji je sproveden nad pripadnicima jevrejske zajednice u Šapcu koja se ne može razumeti bez uvida u složenu problematiku kao i okolnosti pod kojima je došlo do formiranja prvog logora za Jevreje na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji odnosno Jevrejskog logora u Šapcu na Savi ali i Logora u Jarku, Logora u Kasarskim livadama i na kraju Koncentracionog logora u Šapcu na Savi.

KLJUČNE REČI: Šabac, Drugi svetski rat, Holokaust, Jevreji, Kladovski transport, Jevrejski logor u Šapcu na Savi, Logor u Jarku, Logor u Kasarskim livadama, Zasavica, Jevrejski logor Zemun, Koncentracioni logor u Šapcu na Savi, Koncentracioni logor na Banjici.

Pisati istoriju šabačkih logora

Stradanje zatočenika zatvora i koncentracionih logora koji su nakon aprila meseca 1941. godine uspostavljeni na tlu okupirane Kraljevine Jugoslavije pa i na području nemačke okupacione zone u Srbiji u prvim decenijama po okončanju Drugog svetskog rata nije predstavljala

¹ Rad je nastao kao rezultat rada u Institutu za noviju istoriju Srbije koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS a na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2021. godini br. 451-03-9/2021-14/200016 od 5. 2. 2021.

lo predmet interesovanja obimnijih historiografskih radova. „Nedostatak interesovanja“ historiografske struke za sistematsko proučavanje „logorske problematike“ predstavljalo je posledicu sprovođenja one faze zvanične politike sećanja u posleratnoj jugoslovenskoj državi koja je težište sećanja usmerila ka stradalim borcima partizanske odnosno Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije pri čemu je „ekskluzivno pravo na sećanje“ usmereno ka delu boračkog kadra koji se žrtvovao i svoj život okončao sa puškom u ruci na bojištima širom jugoslovenskog ratišta. U prvim godinama posle Rata, za novu, iz Rata i Revolucije „izraslu“ komunističku vlast, borba partizana predstavljala je ključni izvor identiteta i patriotske svesti. U vremenu u kom je trebalo učvrstiti vlast, isticanje junaštva partizanskih boraca je imalo ključnu ulogu u procesu definisanja i konstituisanja zajednice oko centralnih ideja na kojima je počivao novi poredak.² Da je prednost koja je davana boračkoj žrtvi umanjivala vidljivost civilnih žrtava rata koje su u javnom prostoru prepoznavane kao „žrtve fašističkog terora“ ali i onih boraca koji su svoje živote „položili“ u zatvorima i logorima širom Evrope, okupirane i rasparčane Jugoslavije, moglo se čuti već sredinom pedesetih godina 20. veka ne samo na sednicama Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata, društvene organizacije koja je tokom čitavog perioda postojanja socijalističke Jugoslavije bila „zadužena“ za difinisanje i kanalsanje zvanične politike sećanja već i u javnom prostoru. Pomeranju fokusa sa boračke na civilnu žrtvu rata posebno je doprinelo saznanje da je od „1706000 stradalih Jugoslovena 305000 stradalo u borbi dok je 1401000 ljudi stradalo kao žrtve fašističkog terora odnosno pobijeno i uništeno“ dok je „1610000 raseljeno, internirano, zarobljeno, deportovano i odvedeno na prinudni rad“.³

I pored jasnih smernica, pomeranja fokusa sećanja sa boračke na civilnu žrtvu rata pristupanje sistematskim i sveobuhvatnim istraživanjima problema vezanih za stradanje u zatvorima i logorima tokom Drugog svetskog rata se nije odvijalo očekivanim tempom. Ključnu ulogu u procesu očuvanja sećanja na civilne žrtve rata među kojima se

2 Istorijski arhiv Beograda, Gradski odbor SUBNOR-a -988, k 94, Referat podnet na Prvoj republičkoj konferenciji Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca za NR Srbiju, 28. 6. 1959.

3 Vidi više u: Aleksandar Ignjatović, Olga Manojlović Pintar, „Staro sajmište i sećanje na Drugi svetski rat“, *Helsinška povelja* br. 117-118/2008, 33-35.

žrtve Holokausta bile prepoznate kao posebna grupa žrtava preuzeli su jugoslovenski književni ali i brojni umetnički stvaraoци. Tretirana još u ratu kao „diskurs izuzetne prakse“ umetnost je u miru morala poslužiti „amortizaciji traumatične prošlosti“ na taj način što će reinterpretirati užase rata smeštajući ih u polje estetskog.⁴ O tome se posebno govorilo na Prvoj republičkoj konferenciji Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca za NR Srbiju, 28. 6. 1959. kada je izlistan spisak različitih, pre svega književnih, ali i umetničkih tj. likovnih ostvarenja koja su obrađivala temu stradanja u logorima među kojima su se našla i ona dela koja su u svom fokusu imala stradanje u Holokaustu.⁵

Koliko su različite stvaralačke i umetničke prakse predstavljale važan doprinos očuvanju sećanja na civilne žrtve rata, među kojima su žrtve Holokausta posebno značajne i brojne kao i na one borce koji su svoje živote okončali iza kapija nekih od logora koji su u naknadnim interpretacijama prepoznati kao „fabrike smrti“, govori podatak da, kada je nemačka okupaciona zona u pitanju, do knjige istoričara Venceslava Glišića pod nazivom *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944.* koja je objavljena tek 1970, pitanje sistema logora kao i

4 IAB, Gradski odbor SUBNOR-a -988, k 94, Referat podnet na Prvoj republičkoj konferenciji Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca za NR Srbiju, 28. 6. 1959.

Tokom pedesetih godina 20. veka objavljena su neka od najznačajnijih književnih dela na temu života i stradanja u logorima, stradanjima civilnih žrtava rata pa i Holokausta koja taj status nisu izgubila ni do današnjeg dana: Velibor Gligorić, *Kuća smrti* (Beograd: Prosveta 1945; Beograd: Prosveta 1952), Stevan Jakovljević, *Krva-va avlija* (Beograd: Prosveta 1958), Jožef Debreceni, *Hladni krematorijum: roman Aušvica* (Beograd: Prosveta 1951), Ivan Ivanji, *Čoveka nisu ubili* (Beograd: Prosveta 1954), Ivan Ivanji, *Živeću uvek prolećem* (Beograd: Novo pokolenje 1950), Janko Đonović, *Na leđima Apenina* (Beograd: Prosveta 1953), Janko Đonović, *Hronike i putopisi* (Cetinje: Narodna knjiga 1950), Đorđe Lebović, Aleksandar Obrenović, *Nebeski odred* (Novi Sad: Sterijino pozorje 1959), Andrej Deak, *Pod žutom trakom* (Beograd: Prosveta 1953), Dušan Azanjac, *Stigli smo u Norvešku* (Beograd: Prosveta 1952), Drago Čolaković, *Logori ljudskog uništenja* (Beograd: Prosveta 1952), Vlastimir Popović, *Niš-Sajmište-Trepča* (Beograd: Prosveta 1954), Magda Bošan Simin, *Kad višnje procvetaju* (Novi Sad: Forum 1958). Od likovnih stvaralaca su se posebno istakli: Vanja Radauš, *Vida Jocić (Zatočenica, Jugoslovenski paviljon u Državnom muzeju Aušvic Birkenau, 1963)*, Marij Pregelj, *Nandor Glid (Spomenik stradalim jugoslovenima u KL Mauthausen (1958); Spomenik stradalima u Dahau (1968))*.

5 Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944.* (Београд: Рад, 1970).

terora i zločina koji su počinjeni pod okriljem istih nije predstavljalo predmet obimnijeg historiografskog rada.⁶ Sistematska i sveobuhvatna istraživanja problema vezanih za stradanja Jugoslovena tokom Drugog svetskog rata u zatvorima i logorima, kako u zemlji tako i u inostranstvu, započeta su tek 1982. godine definisanjem projekta *Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretima otpora drugih zemalja u Drugom svetskom ratu*. Istraživači okupljeni oko jednog od najznačajnijih opštejugoslovenskih projekata pod čijim okriljem su nastale brojne monografske studije posebno interesovanje su pokazali za stradanje jugoslovenskih građana u logorima i zatvorima jer su oni po mišljenju historičara Milana Koljanina, čija je knjiga *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, nastala kao deo pomenutog projekta, „imali središnje mesto u okupacionom i kvislinškom sistemu terora“.⁷

Sistem zatvora i logora koji su tokom Drugog svetskog rata postojali u Šapcu, koji će se u ovom radu razmatrati kao deo sistema logora za uništenje pripadnika jevrejske zajednice na tlu nemačkog okupacionog područja u Srbiji, je dobio svoju prvu i jedinu monografiju na tragu uspostavljanja one faze politike sećanja koja je trebalo da konstituiše novi politički i deološki narativ odnosno onaj koji je „tragizam“ civilne žrtve rata pomerio sa margina zvanične politike sećanja. Knjiga Stanoje Filipovića *Logori u Šapcu* iz 1967. godine do dana današnjeg predstavlja jedinstvenu monografsku studiju o zločinima i teroru koji je sproveden od strane okupacionih vlasti i kvislinške uprave nad zatočenicima istih.⁸ U periodu od 1967. godine do danas je objavljeno više radova različitog obima i karaktera čiji su autori pristupali problematici terora okupacionih i kvislinških vlasti kojima je bio izložen Šabac u periodu od 1941. do 1944. godine s posebnim akcentom na stradanje pripadnika jevrejskog naroda. Sedamnaest godina nakon objavljivanja knjige *Logori u Šapcu* je objavljena četvorotomna istorija Grada pod nazivom *Šabac u prošlosti* koju je kao urednik potpisao Stanoje Fili-

6 Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992).

7 Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, (Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik“, 1967).

8 Група аутора, *Шабач у прошлости IV*, (Шабач: РНИРО „Глас подриња“ – Шабач, 1984).

pović.⁹ Period Drugog svetskog rata kao i terora koji se odvijao pod okriljem šabačkih zatvora i logora je obrađen u četvrtoj knjizi. Važan doprinos izučavanju problematike šabačkih logora predstavljaju radovi Dragoslava Parmakovića, *Mačvanski (Podrinski) narodnooslobodilački partizanski odred 1941-1944* (1973)¹⁰ i Radosava Belovukovića, *Podrinici u banjičkom logoru* (1966),¹¹ *Podrinici u banjičkom logoru (1942. godina)* (1967),¹² *Podrinici u banjičkom logoru (1943. godina)* (1967),¹³ *Podrinici u banjičkom logoru (1944. godina)*,¹⁴ *Podrinici u Norveškoj* (1969).¹⁵ Nakon zatišja koje je usledilo tokom devedesetih godina 20. veka u dvehiljaditim se pojavilo više radova različitog obima koji su u svom fokusu imali, pre svega stradanje šabačkih Jevreja ali i jevrejskih izbeglica iz srednje Evrope pripadnika tzv. Kladovskog transporta koji su se aprila meseca 1941. zatekli u Šapcu da bi u narednom periodu podelili sudbinu ne samo šabačkih već i svih drugih Jevreja koji su živeli na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji. Može se reći da je povećano interesovanje, pre svega velikih naučnih centara pa i onih koji su se razvili pod okriljem najznačajnijih memorijala Holokausta za problematiku sudbine jevrejskih izbeglica, koja je dosta dugo “izmicala” historiografiji o Holokaustu, skrenulo pažnju i na izbeglice iz Kladovskog transporta čija se istorija nije mogla ispisati bez istorije Holokausta na tlu nemačkog okupacionog područja pa i u Šapcu koji je ulazio u sastav pomenute okupacione zone. Na taj način je jedan od najznačajnijih dijaloga koji je vođen među evropskim i svetskim stručnjacima za istoriju Holokausta doprineo skretanju pažnje na istoriju “malog grada u unutrašnjosti Srbije” kao i na anatomiju terora kome

9 Драгослав Пармаковић, *Маџвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941-1944*, (Шабац: Фонд народноослободилачке борбе Подриња, 1973).

10 Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору“, *Годишњаку ИАШ* III/1966, 345.

11 Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору (1942. година)“, *Годишњаку ИАШ* IV/1967, 109-136.

12 Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору (1943. година)“, *Годишњаку ИАШ* V/1967 (2), 97-120.

13 Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору (1944. година)“, *Годишњаку ИАШ* V/1968, 443-468.

14 Радосав Беловуковић, „Подринци у Норвешкој“, *Годишњаку ИАШ* VII/1969, 283-331.

15 Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945*, (Београд: Службени лист, 1998).

je bila izložena celokupna zajednica pa i jevrejska kao njen sastavni deo. Može se reći da je 1998. godine, izlaskom iz štampe knjige Milana Ristovića pod nazivom *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941- 1945*,¹⁶ u srpskoj historiografiji “otvorena” tema sudbine jevrejskih izbeglica. Svoj doprinos izučavanju pomenute problematike su dali istraživači okupljeni oko okruglog stola *Kladovo transport* koji je održan u Beogradu oktobra meseca 2002. godine. Četiri godine kasnije iz štampe je izašao zbornik radova pod nazivom *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, koga je uredio Andrej Mitrović.¹⁷ U međuvremenu odnosno 2003. godine u knjižarama se pojavila zbirka tekstova pod nazivom *Šabac i Jevreji u susretu* koju je uredio Miloš Jevtić.¹⁸ Već naredne odnosno 2004. godine je objavljena knjiga autorskog tandema Gabriele Anderl i Valter Manošek pod nazivom *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovov – transport“ na putu za Palestinu 1939-42*.¹⁹ Tri godine kasnije je publikovana monografija Valtera Manoškeka pod nazivom *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, u kojoj je prvi put nakon 1967. godine i pojave knjige *Logori u Šapcu* skrenuta pažnja na značaj sistema logora u Šapcu i okolini u procesu sprovođenja Holokausta na tlu nemačkog okupacionog područja u Srbiji.²⁰ Sve pomenute monografije kao i zbornici radova su imali ogroman uticaj na produkciju koja će nastati posle 2010. godine. Među radovima koji će biti objavljeni u narednom periodu posebno se izdvaja knjiga Živane Vojinović, *Avramova deca* iz 2015. godine koja predstavlja, do sada, jedinstvenu istoriju šabačkih Jevreja.²¹ Različiti aspekti anatomije ali i to-

16 *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitrović, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006).

17 *Šabac i Jevreji u susretu*, Zbornik radova, uredio Miloš Jevtić, (Šabac: Makart, 2003).

18 Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovov – transport“ na putu za Palestinu 1939-42*, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2004).

19 Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, (Beograd: Službeni list SRJ, 2007)

20 Živana Vojinović, *Avramova deca*, (Beograd: Orion Art, 2015).

21 Небојша Цвејић, *Отпор и одмазда. Шабачки крај 1941*, (Рад је настао у оквиру презентације публикације *Места страдања и антифашистичке борбе у Београду 1941-44. Приручник за читање града у Шапцу* 30. априла 2013) <http://www.starosajmiste.info/blog/nebojsa-cvejic-otpor-i-odmazda-sabacki-kr-aj-1941/>, последња посета 22. децембра 2021).

pografije terora koji je sproveden u Šapcu tokom Drugog svetskog rata analizirani su u radovima Nebojše Cvejića, *Otpor i odmazda. Šabački kraj 1941.*²² i Sanje Petrović Todosijević, *Odnos gradskog poglavarstva u Šapcu prema imovini šabačkih Jevreja i Jevreja iz Kladovskog transporta 1941 – 1944,*²³ *Holocaust With(out) Bullets: The Public and Property of the Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941-1944,*²⁴ *Čitalački dani Karla Karija Krisa i Valtera Klajna, pripadnika Kladovskog transporta u Šapcu (1940-1941).*²⁵

Jevrejski logor

u barakama bivšeg pontonjerskog puka u Šapcu na Savi

Sprovedenje Holokausta na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji je prošlo kroz sve faze kao i u dugim delovima okupirane Evrope počev od identifikacije preko eksproprijacije do koncentracije i eksterminacije. Dinamika sprovođenja Holokausta u okupiranoj Srbiji se može pratiti kroz obe „forme“ sprovođenja genocida počinjenog nad Jevrejima. Dok je većina odraslih muškaraca Jevreja stradala u masovnim streljanjima na stratištima u okolini velikih gradova tokom jeseni 1941, žene i deca su ubijeni u kamionu pokretnoj gasnoj komori koji je dovezen u Beograd u marta 1942. godine. Iako je Holokaust na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji počinjen u skladu sa zvaničnom politikom Trećeg rajha, njegovo sprovođenje kao i „anatomija“ bili su u određenoj meri uslovljeni „lokalnim prilikama“ kao i merama koje je okupaciona vlast uz pomoć kvislinške uprave sprovodila prema drugim nepoželjnim kategorijama stanovništva. Podizanje prvog jevrejskog logora na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji u Šapcu,²⁶ u kome će do

22 Сања Петровић Тодосијевић, „Однос Градског поглаварства у Шапцу према имовини шабачких Јевреја и Јевреја из Кладовског транспорта 1941-1944“, *Токови историје* 2/2017, 133-154.

23 Sanja Petrović Todosijević, „Holocaust With(out) Bullets: The Public and Property of the Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941-1944“, *AM Journal of Art and Media Studies* 13/2017, 5-15.

24 Сања Петровић Тодосијевић, „Читалачки дани Карла Криса и Валтера Клајна. Јеврејске избеглице из кладовског транспорта у Шапцу (1940-1941)“, *Традиција и трансформација. Транснационална искуства југословенске историје*, Зборник радова, ур. Олга Манојловић Пинтар, Вера Гудац Додић, 269-298, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019).

25 М. Koljanin, *n. d.*, 30.

26 У историографији се под именом Кладовски (Kladovo) transport misli на групу

22. avgusta 1941. biti zatočena celokupna jevrejska zajednica, ne može se razumeti bez uvida u bar dve okolnosti koje su Šabac od leta 1941. do kraja jeseni iste godine učinile jednim od centara fašističkog terora bez presedana.

Jevrejska zajednica u Šapcu se višestruko uvećala septembra 1940. godine kada je u grad stigla grupa od oko 1100 Jevreja emigriranih pripadnika tzv. Kladovskog transporta²⁷ kojoj nije pošlo za rukom da se sa teritorije Jugoslavije prebaci na teritoriju Rumunije kako bi dalje nastavila svoj put ka Palestini zbog čega su se pripadnici transporta punih devet meseci zadržali u Kladovu, gradu na obali Dunava na granici sa Rumunijom. „Približavanje“ Drugog svetskog rata Jugoslaviji, potencijalni problemi koju su mogli nastati na granici prelomili su jugoslovenske vlasti da donesu odluku o premeštanju grupe u unutrašnjost Srbije odnosno u Šabac. Većinu pripadnika Kladovskog transporta početak Drugog svetskog rata u Jugoslaviji je zatekao u Šapcu što je značilo da će u potpunosti deliti sudbinu domaćeg jevrejskog stanovništva.²⁸ Dolazak grupe od nekoliko stotina stranaca nije mogao ostati nezapaženo u gradu koji je po podacima iz 1931. godine imao 12 566 stanovnika.²⁹

Po etničkoj strukturi i verskoj pripadnosti, stanovništvo Šapca je predstavljalo homogenu skupinu stanovništva. Prema podacima za 1921. godinu, preko 90 % građana se izjašnjavalo kao pravoslavni hrišćani, što je u najvećem broju slučajeva značilo da se radilo o građanima austrijskih, nemačkih tj. uglavnom berlinskih i danciških kao i čehoslovačkih Jevreja koji su novembra meseca 1939. napustili Beč, pošto su se kao pripadnici jevrejske populacije našli na udaru antisemitskog zakonodavstva iz oktobra 1935 (Nirnberški zakoni) i Centralnog biroa Rajha za jevrejsku emigraciju, da bi lađama niz Dunav i preko Crnog mora, bez sertifikata britanske mandatske vlade stigli u Palestinu. Početak Drugog svetskog rata u Jugoslaviji zatekao ih je u Šapcu gde su po naređenju jugoslovenskih vlasti doseljeni septembra 1940. godine; Vidi više u: G. Anderl, W. Manoschek, *n. d.*, *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, V. Manošek, *n. d.*, Ž. Vojinović, *n. d.*

27 Svi pripadnici Kladovskog transporta, sem grupe od oko 200 omladinaca, čiji su članovi neposredno pre napada Nemačke i njenih saveznika na Jugoslaviju uspeali da dobiju ulazne vize za Palestinu, stradali su u Holokaustu na tlu Jugoslavije odnosno Srbije. Vidi više u: G. Anderl, W. Manoschek, *n. d.*, *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, V. Manošek, *n. d.*, Ž. Vojinović, *n. d.*

28 Група аутора, *н. д.*, 218.

29 *Isto.*

ma srpske nacionalnosti. Pored pravoslavnih hrišćana u gradu je živelo 4, 73% katolika, 2, 96 % muslimana i 0,76 % „Mojsijevaca“ odnosno Jevreja.³⁰ U trenutku dolaska pripadnika Kladovskog transporta u Šabac, u gradu je živela nevelika skupina domaćih Jevreja, pripadnika jevrejske zajednice koja je već vekovima živela u gradu. Šabački Jevreji su bili mahom pripadnici srednjeg društvenog sloja. I ako malobrojni, u društvenom životu Šapca su igrali veoma značajnu ulogu. Kao pripadnici jevrejske zajednice živeli su pomešani sa drugim građanima Šapca u svim delovima grada.

Druga okolnost koja je skrenula pažnju okupacionih vlasti na Šabac su bila saznanja o pojavama organizovanja otpora novim vlastima. Interesovanje okupacionog režima za Šabac je poraslo od leta 1941. godine kada je aktivnost pripadnika i simpatizera Komunističke partije Jugoslavije postala uočljivija. Službenici Specijalne policije Uprave grada Beograda prepoznali su Šabac kao „centar komunističke akcije“ u ovom delu Srbije u junu 1941. godine.³¹ Već tada je konstatovano da je „Šabac postao centar svih komunista, jer je najveći deo komunista iz Semberije, Bosne i Srema ovde našao utočište“. Policijski organi su, baš u vreme formiranja Mačvanskog partizanskog odreda, primetili da „najveći deo aktivnih komunista iz Šapca“ odlazi u okolna sela gde „truju zemlju i seljake raznim lažnim vestima i zadobijaju ih za svoje za svoje niske i prljave planove.“ Policijski organi su znali da „komunisti raspolažu većom količinom vatrenog oružja koju će u pogodnom slučaju upotrebiti protiv vlasti“.³² Dve „nepovoljne“ okolnosti³³ u velikoj

30 IAB, Uprava grada Beograda, Specijalna policija IV – 48, к. 289/12, Komunistička akcija u Mačvi i Pocerini.

31 Isto.

32 Vojna uprava na teritoriji nemačke okupacione zone u Srbiji je uspostavljena 22. aprila 1941. godine. Na čelu vojne uprave nalazio se vojnoupravni komandant koji je predstavljao najvišu okupacionu vlast u Srbiji. Vojnoupravnom komandantu Srbije bile su potčinjene četiri oblasne vojne komande (feldkomandanture) i deset komandi mesta odnosno garnizona (ortskomandantura); Група аутора, *н. д.*, 486. Ortskomandantura 847 u Šapcu je bila potčinjena Feldkomandanturi 816 u Užicu sve do 20. oktobra 1941. kada se sedište Feldkomandanture 816 preselilo u Šabac što je u praksi značilo značajnije prisustvo ne samo vojnog već i policijskog aparata u Gradu; S. Filipović, *n. d.*, 42.

33 Šabački sveštenik Grigorije – Gliša Babović je zapisao u svojim dnevničkim beleškama pod datumom 20. jul: „Jevreji su preseljeni u barake na Savi“; Григорије – Глиша Бабовић, *Дневник 1941-1945*, (Рума – Шабач: Српска књига, Шабачко-ваљевска епархија, ЈИП „Глас Подриња“, 2005), 90.

meri su uticale da Šabac postane jedno od sedišta nemačke okupacione uprave.³⁴

Logorisanje Jevreja koji su se zatekli u Šapcu kada je počeo rat u Jugoslaviji je okončano delimično do 20. jula 1941. godine,³⁵ kada su u Jevrejski logor na Savi kod Šapca smešteni Jevreji emigranti. Njima će se vrlo brzo, već 22. avgusta 1941. godine pridružiti nekoliko desetina šabačkih Jevreja³⁶ koji su do tada ostali u svojim kućama. Prema izjavi dr Bene Valtera, ađutanta u Krajskomandanturi u Šapcu koju je dao tokom saslušanja 8. marta 1947. godine, naređenje o formiranju Jevrejskog logora u Šapcu na Savi izdato je jula meseca 1941. godine: „Jula meseca 1941. godine Krajskomandantura u Šapcu, čiji je komandant bio Kvasni, dobila je naređenje od Zihrhojstinstina iz Beograda da se svi Jevreji, domoroci i ilegalci liše slobode i sprovedu u pionirske barake. Logor je formiran odmah kada su ti Jevreji uhapšeni. Jevreji su zatvoreni u pionirske barake. Jevreji su bili slobodni, išli su na rad po varoši, a spavali su u ovim barakama...Borges Johan je bio narednik pri Krajskomandi. On je nabavljao hranu i drugo za Jevreje“.³⁷

O životu šabačkih i Jevreja iz Kladovskog transporta u Jevrejskom logoru u barakama bivšeg pontonjerijskog puka na Savi nije sačuvano puno podataka. Borika Vetendorf, jedna od preživelih Jevrejki, zatočenica Jevrejskog logora u Šapcu na Savi³⁸ je 13. oktobra 1945. godine izjavila za potrebe rada povereništva Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Šapcu sledeće: „Logorom su upravljali Krajskomandant Kvasni, potom njegov zamenik Trote a komandant je bio Johan Borges koji je bio čuveni krvolok. U zatvoru je režim bio očajan. Hranu nam nisu davali nikakvu a nismo mogli ni ići u varoš kupovati. Terani smo na sve moguće teške i prljave radove i trudili su se da nas tom prilikom sve više ponize. Prilikom ubijanja dr Tirića i dr. Jevreji su ih onako mrtve morali vešati, potom

34 *Isto*, 113.

35 S. Filipović, *n. d.*, 137.

36 Prema navodima Stanoja Filipovića u knjizi *Logori u Šapcu* (1967) koji se poziva na iskaz Borike Vetendorf koje je kasnije preuzela Živana Vojinović u knjizi *Avramova deca* (2015), Borika Vetendorf je krajem novembra 1941. godine uspela da dobije dozvolu za odlazak u Beograd “zbog operacije očiju” jer joj u legitimaciji nije bilo zapisano poreklo; S. Filipović, *n. d.*, 138, Ž. Vojinović, *n. d.*, 517-519.

37 S. Filipović, *n. d.*, 138.

38 Г. Бабовић, *н. д.*

skidati i sahraniti“.³⁹ Šabački hroničar i letopisac, Gliša Babović piše u *Dnevniku* na više mesta o Jevrejima koji „oskudevaju u životnim namirnicama“, „za koje se čini da su ostavljeni sami sebi“ i „samo se motaju po Šapcu sa žutim trakama oko ruke“.⁴⁰ Brižljivi hroničar života pod okupacijom je napisao decembra 1941. godine kako se očajne Jevrejke, koje u grad dovode iz Logora na različite prinudne poslove, nekada mole u Crkvi sv. apostola Petra i Pavla u centru Šapca.⁴¹ Da su uslovi života u Jevrejskom logoru u Šapcu na Savi bili izuzetno loši može se saznati zahvaljujući građi koja je ostala iza šabačkog Gradskog poglavarstva. Šabački stolar, Josip Prodanović je 22. decembra 1941. godine izdao račun za „mrtvački sanduk za ćerku Jevrejskog popa u Šapcu“ na 400 dinara. Iz sadržaja izdate priznanice se vidi da je Gradsko poglavarstvo platilo sanduk. Predsednik poglavarstva je naložio da se „za sahranu Adižes Rašele iz Šapca za nabavku sanduka izda iz prihoda Jevrejske crkvene opštine u Šapcu četiri stotine dinara“. U nalogu se dalje kaže: „ostale potrebe oko sahrane snosiće Poglavarstvo tj. daće mrtvačka kola sa zapregom“.⁴² Na osnovu umrlice koju je izdao dr Ma-

39 *Isto*, 183.

40 Međuopštinski istorijski arhiv Šabac, Gradsko poglavarstvo, Račun za mrtvački sanduk koji je stolar Josip Prodanović izdao na račun Gradskog poglavarstva u Šapcu, 22. decembar 1941.

Gradsko poglavarstvo u Šapcu, kao deo kolaboracionističke uprave, aktivno se uključilo u realizaciju zvanične politike okupacionog režima pa tako i u proces uzurpiranja prava na imovinu i oduzimanje imovine šabačkim i Jevrejima iz Kladovskog transporta. Rad, najpre Komisije za popis i procenu jevrejske imovine a zatim i Komesarijata za jevrejsku imovinu ukazuje na ulogu Gradskog poglavarstva u sprovođenju jedne od faza u realizaciji Holokausta na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji. Službenici komesarijata imali su značajnu ulogu ne samo u popisivanju i proceni „jevrejske imovine“ već i u njenoj „eksploataciji“ koja je počela činom logorisanja svih šabačkih i Jevreja iz Kladovskog transporta krajem avgusta 1941. godine. Svi poskovi oko zakupa i prodaje imovine Jevreja obavljali su se preko institucije Gradskog poglavarstva odnosno Komesarijata za jevrejsku imovinu, najpre u korist Trećeg rajha a od avgusta 1942. i u korist „srpske države“. Novčana suma koja je izdvojena od strane Gradskog poglavarstva da bi se platio sanduk za potrebe sahrane Rašele Adižes izdvojena je iz prihoda koje je „ubirala“ kolaboracionistička uprava preko Komesarijata za popis i procenu Jevrejske imovine a zatim i Komesarijata za jevrejsku imovinu davanjem pod zakup prethodno oduzete „jevrejske imovine“.

Vidi više u: С. П. Тодосијевић, „Однос Градског поглаварства у Шапцу према имовини шабачких Јевреја и Јевреја из Кладовског транспорта 1941-1944“, *н. д.*

41 MIAŠ, Gradsko poglavarstvo, Umrlica za Rašelu Adižes, 20. decembar 1941.

42 Milan Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitro-

nojlo Stojanović, specijalista za unutrašnje bolesti i rentgen se vidi da je šesnaestogodišnja Rašela Adižes, koja se u trenutku smrti već četiri meseca nalazila u Jevrejskom logoru na Savi, preminula od zapaljenja pluća i trbušne maramice.⁴³

Logor u Jarku

Nakon 22. avgusta 1941. godine i logorisanja svih Jevreja koji su se zatekli u Šapcu usledio je period koga su, do konačnog zajedničkog partizansko-četničkog napada na Šabac 21. i 22. septembra 1941, obeležila konstantna puškaranja u okolnim selima ali i na obodu samog grada između ustanika sa jedne i nemačkih vojnih i policijskih snaga sa druge strane. Napad ustanika na Šabac nije potrajao dugo. Ulazak 342. nemačke divizije u grad već 23. septembra 1941. je označio početak nemačke kaznene ekspedicije kojoj će biti izloženo kako stanovništvo Šapca tako i stanovništvo okolnih sela, pre svega mačvanskih koja su se smatrala uporištem ustaničkih, pretežno komunističkih snaga. Kaznena ekspedicija koja je ušla u Šabac 23. septembra 1941. godine je imala dva kraka. Jedan krak kaznene ekspedicije je bio uperen ka građanima Šapca a jedan prema meštanima okolnih odnosno mačvanskih sela. Zatočene šabačke Jevreje i Jevreje iz Kladovskog transporta je pogodio, kao i sve druge Šapčane i Šapčanke onaj deo kaznene ekspedicije čiji je cilj bila odmazda nad gradskim stanovništvom. Već 24. septembra svom muškom stanovništvu Šapca starosti od 14 do 70 godina je naloženo je da se u zavisnosti od mesta stanovanja okupi na određenim zbornim mestima. Istoga dana, u kasnim popodnevним časovima Šapčani okupljeni na većem broju lokacija upućeni su na zbornu mesto tj. polje Mihajlovac koje se nalazi u neposrednoj blizini Save. Na polje Mihajlovac su sprovedeni i muškarci Jevreji prethodno izvedeni iz Jevrejskog logora na Savi. Isto večer, više hiljada Šapčana je poterano ka mostu na Savi. Po prelasku mosta, kada će se naći na tlu Nezavisne Države Hrvatske, već u večernjim satima kolona Šapčana je upućena

vić, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006), 78.

43 Dešavanja koja su nastupila u Šapcu od četničko-partizanskog napada na Grad, preko ulaska kaznene ekspedicije, izvođenja svog odraslog muškog stanovništva iz Šapca, formiranja Logora u Jarku do masovnih streljanja u Benskoj bari detaljno su opisana u više, već navedenih radova, od kojih posebno treba istaći: S. Filipović, *n. d.*, V. Manošek, *n. d.*, Група аутора, *н. д.* Fond Memoarske građe Međuopštinskog istorijskog arhiva u Šapcu „čuva“ sećanja brojnih Šapčana, zatočenika Logora u Jarku i preživelih Krvavog marša..

ka sremskom selu Klenku da bi skrenula sa puta za Klenak i prenoćilo na ledini pored Save. Narednog 25. septembra svo odraslo muško stanovništvo Šapca je zadržano na istom mestu da bi već narednog odnosno 26. septembra bila izdata naredba za pokret. Naredba za pokret ka sremskom selu Jarku je označila početak usiljenog marša koji je u historiografiji ostao upamćen kao Krvavi marš. Usledio je prolazak kroz sremska sela Klenak i Platičevo da bi se stiglo u Jarak do prethodno pripremljenog improvizovanog logora pod otvorenim nebom tj. poljane ograđene bodljikavom žicom koji je u historiografiji ali i kolektivnom sećanju mnogih Šapčana koji su se iz njega vratili ostao upamćen kao Logor u Jarku. Oko 5000 muškaraca koji su prethodnog dana polu trčecim korakom prešli put dug 23 km na kome mnogi nisu ostali živi, naredni 27. septembar 1941. godine su proveli u iščekivanju, moglo bi se reći, sopstvene sudbine. U improvizovanom logoru pod vedrim nebom Šapčani su proveli i naredne dane da bi 30. septembra 1941. godine konačno bio naređen pokret i povratak u Šabac. Izvođenje Šapčana i grada i njihovo upućivanje na tzv. Krvavi marš do Jarka je predstavljalo direktnu meru odmazde zbog pogibije nemačkih vojnika u borbama do kojih je došlo prilikom napada na Šabac. Na ovaj način je trebalo zaplašiti svo stanovništvo grada i slomiti ustanak koji je imao značajne razmere u šabačkom kraju. Krvavi marš su, zajedno sa ostalim Šapčanima, morali preći i svi odrasli muškarci Jevreji koji su prethodno izvedeni iz Jevrejskog logora na Savi.

Prema procenama različitih učesnika, u Krvavom maršu je stradalo između 120 i 200 zatočenika među kojima je bilo 24 ili 25 Jevreja.⁴⁴

Izvođenjem svog odraslog muškog stanovništva iz grada stvorili su se uslovi da se gradsko područje pretvori u stratište bez presedana. Presedan je u praksi predstavljala politika masovnih odmazdi odnosno masovnih zločina pre svega nad civilnim stanovništvom kojoj u jesen 1941. nisu svedočili samo Šapčani i Šapčanke već i građani i građanke drugih mesta i gradova u okupiranoj Srbiji. Nemačka kaznena ekspedicija koju su činili vojnici regularne nemačke vojske odnosno pripadnici 342. divizije je uvela sa sobom u grad između 800 i 1100 mačvanskih seljaka koji su dovedeni na prostor dela Šapca koji nosi naziv Benska bara. Tokom 29. i 30. septembra 1941. godine, na više lokacija u Benskoj bari, je izvršeno masovno streljanje oko hiljadu meštana okolnih

44 MIAŠ, Memoarska građa, Dnevnik Vase Mikića.

sela ali i brojnih Šapčana i Šapčanki.⁴⁵ O tome kako je Šabac, kojim su 29. i 30. septembra 1941. odzvanjali meci pripadnika 342. nemačke divizije, izgledao zatočenicima Logora u Jarku koji su 30. septembra vraćeni u grad, ilustrativno govori sledeći iskaz: „Nigde žive duše našega sveta: ni ljudi, ni žena, pa ni dece! Ovo liči na mrtvi grad. Takav je Šabac izgledao“.⁴⁶

Prolazni logor u Kasarskim livadama

⁴⁷Okončanje masovnog streljanja u Benskoj bari 29. i 30. septembra 1941. nije značilo i okončanje masovnog terora. Povratak logorisanih Šapčana iz Jarka u Šabac nije predstavljalo njihovo „razilaženje“ već, naprotiv, novo „sabiranje“ ovoga puta u novoosnovanom Prolaznom logoru (Durchgangslager) u Kasarskim livadama⁴⁸ (Logor na Senjaku) koga Stanoje Filipović karakteriše kao „najveći i po zlu najpoznatiji logor u Šapcu“.⁴⁹ Logor je formiran 30. septembra 1941. godine.⁵⁰ Poslednja grupa logoraša boravila je u Logoru u Kasarskim livadama u kasno proleće 1942. godine.⁵¹ Hiljade odraslih muškaraca

45 Po kasarni jugoslovenske vojske u kojoj su neposredno posle okupacije bile smeštene nemačke jedinice. Vrlo brzo kasarna je ispražnjena i pripremljena za potrebe formiranja privremenog koncentracionog logora. S. Filipović, *n. d.*, 67.

46 *Isto*, 63.

47 *Isto*, 64.

48 *Isto*, 122.

Pozivajući se na Odluku zl. br. 17033 Zemaljske komisije NR Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Stanoje Filipović, između ostalog, navodi: „Štaube Paul, star 35. g. Namac, komandant šabačkog koncentracionog lagera od osnivanja logora 1941. g. do oslobođenja, pripadnik SS, štrumbanfirer u bekstvu, pre rata policijski agent... Vili Paul, Namac, šef Gestapoa u Šapcu od oktobra 1941. g. do maja 1942. g. iz Ulma kod Štuttgarta, poslednje boravište nepoznato. U civilu trgovac, oberšturbmanfirer. Cape, Namac, zamenik šefa Gestapoa u Šapcu od septembra do decembra 1941. g. poslednje boravište nepoznato, oberšturbmanfirer. Macker Hugo, Namac, šef Gestapoa u Šapcu od juna 1942. do avgusta 1944. g. iz Šlezije, unteršturbmanfirer, gde je sada nepoznato. Fon Štokhauzen, Namac, prvi feldkomandant u Šapcu od novembra 1941. do januara 1943. g. feldkomanda br. 816, poslednje boravište nepoznato. (Nejga su kasnije zamenili: Ratok od januara do maja 1943. i Hug od maja 1943. do oslobođenja)“. *Isto*, 65.

49 *Isto*, 140.

50 Stanoje Filipović navodi kako su zatočenci Jevrejskog logora u Šapcu na Savi nekoliko dana krajem septembra tj. u vreme najvećeg terora koji je sprovedem u Gradu i okolini bile i žene i deca iz „jednog dela Šapca“ i seljaci „iz nekih sela“. *Isto*, 129

51 M. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 79.

je uvedeno poslednjeg dana septembra 1941. godine u krug kasarne, u novoformirani logor koji će u narednim danima poslužiti i kao mesto selekcije zatočenika na one koji su mogli biti pušteni kući i na one koji su, iz različitih razloga utvrđivanih uglavnom potkazivanjem, zadržani u logoru.

Zajedno sa Šapčanima , bivšim zatočenicima logora u Jarku ali i meštanima okolnih sela kroz koja je kao i kroz Šabac prošla nemačka kaznena ekspedicija, 30. septembra 1941. godine u novoosnovanom Logoru u Kasarskim livadama su se našli i svi odrasli muškarci Jevreji. Nekoliko dana kasnije odnosno 4. oktobra 1941. svi su upućeni u Jevrejski logor na Savi⁵² gde su se nalazile jevrejske žene i deca.⁵³ Boravak odraslih muškaraca Jevreja u Jevrejskom logoru na Savi nije potrajao dugo.

Streljanje u Zasavici

Istoga dan poštu su odrasli muškarci Jevreji upućeni iz Logora u Kasarskim livadama u Jevrejski logor na Savi odnosno 4. oktobra 1941. godine, glavnokomandujući nemački general okupirane Srbije, Franc Beme je naredio streljanje 2100 zatvorenika iz koncentracionih logora u Šapcu i Beogradu u znak odmazde za pogibiju 21 nemačkog vojnika na potezu između Beograda i Obrenovca blizu Topole. Kako je u međuvremeno umro još jedan nemački vojnik naknadno je naredeno streljanje 2200 zatvorenika.⁵⁴ Streljanje zatočenika Logora Topovske šupe odnosno Logora na Autokomandi je počelo 9. oktobra 1941. u okolini Beograda.⁵⁵ 11. oktobra 1941. godine 805 muškaraca Jevreja i Roma, od kojih su prvi izvedeni iz Jevrejskog logora na Savi a drugi iz Logora u Kasarskim livadama „sastalo se“ na Železničkoj stanici u Šapcu da bi odatle bili transportovani u Sremsku Mitrovicu gde su prenoćili. Narednog dana, odnosno 12. oktobra grupa od 805 Jevreja i Roma je prebačena vozom iz Sremske za Mačvansku Mitrovicu odnosno do mačvanskog sela Zasavice gde su svi streljani tokom 12. i 13. oktobra 1941. godine.⁵⁶

Izbor Zasavice kao mesta streljanja odraslih muškaraca Jevreja

52 Isto, 79-80.

53 S. Filipović, *n. d.*, 140.

54 V. Manošek, *n. d.*, 74.

55 M. Koljanin, , 45.

56 V. Manošek, *n. d.*, 74.

i Roma, koji su prethodno izvedeni iz Jevrejskog logora u Šapcu na Savi i Logora u Kasarskim livadama, bilo je u direktnoj vezi sa daleko obimnijim planovima okupacionih vlasti čija je realizacija već bila u toku. Formiranje Logora u Kasarskim livadama 30. septembra 1941. je predstavljalo od početka prelazno rešenje jer je u jeku odmazdi koje su sprovedene nad građanima i građankama Šapca ali i meštanima i meštankama okolnih mesta nakon ulaska u grad kaznene ekspedicije trebalo hitno odrediti mesto koje će moći da „prihvati“ veliki broj ljudi. U nedostatku boljeg rešenja odnosno realizacije ideje o formiranju centralnog logora za celu okupiranu Srbiju, prostor oko bivše kasarne jugoslovenske vojske na rubu grada se učinio kao dobro prelazno rešenje. Već u to vreme odnosno 6. oktobra 1941. godine je doneta odluka da će izgradnja centralnog logora za celu okupiranu Srbiju početi na prostoru mačvanskog sela Zasavice. Bilo je predviđeno da adaptacija logora bude završena i da u prvi mah primi do 30 000 zarobljenika do 20. oktobra 1941. godine. Zasavica se učinila kao pogodno mesto za podizanje velikog centralnog logora iz više razloga od kojih su geostrateški (severni deo okuke Sava-Drina kao najsevernija tačka okupacionog područja u Srbiji) bili posebno značajni.⁵⁷ Blizina reke Save kao i drugih komunikacija u Mačvi i Sremu doprineli su da se ova lokaciji učini pogodnom za podizanje logora. Izgradnja logora je poverena Organizaciji Tot.⁵⁸ Pored toga, na širokom prostoru koji se pružao uz reku Savu je bilo moguće uz pomoć relativno malog broja vojnika (stražara) čuvati veliki broj ljudi. Kako je predviđeni logorski prostor trebalo da bude dugačak 12 a širok 3, 5 km, na određenoj površini je bilo neophodno preduzeti mnoge radove od kojih su neki podrazumevali i iseljavanje određenog broja naselja odnosno sela.⁵⁹ U knjizi *Holokaust u Srbiji*, Valter Manošek je izneo pretpostavku da su Jevreji i Rome izvedeni iz logora u Šapcu i upućeni u Zasavicu pod izgovorom da će biti upotrebljeni kao radna snaga za izgradnju koncentracionog logora u Zasavici⁶⁰ što deluje kao prihvatljivo objašnjenje ako se zna da je više grupa

57 *Isto*, 99.

58 *Isto*.

59 M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, 45-46.

60 Oba ženska leša su identifikovana. U zasavici su 12. odnosno 13. oktobra 1941. streljane i dve jevrejke pripadnice Kladovskog transporta i to: Alice Stein i Berta Zwicker. Milan Koljanin izvođenje na streljanje dve žene objašnjava eventualnim manjkom muškaraca Jevreja zbog čega je na streljanje morao biti izveden

zatvorenika izvedeno iz Logora u Kasarskim livadama i upućivano na radove u Zasavicu.⁶¹ Za njih je u Zasavici organizovan i logor koji je nosio oznaku Dulag 183 (Durchgangslager 183 – Prolazni logor 183).⁶²

Ekshumacija žrtava streljanih 12. i 13. oktobra 1941. u Zasavici je izvršena 12. juna 1945. godine. Prema zapisnicima Anketne komisije Sreskog povereništva za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača sastavljenom u Bogatiću, središtu Mačvanskog okruga, na sam dan ekshumacije, u Zasavici su ekshumirana 834 tela. U zapisnicima anketne komisije je konstatovano da su od 834 leša, 832 bila muška i dva ženska.⁶³ Od 832 muška leša – 732 su pripadala Jevrejima izbeglicama, 23 šabačkim Jevrejima a 84 Romima među kojima je bio i jedan broj Srba. Anketna komisija je među jevrejske emigrante ubrojala i Salomona Fingerhuta, rabina iz Rume koga treba ubrojati u domaće Jevreje.⁶⁴

Jevrejski logor Zemun

Odvođenjem odraslih muškaraca iz Jevrejskog logora u Šapcu na Savi, 11. oktobra 1941. u Logoru su ostale žene i deca. Nekolicina istorijskih izvora i svedočanstava retkih preživelih svedoči o beznađu u

određeni broj žena kako bi se popunila „kvota“ koja je bila određena za streljanje. M. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 81.

61 *Isto*, 81-82.

62 Druga Jevrejka koja je uspela da se spase sigurne smrti, nakon transporta šabačkih Jevrejki i njihove dece u Jevrejski logor Zemun januara 1942. godine, je, po navodima Stanoja Filipovića koji se i u ovom slučaju poziva na iskaz Borike Vetendorf, bila Dorotea Fink, pripadnica Kladovskog transporta (S. Filipović, n. d, 138) dok Živana Vojinović navodi i Anu Heht. (Ž. Vojinović, n. d, 521) Oba autora, puštanje na slobodu Dorotee Fink, a Ž. Vojinović i Ane Heht, razumeju kao posledicu uspešnog postupka dokazivanja da su se kao nejevrejke odnosno u ovom slučaju katolkinje, udale za Jevreje. Prema navodima Žane Vojinović, Dorotea se nakon prebacivanja iz Jevrejskog logora u Šapcu na Savi u Jevrejski logor Zemun prijavila za čišćenje snega na aerodromu. Zahvaljujući mogućnosti da izlazi iz logora uspela je da napiše pismo i da ga prosledi nemačkoj ambasadi u Beogradu nakon čega je puštena na slobodu. U Beogradu se neko vreme izdržavala od šivenja da bi se zatim u junu 1942. godine vratila u Nemačku. Pismo Dorotee Fink upućeno posle rata bratu njenog, u Zasavici oktobra meseca 1941. streljanog muža, objavili su u knjizi *Neuspelo bekstvo* (2004), Gabriele Anderl i Valter Manošek: „Tad sam imala sreću, neko je moje pismo poneo u nemačku ambasadu u Beograd. Pismo je došlo u prave ruke i malo je još potrajalo dok me SS nije pustio na slobodu“. *Isto*.

63 M. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 82-83.

64 Г. Бабовић, *н. д.*, 183.

kome su se nalazile zatočenice logora i njihova deca, suočene ne samo sa polu informacijama koje su stizale do njih, brigom i beznađem već i sa zimom koja je elementarne uslove života činila nepodnošljivim. Dorotea Fink, jedna od preživelih logorašice Jevrejskog logora u Šapcu na Savi⁶⁵ je ostavila potresno svedočanstvo o danima koji su nastupili nakon odvođenja jevrejskih muškaraca: „Čas su nam rekli da muškarci grade puteve, čas da su streljani. Naslađivali su se plakanjem žena i dece i rekli su da će se i nama to desiti, ako ne prestanemo sa jadikovanjem. A nama je već sve bilo svejedno“.⁶⁶ Da će do deportovanja Jevrej-

65 Pokazalo se da zbog visokog vodostaja Save i pretvaranja zemljišta u močvaru nije moguće nastaviti izgradnju kogora u Zasavici zbog čega je Opunomoćeni i Komandujući general za Srbiju, Franc Beme naredio 28. oktobra 1941. komandantu Dulaga 183 da se radovi obustave a da se za logor upotrebe paviljoni Beogradskog sajmišta. Logoraši koji su ranije dovedeni iz Logora u Kasarskim livadama su vraćeni u isti. Pripadnici organizacije Tot kojima je bilo povereno podizanje Logora u Zasavici su stavljeni na raspolaganje Upravnom štabu zapovednika Srbije. Bodljikava žica predviđena za logor je predata 750. pešadijskom puku. Dva dana kasnije odnosno 30. oktobra 1941. šef pozadinske službe je javio generalu Bemeu da je „koncentracioni logor u Zasavici“ zbog nadošle vode raspušten. Istoričar Milan Koljanin skreće pažnju da 28. oktobra 1941. nije doneta odluka da se na Beogradskom sajmištu izgradi logor za Jevreje i Rome. Rezultat razgovora Opunomoćenog i Komandujućeg generala za Srbiju Franca Bemea i komandanta Dulaga 183 je bio dogovor da se sabirni logor izgrađen po tipu nemačkih koncentracionih logora umesto u Zasavici, kako je dogovoreno početkom oktobra, izgradi na Beogradskom sajmištu. Drugim rečima, odluka da se na Beogradskom sajmištu izgradi logor “rezultat je nužnosti promene lokacije za veliki sabirni logor koji je trebao da primi prvo 50 000 a zatim 500 000 ljudi”. Koljanin nagašava da “iako su ove cifre svakako rezultat nerealnih procena, one pokazuju da je postojao plan o gušenju ustaničkog pokreta masovnim represalijama i raseljavanjem ustaničkih krajeva u okupiranoj Srbiji, čemu je novi logor trebalo da posluži”. Vrhunac ustanka početkom novembra 1941. godine za okupacione vlasti je predstavljao gorući problem. U odnosu na gušenje ustanka, rešavanje “jevrejskog pitanja” je u tom trenutku predstavljalo problem od drugorazrednog značaja tim pre što su skoro svi odrasli muškarci Jevreji već bili ubijeni u masovnim streljanjima koja su tokom jeseni 1941. sprovedena u okolini velikih gradova poput: Beogradam, Niša, Šapca, Pančeva... Zbog svih navedenih okolnosti odluka o interniranju Jevreja i Roma u logor koji je trebalo podići na Beogradskom sajmištu nije mogla biti doneta pre kraja ofanzive na slobodnu teritoriju u Srbiji odnosno na Užičku republiku čemu su podređeni skoro svi kapaciteti ne samo okupacionih već i kolaboracionističkih i kvivlinških snaga. Odluka o interniranju Jevreja i Roma u logor na Beogradskom sajmištu doneta je, po svemu sudeći, tek početkom decembra meseca 1941. M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, 45-48.

66 *Isto*, 56-59.

ki i njihove dece iz Logora u Šapcu na neko drugo mesto doći relativno brzo može se saznati iz dnevničkih beleški Gliše Babovića. Babović je pod datumom 13. decembar 1941. zabeležio: „Juče im je saopšteno da će ići iz Šapca sve Jevrejke s decom iz lagera na Savi – u lager na Sajmištu kod Zemuna. Tamo ih, kažu im, čekaju njihovi ljudi“!⁶⁷

Babovićeva beleška o planovima koje je okupaciona uprava imala u vezi sa Jevrejka i decom zatočenim u Jevrejskom logoru u Šapcu na Savi u potpunosti koincidira sa odustajanjem okupacionih vlasti od podizanja velikog sabirnog logora u Zasavici,⁶⁸ osnivanja Jevrejskog logora Zemun i deportacijama (od 8. do 13. decembra), pretežno, beogradskih Jevrejki i njihove dece u novoosnovani logor. Uporedo sa prvim grupama beogradskih Jevreja u Logor na Sajmištu je internirano i oko 600 romskih žena i dece. Prema izveštaju Opunomoćenog i Komandujućeg generala za Srbiju, generala Badera, od 20. decembra 1941 „u novoformirani logor za Jevreje i Cigane u Zemunu do 15. 12. 1941. dovedeno je 5281 osoba“. Početkom januara 1942. u Logor je prebačeno i 200 do 300 preostalih muškaraca Jevreja koji su se do tada nalazili u Logoru u Topovskim šupama na Autokomandi.⁶⁹ Naredna grupa Jevreja odnosno Jevrejki i njihove dece je stigla u Jevrejski logor Zemun iz Jevrejskog logora u Šapcu na Savi 26. januara 1942. godine. Iako je vest o mogućem prebacivanju iz Šapca sa Beograd proširena među logorašicama u Logoru na Savi već decembra 1941, pripreme za nji-

67 Pitanje broja pripadnika „šabačkog transporta“ najviše je analizirano u radovima istoričara Milana Koljanina. U jednom od svojih kasnijih radova odnosno u radu pod naslovom *Poslednje putovanje Kladovskog transporta* objavljenom u zborniku radova *Kladovo transport* (2006), Milan Koljanin u svetlu novih saznanja dolazi do broja od 312 osoba. Milan Koljanin u svojim istraživanjima dolazi do broja od 266 Jevreja pripadnika Kladovskog transporta i 34 šabačka Jevreja koji su 26. januara 1942. transportovani iz Logora u Šapcu u Jevrejski logor Zemun. Jevrejima tačnije rečeno Jevrejka i pripadnicama Kladovskog transporta i njihovoj deci kao i Jevrejka i Šapčankama i njihovoj deci, 10. januara 1942. godine u Jevrejskom logoru u Šapcu na Savi pridružila se grupa od 12 Jevrejki i njihove dece iz Obrenovca. Odrasli muškarci Jevreji iz Obrenovca, njih šestorica deportovani su u Koncentracioni logor na Banici 19. septembra 1941. Na taj način se u Jevrejskom logoru u Šapcu na Savi, 10. januara 1942. našlo 312 Jevrejki i njihove dece koji će 26. januara 1942. biti prebačeni u Jevrejski logor Zemun. Bila je to prva od tri najveće gupe Jevreja iz unutrašnjosti koje su prebačene na Sajmište (pored grupe iz Niša i grupe iz Kosovske Mitrovice). M. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 87-91.

68 M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, 59.

69 Г. Бабовић, *н. д.*, 306.

hovo transportovanje su počele 15. januaru 1942. godine. Pripreme za interniranje 312 Jevrejki i njihove dece⁷⁰ iz Logora na Savi kod Šapca su najverovatnije ubrzane zbog potrebe upražnjavanja prostora za interniranje oko 1000 srpskih seljaka ustanika iz Istočne Bosne koji su se do sredine januara 1942. borili pod komandom četničkog komandanta Jezdimira Dangića.⁷¹ Gliša Babović je zapisao u *Dnevniku* pod datumom 26. januar 1942: „Danas u 10 časova po podne otpravljene iz Šapca Jevrejke i njihova deca. Sada u Šapcu nema više ni jedno jevrejsko čeljade. Kako se moglo doznati, ekspedovani su u Zemun na Sajmište u barake.“⁷²

Deportovanje Jevrejki i dece iz Logora u Šapcu u Jevrejski logor Zemun kao i osnivanje centralnog logora za fizičko uništenje svih preostalih Jevreja na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji u paviljonima bivšeg Beogradskog sajma, koincidira i sa odlukama koje je vrh Trećeg Rajha operacionalizovao na konferenciji državnih sekretara i najviših policijskih funkcionera 20. januara 1942. u Berlinu, na konferenciji koja je ostala upamćena kao Vanze konferencija. Drugim rečima na sastanku najviših predstavnika vlasti u Trećem rajhu doneta je odluka da se u najskorijem vremenu mora preći sa nasumičnog na sistematsko uništavanje Jevreja. Ubrzanje „konačnog rešenja“ je značilo tehnološko unapređivanje procesa ubijanja ljudi jer se streljanje civila očigledno pokazalo kao „spor, mukotrpan i prljav posao“. Da će politika tehnološkog unapređivanja procesa ubijanja ljudi „naći svoje mesto“ „pod krovom“ Jevrejskog logora Zemun, postalo je jasno sredinom marta 1942. godine kada je u Beograd doputovala posebna komanda iz Berlina koju su činila dva SS- podoficira Gec i Majer. Odluka o uništenju svih preostalih Jevreja u okupiranoj Srbiji je doneta u središtu nemačke policijsko-bezbednosne službe (RSHA) u Berlinu, najverovatnije početkom marta 1942. godine. U skladu sa novim „instrukcijama“ u vezi sa rešavanjem „jevrejskog pitanja“ je odlučeno da se zadatak izvrši relativno novim ali razrađenim i proverenim postupkom za brzo ubijanje većeg broja ljudi. Nakon što je odluka doneta, SS-general Hajnrih Miler, šef Četvrtog odeljenja Gestapoa u RSHA je uputio Emanuelu Šeferu, zapovedniku Policije bezbednosti i Službe bezbednosti u Srbiji

70 Jevrejska bolnica odnosno Bolnica jevrejske zajednice u Beogradu se nalazila u ulici Visokog Stevana na Dorćolu.

71 M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, 117- 124.

72 M. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 98.

(BdS) telegram o sprovođenju „jevrejske operacije“ u Srbiji. Tom prilikom, Šefer je obavešten da je u Beograd upućena posebna komanda (Sonderkommando) koju čine dva SS-podoficira: Gec i Majer koji će sa sobom dovesti specijalni kamion marke Zaurer. Podoficiri Gec i Majer su imali zadatak da po dolasku u Beograd upoznaju zapovednika Šefera o „posebnom zadatku“ koji im je bio poveren. Akcija posebne komande u Logoru je počela ubrzo nakon likvidiranja Jevrejske bolnice u periodu od 19. do 22. marta 1942. kada je ubijeno između 700 i 800 bolesnika.⁷³ Upoznati od strane posebne komande koja je doputovala iz Berlina sredinom marta 1942. godine o načinu na koji će biti rešeno „jevrejko pitanje“ na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji,⁷⁴ Emanuel Šefer, Zapovednik Policije bezbednosti i Službe bezbednosti u Srbiji (BdS) i Bruno Zatler, Rukovodilac Četvrtog odeljenja Gestapoa su o svemu obavestili Herberta Andorfera, Zapovednika logora čiji je glavni zadatak bio da organizuje „preseljenje“ svih logoraša i to specijalnim kamionom u kome će biti „ugušeni“. „Preseljenje“ logoraša odnosno njihov „nesmetan“ ulazak u kamion pokretnu gasnu komoru je obezbeđen širenjem glasina o prebacivanju u Rumuniju ili Poljsku. Postupak koji je u više navrata ponovljen u sklopu „likvidacije“ Jevrejske bolnice u periodu od 19. do 22. marta 1942. sproveden je svim danima sem nedeljom i praznikom u periodu od početka aprila do 10. maja 1942. nad zatočenicima Jevrejskog logora Zemun što su u najvećem broju slučajeva bile Jevrejke i njihova deca a među njima i one koje su zajedno sa svojom decom 26. januara 1942. prebačene iz Jevrejskog logora u Šapcu u Jevrejski logor Zemun. Postupak „čišćenja“ logora podrazumevao je da se logoraši ili prijavljuju sami ili određuju za „transport“ od strane logorske uprave. Savetovano im je da sa sobom nose samo najnužnije dok je ostale stvari trebalo da upakuju tako što će na paketu navesti ime i adresu. Grupa zatočenika određena za transport odlazila je do kamiona koji je dolazio do logorske kapije. Kamion za logorašima kao i kamion sa njihovim prethodno upakovanim stvarima kretao se dalje preko pontonskog mosta na Savi gde bi im se pridružio automobil sa komandantom logora i stražom. Dalje se preko mosta stizalo u Beograd gde bi kamion sa stvarima nastavljao put dalje dok bi se kamion sa logorašima

73 Г. Бабовић, *н. д.*, 349.

74 Може се рећи да су после маја 1942. године на тлу немачке окупационе зоне у Србији били живи само они Јевреји који су се крили или они који су се налазили у партизанима.

zaustavljao da bi jedan od vozača povezao izduvnu cev motora sa otvorom na dnu šasije u koju bi odmah nakon ponovnog pokretanja vozila odnosno aktiviranja motora počeo da ulazi otrovni izduvni gas gušeći hermetički zatvorene žrtve. Kamion se dalje kretao 10 km u pravcu stratišta u Jajincima gde su već bile iskopane rake. Kamion je prilazio raci zadnjim delom iz kog su nakon otvaranja vrata leševi sami ispadala ili ih je izbacivao uređaj za brzi istovar smešten na podu kamiona.⁷⁵

Za razliku od zatočenika Jevrejskog logora u Šapcu na Savi koji su streljani u Zasavici 12. i 13. oktobra 1941. čiji su posmrtni ostaci ekshumirani 12. juna 1945, posmrtni ostaci jevrejskih žena i dece zatočenika Jevrejskog logora u Šapcu koji su ugušeni u kamionu pokretnoj gasnoj komori nisu nikada ekshumirani jer su uništeni u akciji Posebne komande 1005 (Sonderkommando 1005) uklanjanja tragova zločina koja je trajala od druge polovine novembra 1943. do početka februara 1944. kada je stratište u Jajincima „prekopano“ a svi posmrtni ostaci žrtava spaljeni.⁷⁶

Šabački prota, Gliša Babović je zapisao u *Dnevniku* pod datumom 14. maj 1942: „Po Šapcu se već duže vremena pronose vesti da je i sa Jevrejima – koji su zimus iz Šapca oterani u lager kod Zemuna – potpuno likvidirano. Da su od ljute zime u barakama i vrlo slabe hrane (po 3 krompira dnevno) toliko umirali, da su ih sve kamionima iznosili i sahranjivali. A koji su i to preživeli – potamanili ih zagušljivim gasom“.

⁷⁷

Koncentracioni logor u Šapcu na Savi

Ubistvo otrovnim gasom svih logoraša zatočenika Jevrejskog logora Zemun je označilo, najvećim delom,⁷⁸ kraj sprovođenja Holokaušta na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji. I kao što je maja meseca 1942. na prostoru nekadašnjeg Jevrejskog logora Zemun formiran Prihvatni logor Zemun (Anhaltelager Semlin) koji će skoro do samog kraja

⁷⁵ MIAŠ, Memoarska građa, Izjava Radomira Vasiljevića Ratke iz Loznice data 18. aprila 1964.

⁷⁶ Ž. Vojinović, *n. d.*, 413.

⁷⁷ *Isto.*

⁷⁸ 5495. Špic Paula, domaćica; rođ. 6. XII 1871. u Hocanu, Čehoslovačka; od Vilhelma i Karoline; Bajina Bašta. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, Logor Banjica. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944), I, priredile Evica Micković, Milena Radojčić, (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009), 386.

ja rata odnosno do kraja okupacije Srbije predstavljati centralni nemački logor ⁷⁹za interniranje protivnika okupacije i civilnog stanovništva sa ustaničkih područja tako će i na mestu Jevrejskog logora u Šapcu na Savi biti formiran Koncentracioni logor u Šapcu na Savi koji će predstavljati centralni nemački logor za interniranje protivnika okupacije i civilnog stanovništva iz severozapadnog dela Srbije dalje ka beogradskim logorima odnosno Koncentracionom logoru na Banjici i, najvećim delom, ka Logoru na Beogradskom sajmištu. Zatočenici iz okupirane Srbije pa i iz Koncentracionog logora u Šapcu na Savi, a zatim i iz NDH i sa širih prostora evropskog Jugoistoka, internirani su u ovim logorima, a zatim su deportovani u druge nemačke logore, od Polarnog kruga u Norveškoj do Soluna i Atlantskog bedema i rudnika u Francuskoj, kao i u koncentracione logore Mauthausen i Aušvic (jedna grupa i u Rafensbrik). Ubistvo najvećeg broja Jevreja nije značilo potpuno okončanje Holokausta na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji. U godinama koje su sledile Koncentracioni logor u Šapcu na Savi je predstavljao „poslednju“ ili „prolaznu stanicu“ na putu mnogih Jevreja iz Podrinja ali i iz istočne Bosne. Jedno od najpotresnijih svedočenja o tretmanu okupacionih vlasti prema „odbeglim“ Jevrejima u Koncentracionom logoru u Šapcu na Savi je, 18. aprila 1964. ostavio Radomir Vasiljević Ratka iz Loznice: „Jednog dana doveli su tri devojčice Jevrejke iz Loznice. Jedna je imala oko četiri godine, jedna oko šest, jedna preko deset. Skinuli su ih potpuno nage, vezali žicom sve tri i streljali u Starom gradu. Mi smo kroz jednu rupu u baraci videli kako su vezane i nage devojčice odveli prema gradu a uskoro se začuo i rafal. Pričali su nam oni koji su ih sahranili kako je to za njih bila veoma grozna slika, groznija od mnogih drugih“. ⁸⁰ Tragičnu sudbinu je doživeo i Isi Henler, trgovac iz Sremske Mitrovice koji je sa prostora NDH uspeo da izbegne u Šabac gde je živeo kao Srbin sve dok nije razotkriven, uhapšen a zatim i streljan 7. aprila 1942. pošto je prethodno bio zatočen u Koncentracionom logoru u Šapcu na Savi.⁸¹

Za mnoge, posle maja 1942. godine uhapšene Jevreje iz Šapca i

79 5496. Polak Dina, dete; rođ. 1. X 1936. u Trautenau, Sudetska oblast. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, *Isto*.

80 5497. Polak Dan, dete; rođ. 29. III 1932. u Beču. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljan 9. V 1942. od SS, 1, 386.

81 5498. Rajs Olga, domaćica; rođ. 26. XI 1895. u Beču; od Morica i Pauline; Jevrejka. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, *Isto*.

okoline, Koncentracioni logor u Šapcu na Savi je bio usputna stanica na putu do Koncentracionog logora na Banjici i sasvim sigurno izve-sne smrti.⁸² Živana Vojinović navodi u knjizi *Avramova deca* (2015) podatak da je u Koncentracioni logor u Šabac na Savi 24. aprila 1942. godine stigao „transport u kojem su uglavnom bili Jevreji“. Dalje isti-će „bili su to domaćica iz Loznice Soza Angle Mušić, rođena u Beču, zatim majka i ćerka Sara i Flora Majorović. domaćice iz Šapca, i Isailo Holederov, Jevrejin iz Šašinaca, koji je kao izbeglica živeo u Šapcu. Svi oni su odvedeni u Banjički logor i 9. maja ubijeni“.⁸³ Na osnovu uvida u Banjičku knjigu logoraša se može pretpostaviti da su u velikoj grupi logoraša koja je 9. maja 1942. izvedena na streljanje sa Banjice bili mnogi Jevreji koji su u Koncentracioni logor na Banjici dovedeni 24. aprila 1942. Među njima su se nalazili: Paula Špic,⁸⁴ Dina Polak,⁸⁵ Dan Polak,⁸⁶ Olga Rajs,⁸⁷ Gerta Polak,⁸⁸ Marija Polak,⁸⁹ Mihajlo Polak,⁹⁰ Jo-

82 5499. Polak Gerta, domaćica; rođ. 1905. u Gratau, Rajhenberg; od Rudolfa i Hermine, rođ. N.; udata; došla iz Bajine Bašte. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, *Isto*.

83 5500. Polak Marija, domaćica; [stara] 61 godinu, u Uičinu [Trenčin], Češka; od Alojza i Karoline; Jevrejka. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, *Isto*.

84 5501. Polak Oskar Mihajlo, industrijalac; rođ. 19. X 1878. u Uičinu [Trenčin, Češka]; od Marka i Ruže; Jevrejin. U logoru od 24. IV 1942 - SS. Streljan 9. V 1942. od SS, *Isto*.

85 5502. Mikić Jovan, privatni činovnik; rođ. 7. XII 1924. u Martinci, Hrvatska; od Nikole i Olge, rođ. Čapek; živi u selu Noćaju. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljan 9. V 1942. od SS, *Isto*.

86 5503. Marorović [Morarević] Sara, domaćica; rođ. 24. IV 1904. u Loznici; od Moše i Flore, rođ. Finci; Beograd, Vuka Karadžića 9. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, *Isto*.

87 5504. Mašić [Mošić] Elza, domaćica; rođ. 7. VI 1891. u Beču; od Adolfa i Lote [Šarlota] Švarc; jedno dete; živi u Loznici. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, *Isto*.

88 5505. Barukić Klara, penzionerka; rođ. 1870. u Beogradu; od Josifa i Roze, rođ. Levi; udova; živi u Loznici; Jevrejka. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. u Beogradu, od SS, *Isto*.

89 5506. Jakovljević Jovanka, dete; rođ. 5. VIII 1938. u Beogradu; od Moše i Ruže, rođ. Barukić; u Loznici; Jevrejka. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS. [JIM: ime zatočenice Žaneta; ime majke Roza.], *Isto*.

90 5507. Jakovljević Ruža [Roza], domaćica; rođ. 30. VIII 1899. u Beogradu; od Isaka i Klare, rođ. Levi; udata, 1 dete; Jevrejka. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od

van Mikić,⁹¹ Sara Marorović,⁹² Elza Mašić,⁹³ Klara Barukić,⁹⁴ Jovana Jakovljević,⁹⁵ Ruža Jakovljević,⁹⁶ Flora Marorović,⁹⁷ Vladimir Kiršner⁹⁸ i Isajlo Endlerov.⁹⁹

SS, *Isto*.

91 5508. Marorović [Morarević] Flora, domaćica; rođ. 15. X 1866. u Šapcu; od Moše i Sare, rođ. Farhi; udova; u Loznici; Jevrejka. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljana 9. V 1942. od SS, *Isto*.

92 5509. Kiršner Vladimir, učenik VI raz. gimnazije; od Slavka i Frici, rođ. Fraj; [rođ]. 30. VII 1924. u Sremskoj Mitrovici; živi u Noćaju, Mačva; Jevrejin. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljan 9. V [1942] u Beogradu, *Isto*.

93 5510. Endlerov Isajlo, ekonom; rođ. 1888. u Šašincu; od Filipa i Marije; pravoslavni, Srbin. U logoru od 24. IV 1942 – SS. Streljan 9. V 1942. od SS, *Isto*.

94 Ž. Vojinović, *n. d*, 413.

95 6920. Bararon Berta, Jevrejka; učiteljica; rođ. 10. IX 1916. u Šabcu; od Mike i Salike – Cevi; neudata; sa boravištem u Gradojeviću. U logoru od 18. VIII 1942. od SS. Streljana 24. VIII 1942. u Beogradu, *Logor Banjica. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944)*, I, 457.

6921. Bararon Mika, Jevrejin; kujundžija; rođ. 26. I 1879. u Šabcu; od Jakova i Lenke – Montijas; oženjen, 4 dece; sa boravištem u Gradojeviću. U logoru od 18. VIII 1942. od SS. Streljan 24. VIII 1942. u Beogradu, *Isto*.

6922. Bararon Jakov, Jevrejin; kujundžija; rođ. 1908. u Šabcu; od Mike i Salike – Cevi; sa boravištem u Gradojeviću. U logoru od 18. VIII 1942. od SS. Streljan 24. VIII 1942. u Beogradu, *Isto*.

6923. Bararon Salika, Jevrejka; domaćica; [stara] 65 godina, rođ. Beograd; od Jakova i Rifke – Cevi; udata; sa boravištem u Gradojeviću. U logoru od 18. VIII 1942. od SS. Streljana 24. VIII 1942. u Beogradu, *Isto*, 458.

6924. Mandil Maza [Matilda], dete; Jevrejka; [stara] 5 godina, rođ. 1938. u Beogradu; od Avrama i Rebeke; sa boravištem u Gradojeviću. U logoru od 18. VIII 1942. od SS. Streljana 24. VIII 1942. u Beogradu, *Isto*, 458.

96 Živana Vojinović pominje Matildu Mandil kao unuku Mike Bararona. Ž. Vojinović, *n. d*, 413.

97 *Isto*.

8439. Levi Sofija, domaćica; rođ. 23. III 1887. u Beogradu; od Benjamina i Dude Kosi; neudata; sa boravkom u Krupnju. U logoru od 10. XI 1942. od SS. Streljana 18. XI 1942. od SS, *Logor Banjica. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944)*, I, 541.

98 Ž. Vojinović, *n. d*, 414.

99 10614. Štelcer Jovanka, domaćica; rođ. 15. V 1902. u Golubincima, Srem; od Adolfa i Ivanke Pisker; udata, 2 dece; sa boravkom u Sremskoj Mitrovici. U logoru od 12. II 1943. od SS. Streljana 8. IV 1943, Logor Banjica. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944), I, 652.

10615. Rehnicer Jovanka, domaćica; rođ. 11. VI 1898. u Beogradu; od Josifa i Jozefine Frajndelfeld; udata, 2 dece; sa boravkom u Šapcu, Stojana Novakovića 30. U logoru od 12. II 1943. od SS. Streljana 8. IV 1943, *Isto*.

Među onima koji nisu uspeli da se sklone i spasu nalazila se i šabačka jevrejska porodica Bararon koja se krila u posavotamnaskom selu Gradojević. Prema Živani Vojinović, porodica Bararon je prebačena iz Koncentracionog logora u Šapcu na Savi na Banjicu 18. avgusta 1942. godine. Svi su streljani 24. avgusta 1942. godine.¹⁰⁰ Na osnovu podataka iz Banjičke knjige logoraša,¹⁰¹ posebno na osnovu podataka

10616. Redinger Jelena, profesor gimnazije; rođ. 24. II 1907. u Beogradu; od Josifa i Jozefine Frajndelfeld; razvedena, bez dece; sa boravkom u Šapcu, Stojana Novakovića 30. U logoru od 12. II 1943. od SS. Streljana 8. IV 1943., , *Isto*.

10617. Kolb Ivanka, domaćica; rođ. 26. IX 1873. u Badovincima, srez Bogatić; od Gavrila i Julke Šticer; udata, 3 dece; sa boravkom u Badovincima, srez Bogatić. U logoru od 12. II 1943. od SS. Streljana 8. IV 1943., , *Isto*.

10618. Rehnicher Olivera, učenica; rođ. 13. X 1931. u Beogradu; od Stevana i Jovanke Frid; sa boravkom u Šapcu, Stojana Novakovića 30. U logoru od 12. II 1943. od SS. Streljana 8. IV 1943., , *Isto*.

10619. Kolb Eva, učenica; rođ. 11. VII 1930. u Čantaviru; od Martina i Marije Kon; sa boravkom u Badovincima. U logoru od 12. II 1943. od SS. Streljana 8. IV 1943., *Isto*.

10620. Štelcer Leona, domaćica; rođ. 16. V 1923. u Badovincima; od Julija i Jovanke Kolb; sa boravkom u Badovincima. U logoru od 12. II 1943. od SS. Streljana 8. IV 1943., *Isto*.

100 Ž. Vojinović, *n. d.*, 416.

20966. Altarac Erna, učenica trgovačke akademije; David, Sofija; rođ. 1921. u Derventi, srez isti; neudata; živi u Banji Koviljači. U logoru od 4. IV 1944. od SS. Odvedena u komandu 1005 1. VI 1944. od SS, *Logor Banjica. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944)*, II, priredile Evica Micković, Milena Radojčić, (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009), 500.

101 Ž. Vojinović, *n. d.*, 416.

22816. Mičić Rakila [Mičić Rahela], lekar; Benjamin, Duda; rođ. 28. V 1903. u Beogradu; udata, 2 dece; živi u Loznici. U logoru od 30. V 1944. od SS. [Rahela, rođ. Levi, u logoru sa ćerkom Verom i sinom Veroljubom. Streljana sa ćerkom 1. X 1944. na Jevrejskom groblju u Beogradu. Sin Veroljub nije streljan. IAB, GO SUBNOR Beograd, kut. 94; IAB, K 336. Videti i r. br. 22817 i 22818.], *Logor Banjica. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944)*, II, 603.

22817. Mičić [Mičić] Veroljub, dete; Borivoje, Rakila [Rahela, rođ. Levi]; rođ. 2. III 1944. u Šapcu; neženjen; živi u Loznici. U logoru od 30. V 1944. od SS. [Izveden sa majkom i sestrom Verom na streljan je 1. X 1944. Spašen i posle rata predat očevoj porodici dedi i tetki, Milici Šelić, koja je živela u Loznici. Danas radi kao inženjer. IAB, K 336. Videti r. br. 22816 i 22818.], *Isto*.

22818. Mičić [Mičić] Vera, dete; Borivoje, Rakila [Rahela, rođ. Levi]; rođ. 27. II 1940. u Krupnju, [srez] rađevski; neudata; živi u Loznici. U logoru od 30. V 1944. od SS. [Streljana 1. X 1944. na Jevrejskom groblju u Beogradu. Videti r. br. 22816 i

o mestu hapšenja, se može pretpostaviti da je porodica Bararon prošla „logorsku rutu“ koja je podrazumevala dolazak na Banjicu preko logora u Šapcu. Nažalost, svega šest dana nakon interniranja u Logor na Banjici četiri člana porodice Bararon kao i devojčica Matilda Mandil su streljani. Kao žrtvu Banjičkog logora koja je preko Koncentracionog logora u Šapcu na Savi deportovana za Beograd, Živana Vojinović pominje i Sofiju Levi koja se krila u Krupnju kod sestre dr Rahele Mičić. Sofija Levi je streljana 18. novembra 1942.

Ne navodeći eksplicitno da se radi o Jevrejima koje su iz Logora u Šapcu prebačene u Logor na Banjici, Živana Vojinović pominje „šest Jevrejki koje su se krile na teritoriji Podrinja...pod srpskim imenom“ a koje su nakon što su otkrivene u Mačvi u uhapšene na zahtev Veselina Rosića, predsednika badovinačke opštine a od strane srpskih žandarma, internirane u Banjički logor 12. februara 1943. da bi iz istog bile izvedene na streljanje 8. aprila 1943. godine. U Banjičkoj knjizi logoraša navedena su imena sedam devojčica i žena čiji se datumi deportacije na Banjicu i streljanja poklapaju sa podacima koje navodi Živana Vojinović i to: Jovanka Štelcer, Jovanka Rehnicer, Jelena Redinger, Ivanka Kolb, Olivera Rehnicer, Eva Kolb i Leona Štelcer.

Sve do proleća 1944. u Banji Koviljači se pod srpskim imenom uspešno krila i Erna Altarac, učenica Trgovačke akademije iz Dervente koja je najpre „pala u ruke“ šabačke policije da bi preko Logora u Šapcu bila prebačena na Banjicu 1. aprila 1944.

Među poslednjim Jevrejima koji će preko Koncentracionog logora u Šapcu na Savi biti internirani u Koncentracioni logor na Banjici se nalazila dr Rahela Mičić sa dvoje male dece, ćerkom Verom i sinom Veroljubom. Rahela Mičić je izvedena na streljanje sa četvorogodišnjom ćerkom Verom u jednoj od poslednjih grupa logoraša koji su izvedeni na streljanje sa Banjice, 1. oktobra 1944. godine

Rezime

U periodu od 1941. do 1944. godine na teritoriji grada Šapca je bio uspostavljen sistem logora koji je kao deo šireg sistema logora uspostavljenih na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji igrao ključnu ulogu u procesu sprovođenja Holokausta. Dve su okolnosti skrenule pažnju okupacionih vlasti na grad Šabac. Na samom početku okupacije stanovništvo jevrejskog porekla je činilo značajan deo ukupne gradske populacije Šapca. Pored relativno male, domaće jevrejske zajednice u Šapcu je od septembra 1940. živela grupa od oko 1100 Jevreja emigranata pripadnika tzv. Kladovskog transporta sa prostora srednje Evrope. Već od leta 1941. godine Šabac je važio za središte komunističke akcije u ovom delu okupirane Srbije. Pojačano interesovanje okupacionih vlasti za (ne)prilike u Šapcu, je doprinelo tome da Šabac postane jedno od sedišta okupacione uprave. Iako je Holokaust na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji počinjen u skladu sa zvaničnom politikom Trećeg rajha, njegovo sprovođenje kao i „anatomija“ bili su u određenoj meri uslovljeni „lokalnim prilikama“ kao i merama koje je okupaciona vlast uz pomoć kolaboracionističke uprave sprovodila prema drugim nepoželjnim kategorijama stanovništva. Jevrejski logor u Šapcu na Savi koji je formiran 20. jula 1941. godine kao prvi logor za Jevreje na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji je predstavljao samo jedan u nizu logora koji su postojali na teritoriji grada Šapca u periodu od 1941. do 1944. godine. Iako je Jevrejski logor u Šapcu na Savi imao ključnu ulogu u sprovođenju Holokausta na ovom prostoru njegovo mesto kao i značaj u razumevanju zločina koji je tokom Drugog svetskog rata počinjen nad Jevrejima u Šapcu ne može se razumeti bez uvida u okolnosti pod kojima su formirani ostali šabački logori a kroz koje su zajedno sa drugim građanima i građankama Šapca prolazili i Jevreji i to počev od: Logora u Jarku, Logora u Kasarskim livadama i Koncentracionog logora u Šapcu na Savi. Posebno mesto u razumevanju zločina koji je počinjen nad pripadnicima jevrejskog naroda predstavlja rasvetljavanje okolnosti pod kojima je došlo do streljanja svih odraslih muškaraca Jevreja u Zasavici 12. i 13. oktobra 1941. i prebacivanja jevrejskih žena i dece 26. januara 1942. godine iz Jevrejskog logora u Šapcu na Savi u Jevrejski logor Zemun kao i u rasvetljavanju veza koje su nakon maja 1942. godine postojale između Koncentracionog logora u Šapcu na Savi i Koncentracionog logora na Banjici u Beogradu.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori:

Istorijski arhiv BeGradski odbor SUBNOR-a
UGB, SP

Međupštinski istorijski arhiv Šabac
Gradsko poglavarstvo
Memoarska građa

Objavljeni izvori:

Бабовић, Григорије – Глиша. Дневник 1941-1945. Рума – Шабац: Српска књига, Шабачко-ваљевска епархија, ЈИП „Глас Подриња“, 2005.

Logor Banjica. Књига zatočenika Koncentracionog logora Beograd – Banjica (1941-1944), I – II, priredile Evica Micković, Milena Radojčić. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009.

Literatura:

Anderl, Gabriele, Walter Manoschek. Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovo –transport“ na putu za Palestinu 1939-42. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2004.

Беловуковић, Радосав. „Подринци у бањичком логору“ . Годишњак ИАШ III/1966, 345.

Беловуковић, Радосав. „Подринци у бањичком логору (1942. година)“ . Годишњак ИАШ IV/1967, 109-136.

Беловуковић, Радосав. „Подринци у бањичком логору (1943. година)“ . Годишњак ИАШ V/1967 (2), 97-120.

Беловуковић, Радосав. „Подринци у бањичком логору (1944. година)“ . Годишњак ИАШ V/1968, 443-468.

Беловуковић, Радосав. „Подринци у Норвешкој“ . Годишњак ИАШ VII/1969, 283-331.

Vojinović, Živana. Avramova deca. Beograd: Orion Art, 2015.

Глишић, Венцеслав. Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944. Београд: Рад, 1970.

Група аутора. Шабац у прошлости IV. Шабац: РНИРО „Глас подриња“ – Шабац, 1984.

Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002, uredio Andrej Mitrović. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.

Ignjatović, Aleksandar, Olga Manojlović Pintar. „Staro sajmište i sećanje na Drugi svetski rat“ . Helsinška povelja br. 117-118/2008, 33-35.

Karkge, Hajke. Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje? Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.

Koljanin, Milan. Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Koljanin, Milan. „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“ . Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002, uredio Andrej Mitrović, 65-101. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.

Manojlović Pintar, Olga. Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014.

Manošek, Valter. Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja

1941-1942. Beograd: Službeni list SRJ, 2007.

Пармаковић, Драгослав. Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941-1944. Шабац: Фонд народноослободилачке борбе Подриња, 1973.

Петровић Тодосијевић, Сања. „Однос Градског поглаварства у Шапцу према имовини шабачких Јевреја и Јевреја из Кладовског транспорта 1941-1944“. Токови историје 2/2017, 133-154.

Petrović Todosijević, Sanja. „Holocaust With(out) Bullets: The Public and Property of the Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941-1944“. AM Journal of Art and Media Studies 13/2017, 5-15.

Петровић Тодосијевић, Сања. „Читалачки дани Карла Криса и Валтера Клајна. Јеврејске избеглице из кладовског транспорта у Шапцу (1940-1941)“. Традиција и трансформација. Транснационална искуства југословенске историје, Зборник радова, ур. Олга Манојловић Пинтар, Вера Гудац Додић, 269-298. Београд: Институт за новију историју Србије, 2019.

Ристовић, Милан. У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945. Београд: Службени лист, 1998.

Filipović, Stanoje. Logori u Šarpcu. Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik“, 1967.

Цвејић, Небојша. Отпор и одмазда. Шабачки крај 1941. (Рад је настао у оквиру презентације публикације Места страдања и антифашистичке борбе у Београду 1941-44. Приручник за читање града у Шапцу 30. априла 2013) <http://www.starosajmiste.info/blog/nebojsa-cvejic-otpor-i-odmazda-sabacki-kraj-1941/>, последња посета 22. децембра 2021).

Šabac i Jevreji u susretu, Zbornik radova, uredio Miloš Jevtić. Šabac: Makart, 2003.

Summary

Sanja Petrović Todosijević

THE CAMP SYSTEM IN ŠABAC AS A PART OF THE CAMP SYSTEM FOR THE DESTRUCTION OF THE MEMBERS OF THE JEWISH COMMUNITY IN THE TERRITORY OF THE GERMAN OCCUPATION ZONE IN SERBIA

ABSTRACT: This paper presents an attempt to point out the role which the camp system in Šabac had as a part of the camp system for the destruction of the members of the Jewish community in the territory of the German occupation zone in Serbia in the implementation of the Holocaust. It will focus on all stages of the Holocaust through which the members of the Jewish community who happened to be in Šabac after April 6, i.e. both local Jewish people from Šabac and the Jewish refugees from the Kladovo Transport, went. The paper presents an attempt to point out the topography of terror which was inflicted on the members of the Jewish community in Šabac, which cannot be fully understood without an insight into this complex issue and the circumstances which led to the establishment of the first camp for Jewish people in the territory of the German occupation zone in Serbia, i.e. the Jewish Camp in Šabac on the Sava River, the Camp in Jarak, the Camp in Kosarske Livade and finally the Concentration Camp in Šabac on the Sava River.

KEYWORDS: Šabac, World War Two, Holocaust, Jewish people, Kladovo Transport, Jewish Camp in Šabac on the Sava River, Camp in Jarak, Camp in Kasarske Livade, Zasavica, Jewish Camp in Zemun, Concentration Camp in Šabac on the Sava River, Banjica Concentration Camp.

Summary

In the period from 1941 to 1944 a camp system which, as a part of a wider system of camps established in the territory of the German occupation zone in Serbia, played a key role in the Holocaust implementation process was established in the territory of the town of Šabac. Two circumstances had drawn the attention of the occupation authorities to the town of Šabac. Firstly, at the very beginning of the occupation, the Jewish population constituted a significant portion of the overall urban population of Šabac. Apart from a relatively small, local Jewish community, a group of approximately 1100 Jewish emigrants, the members of the so-called Kladovo Transport from the territory of central Europe, had also been living in Šabac since September 1940. Secondly, since the summer of 1941 Šabac was considered to be the centre of the communist action in this part of occupied Serbia. The increased interest of the occupation authorities in the (unfortunate) circumstances in Šabac contributed to Šabac becoming one of the headquarters of the occupation government. Even though the Holocaust in the territory of the German occupation zone in Serbia was executed in accordance with the official policy of the Third Reich, its implementation and its “anatomy” were to a certain extent influenced by the “local circumstances”

and the measures against the other undesirable categories of population which were implemented by the occupation authorities with the assistance of the collaborationist government. The Jewish Camp in Šabac on the Sava River, which was established on July 20 1941 as the first camp for Jewish people in the territory of the German occupation zone in Serbia, was one of the many camps which existed in the territory of the town of Šabac in the period from 1941 to 1944. Even though the Jewish Camp in Šabac on the Sava River played a crucial role in the implementation of the Holocaust in this territory, its significance and role in understanding the crime which was committed against the Jewish people in Šabac during the Second World War cannot be understood without gaining an insight into the circumstances under which other camps were established in Šabac and through which Jewish people, together with other male and female citizens of Šabac, went, primarily the Camp in Jarak, the Camp in Kasarske Livade and the Concentration Camp in Šabac on the Sava River. In order to understand the crime committed against the members of the Jewish people, it is very important to shed light on the circumstances which led to the execution of all adult Jewish men in Zasavica on October 12 and 13 1941 and the transport of all Jewish women and children on January 26 1942 from the Jewish Camp in Šabac on the Sava River to the Jewish Camp in Zemun and on the connections which existed between the Concentration Camp in Šabac on the Sava River and the Banjica Concentration Camp in Belgrade after May 1942.

Akademik Ivo Goldstain, Hrvatska

O UTJECAJU NACISTA U NDH, JASENOVCU I NA SAJMIŠTU KAO DIJELU STRATEŠKOG NACISTIČKOG PLANA

Adolf Hitler, ogorčen državnim udarom kojim je srušena jugoslavenska vlada, potpisnica Trojnoga pakta, istoga je dana, 27. marta 1941, izdao *Direktivu 25 (Weisung 25)* kojom je odlučeno da se “Jugoslavija razbije što je brže moguće” i između osovinskih saveznika podijeli jugoslavenski teritorij. Iznimka je trebala biti Hrvatska, kojoj je trebalo “dati garancije za autonomiju”.¹ I tako je u sljedeća dva tjedna, prvenstveno voljom Reicha,

kao i uz pristanak fašističke Italije, dogovoreno osnivanje takozvane Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Osnovana u trenucima kad je Wehrmacht ulazio u Zagreb, ta država nije bila nezavisna, jer je umnogome ovisila o volji Nijemaca i Talijana. Oni, doduše, nisu formalno preuzeli sve ingerencije, ali su podjelom zemlje na svoje interesne sfere sačuvali nadzor i budno pratili da opća politička orijentacija NDH ostane trajno uklopljena u ideološka i strateška polazišta osovinskih sila. Radi se dakle o posebnoj vrsti okupacijskog sustava, pa se na NDH ne može gledati kao na suverenu državu, članicu osovinske koalicije, poput tadašnje Mađarske, Rumunjske ili Bugarske.

“Svaka europska država je stup nove Europe (...) NDH je također jedan stup Europe (...) čim budemo bolji, marljiviji i napredniji, tim ćemo veću podporu dati Europi”, objašnjavao je ustaški ideolog Danijel Crljen.² Drugim riječima, NDH je svjesno stala na stranu sila Osovine i postala dio nacističko-fašističkog ratnog stroja.

Nacisti su dali osnovni poticaj zločinačkom karakteru ustaškog pokreta, pa onda i NDH, a slijedom toga i osnutku Jasenovca. Već su od sredine tridesetih pripomagali financiranjem različitih ekstremističkih grupa i antisemitske štampe kako bi se stvorila atmosfera u kojoj će

1 W. L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, New York 1960, 824-825.

2 D. Crljen, *NDH u vanjskopolitičkom svjetlu*, u: Ustaški godišnjak 1943, Zagreb 1943, 120.

ustaški odnosno jasenovački zločin uopće biti moguć.³

Ako ne već te 1937., onda svakako u narednih godinu-dvije Reich je u Jugoslaviji stvorio dvije jake i dobro organizirane obavještajne mreže: vojnu (*Abwehr*) i partijsko-policijsku (*Sicherheitdienst* – SD). Centri su im bili u nedalekom Grazu (što je omogućio Anschluss). U malim sredinama znalo se vrlo dobro tko je informator Abwehra. U Karlovcu su, na primjer, to bili Fritz Peschke i Aleksandar-Saša Šantić, u Slavanskom Brodu Zeno Wolf. Te će službe od aprila 1941. koordinirati i rješavanje “židovskog pitanja” na teritoriju raskomadane Jugoslavije.⁴

Kao i svuda u Europi, primjer i poticaj progonima i ubijanju Židova u Hrvatskoj i u NDH bila je politika Trećeg Reicha, koja je na NDH imala presudni utjecaj i o kojoj je NDH bila životno ovisna. Nijemci su doveli na vlast grupu za koju su znali da će im po ideologiji i praksi biti vrlo slična (da su, primjerice, na vlast došli Maček i HSS, kako su neki željeli i planirali, progona i genocida nad Židovima i Romima ili ne bi bilo ili bi ih nacisti morali nasilno sami organizirati, a progona i genocida nad Srbima ne bi bilo nikako).

Savezništvo s Nijemcima imalo je za NDH cijenu i posljedice. Utjecaj Reicha i nacista bio je neposredan i vidljiv u svakoj društvenoj pori. Naprimjer na ideološko-političkom planu – *Deutsche Zeitung in Kroatien* već 17. aprila objavljuje tekst u kojem se tvrdi da “bez rješenja židovskog pitanja nema konačnog smirenja u jugoistočnom prostoru. A isto je tako sigurno, da ove mjere nikada ne mogu biti dosta oštre”, što spremno tri dana kasnije prenosi *Hrvatski narod*. Andrija Artuković, jedva dan-dva pošto je preuzeo dužnost ministra unutarnjih poslova, izjavljuje za *Deutsche Zeitung in Kroatien* da će vlada NDH “uskoro riješiti židovsko pitanje na isti način kao što ga je riješila njemačka vlada”, ističući “da će se svom strogošću nadzirati, da se rasni zakon u najskorije vrijeme striktno primijeni”. Artuković nije detaljnije obrazložio što pod terminom “striktna primjena” misli, ali nema sumnje da je bio dobro informiran o raznim aspektima progona koji se u Reichu već dogodio, sve do uspostave geta u mnogim poljskim gradovima. U

3 Opširno, I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918–1941*, Zagreb 2004, 379-530; I. Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, u pripremi.

4 S. Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, Zagreb 2007, na raznim mj.; M. Koljanin, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd 2008, 231.

ustaškoj varijanti rješavanja židovskog pitanja to je značilo i osnivanje logora, uključujući Jasenovac.⁵

I dok su nacisti pazili da ustaše ne bi propustili deportirati ponekog Židova, o uništenju Roma nisu se oglašavali, jer su bili zadovoljni obavljenim poslom. I, ma koliko to bilo okrutno ili sarkastično reći – uništenje Roma za naciste je ipak bilo drugorazredno pitanje, kojem, po njihovu mišljenju, nije trebalo posvećivati previše pozornosti.⁶

Ključan poticaj Paveliću da otpočne s masovnim iseljavanjima i zločinima dao mu je sam Adolf Hitler na sastanku 6. juna u Berghofu, sastanku kojeg je Pavelić uspio izmoliti.⁷ Na Pavelićevu konstataciju da u NDH ima 3 milijuna Srba, Hitler je Paveliću savjetovao sljedeće – ako želi da «hrvatska država doista bude trajna, mora 50 godina voditi politiku nacionalne nesnošljivosti». To je bilo u skladu s Hitlerovim gledanjima na Srbe kakva je on stekao još od Prvoga svjetskog rata, a pogotovo od 27. marta 1941. godine. U maju je Hitler pohvalio ustaška nastojanja «da se smanji vrlo brojna srpska manjina u NDH», a tijekom juna se zalagao da se kombinira iseljavanje Srba iz NDH s useljavanjem deportiranih Slovenaca – „to je doduše trenutno bolno, ali je bolje od trajne štete“, zaključio je Hitler, pozvavši se pritom na praksu nacističku u Poljskoj. Na sastanku se govorilo o preseljenju 179.000 Slovenaca u druge zemlje.⁸

Već je od ljeta 1941. „njemački opunomoćeni general u Zagrebu Edmund Glaise von Horstenau primao izvještaje svojih obavještajaca s terena o tome kako će ustaški masovni zločini nad Srbima “pretvoriti cijelu zemlju u usijano vulkansko grotlo koje se neće moći lako ugasiti”. Kao bivši austrougarski oficir dobro je poznavao prilike u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a bio je i pronicljiv promatrač. Nikad kod Pavelića Glaise von Horstenau nije intervenirao u korist komunista, Židova ili Roma, ali je više puta zahtijevao da se prekinu masovne “čistke” po srpskim selima, no tek je tu i tamo uspijevaio spasiti pojedince. Pavelić je prilično dugo imao Hitlerovu podršku za svoju genocidnu protusrp-

5 *Deutsche Zeitung in Kroatien*, 17. i 20. IV. 1941.; *Hrvatski narod*, Zagreb, 20. i 22. IV. 1941.; *Hrvatski list*, Osijek, 23. IV. 1941.; I. i S. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001, 103 i d.; 247 i d.

6 Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 465 i d.

7 B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, 2. izd., Zagreb 1983, 475-479.

8 S. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945. godine*, Beograd 1981, 33, 43.

sku politiku.

U Zagrebu su bile smještene nacističke službe koje su nadgledale provedbu genocida nad Židovima i predlagale vlastima mjere, koje su one više nego agilno izvršavale. U ustaškoj je hijerarhiji ton davao sam vrh: na već spomenutom u Berghofu Pavelić je prvo razgovarao s ministrom Joachimom von Ribbentropom, potom s Hitlerom. Ribbentropu je samo natuknuo da su već stupili na snagu “zakoni protiv Židova” i da će se “Židove sve više iskapčati”, što je Ribbentrop prihvatio bez komentara. U razgovorima s Hitlerom Pavelić je “tužio” Mađare jer da štite Židove. O drugim pitanjima bilo je dosta diskusije – primjerice o položaju njemačke manjine u NDH, koja je ubrzo stekla privilegiran položaj, zatim o odnosu prema Italiji, itd.⁹

Njemački vojni, policijski i diplomatski predstavnici nikad nisu obuzdavali ustaše u općim protužidovskim mjerama, ali su se 1941. i 1942. vrlo često zgražali nad, kako piše obavještajac Arthur Haeffner (Hefner), “zločinačkim grozotama” u njihovoj provedbi.¹⁰

Za ustašku brzinu u provedbi antižidovskih mjera bilo je više razloga. Između ostaloga, proganjajući i ubijajući Židove ustaše su htjeli iskazati zahvalnost Nijemcima što su ih doveli na vlast i odagnati njemačke sumnje da su i dalje skloni talijanskim fašistima. Naime, netko iz njemačkih tajnih službi u lipnju 1941. ocjenjuje, suprotno drugim izvještajima, da je vlada uglavnom “antinjemački nastrojena”, “židovska”, “pod jakim utjecajem masona i klerikalaca, blago je antikomunistička”. Jedini koji se poimence navodi kao njemački prijatelj jest “ministar Artuković” sa svojim sljedbenicima, ali da su oni bili “prilično izolirani”.¹¹

Pavelić i njegovi suradnici često su kontaktirali s raznim predstavnicima Trećega Reicha. Specijalni opunomoćenik ministra vanjskih poslova Edmund Veesenmayer boravio je u NDH u ključnim tjednima u aprilu 1941. Potom je još nekoliko puta dolazio (posljednji put početkom 1943.) i svaki put s Pavelićem raspravljao o važnim “državnim

9 B. Krizman, *Pavelić i ustaše*, 483-491.

10 Brojni opisi tih "grozota" u dnevnicima generala Glaisea von Horstenaua u: P. Broucek, *Ein General im Zwielficht*, Wien – Köln – Graz 1988. osobito 165-169, te u brojnim izvještajima njegova glavnog obavještajca kapetana Hefnera u: V. Kazimirović, *NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau, 1941-1944*, Beograd 1987, 111-129.

11 HDA, fond 1561, SDS RSUP, 013.0.52, Dosje dr. Mile Budak, iz arhiva H. Helma, 75.

pitanjima”.¹² Ponekad je, vrlo rijetko, bilo i dužih gostovanja nacističkih savjetnika u ustanovama NDH, pa je tako u poslovima “preuzimanja židovske imovine” ustaška vlast dobila neposrednu pomoć s dolaskom dr. Hermanna Dzialasa, stručnjaka “za arijanizaciju”, koji je kao savjetnik proveo 1941. tri mjeseca u Državnom ravnateljstvu za gospodarstvenu ponovu u Zagrebu.¹³ Često su se kontakti ostvarivali preko poslanika Reicha u Zagrebu Siegfrieda Kaschea. Tijekom poslijeratnog istražnog postupka, na pitanje jesu li se on osobno ili njemačko vodstvo službeno usprotivili mjerama koje je vlada NDH provodila protiv Židova i Srba, Kasche je tvrdio da “za takav korak nije imao niti prava, niti nikakav nalog (...) u židovskom pitanju intervenirao sam u brojnim pojedinačnim slučajevima, ali ne općenito” te da mu je šef policijskih službi Eugen Dido Kvaternik rekao da će “vladin predio u Zagrebu očistiti od državi neprijateljskih stanovnika židova i Srba”, a ministar vanjskih poslova Mladen Lorković da će se “židovsko i srpsko stanovništvo označiti žutim i bijelim znakovima”.¹⁴

U formiranju oružanih snaga NDH glavnu riječ imali su Nijemci. Usprotivili su se formiranju većeg broja jedinica od onog koji su sami odredili. Naredbom njemačke Vrhovne komande od 30. aprila 1941. na području njemačke okupacijske zone u NDH osnovana su garnizonska mjesta za “uspostavljanje postojeće hrvatske armije” u kojima jačina trupa nije smjela prelaziti 800 ljudi, a i naoružanje im je bilo ograničeno. Svi pokreti vojnih jedinica NDH mogli su se izvoditi tek uz njemačko dopuštenje.¹⁵ Kasnije će se stav Nijemaca djelomično izmijeniti samo stoga što je diljem NDH izbio ustanak.

Za razliku od Talijana i Mađara, koji su anektirali dijelove hrvatskog teritorija, Nijemci to nisu učinili. Doduše, ušli su s vojskom u NDH, što je nedvojbeno bila okupacija, ali to ustaše nisu smjeli reći,

12 HDA, fond 1561, SDS RSUP, 013.0.2, *Historijat ustaškog pokreta i NDH*, obradili S. Kvaternik i V. Košak, 276-277; 013.0.4, Dosje dr. Ante Pavelić, 1400-1404; E. D. Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja, 1925. – 1945.*, ur. J. Jareb, Zagreb 1995, na raznim mj.

13 HDA, fond 1076, Ponova, kut. 1810, personalni spisi; fond 1561, SDS RSUP, 013.0.65, III. dio, 202-218; vidi i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 176.

14 HDA, fond 1561, SDS RSUP, 013.0.2, *Historijat ustaškog pokreta i NDH*, obradili S. Kvaternik i V. Košak, 277; 013.0.65, 416-419.

15 *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji 1941*, knj. I, ur. S. Hrečkovski et al., Slavonski Brod 1963, 117; F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH, 1941-1945*, Zagreb 1977, 115, 132.

nego su im trebali biti zahvalni. Stoga je ministar Mile Budak u julu 1941. istaknuo kako se “Hrvatska mora pokazati dostojnom slobode koju je dobila (...) Njemačka i Italija su Hrvatskoj poklonile slobodu, a isto su je tako mogle i razoriti.”¹⁶

Predstavnici vojske i diplomacije Reicha na taj su način u NDH od početka uživali povlašteni položaj. U Zagrebu su se odmah useljavali u ispraznjene prostore, ponajprije u vlasništvu Židovske općine, u privatne vile onih koji su pobjegli ili koje su ustaške vlasti izbacile. Mnogo toga dobili su i od Vlade, kao i od grada Zagreba, koji je “Velikom Njemačkom Reichu darovao” tri zgrade u centru, s okolnim šumskim zemljištem od preko 8800 m².¹⁷

Nacisti nisu krili da im bliski odnosi s NDH služe ponajprije kako bi ostvarili ekonomsku korist – “jer tu zapravo leži i najveći interes Njemačke”.¹⁸ Koncem maja 1941. potpisan je sporazum o gospodarskim odnosima između dvije zemlje kojim se NDH obvezala da će naročito uzeti u obzir njemačke privredne interese, među kojima, u prvom redu, neograničeno iskorištavanje industrijskih sirovina. Drugo, NDH se obvezala podmirivati troškove njemačkih snaga na svom teritoriju. Prema jednoj analizi koju su napravile državne službe NDH, “43% novčanog opticaja u 1943. otišlo je na potrebe njemačke vojske”, što je snažno poticalo inflaciju.¹⁹

Reich je eksploatirao NDH i iskorištavanjem radne snage. U trenutku osnutka NDH u Reichu se nalazilo gotovo 44.000 radnika iz predratne Jugoslavije. Otad se njihov broj ubrzano povećava novim vrbovanjima te deportacijom ratnih zarobljenika, pa se procjenjuje da je potkraj 1941. u Reichu samo iz NDH bilo oko 150.000 radnika.

No mnogi koji su otišli iz NDH raditi u Reich ubrzo su postali krajnje nezadovoljni. Naime plaće koje su im obećane bile su u ljeto 1941. relativno visoke, ali zbog visoke inflacije u NDH i nepromijenjenog pariteta Reichsmarke i kune, doznake koje su stizale kućama bile su tijekom mjeseci realno sve manje, pa se već u ljeto 1942. moglo kon-

16 *Deutsche Zeitung in Kroatien*, br. 83, Zagreb, 15. VII. 1941.

17 HDA, fond 1076, Ponova, Prijava imetka, kut. 665; *Zbornik zakona i naredaba NDH, godina 1941*, godište I, ur. J. Junašević – M. Šantek, Zagreb bez. god. izd., 347; *Narodne novine*, Zagreb, 4. VIII. 1941.; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 176.

18 *Deutsche Zeitung in Kroatien*, br. 49, Zagreb, 11. VI. 1941.

19 L. Hory – M. Broszat, *Der Kroatische Ustascha-Staat*, Stuttgart 1964, 69-70; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 127.

statirati kako su radnici u NDH znatno bolje plaćeni negoli oni u Reichu. I životni i radni uvjeti u Reichu bili su uglavnom vrlo loši. Zbog toga je poslanik NDH u Berlinu Branko Benzon čak zatražio i hitnu obustavu regrutacije. Neki od radnika su se bunili, pa je ponegdje njemačka policija hapsila “vođe pobunjenika”, a ponegdje nije uredovala, jer se smatralo da su “Hrvati prijateljski narod”. Radni elan radnika iz NDH bio je nizak, pa se u jednom njemačkom izvještaju sugeriralo da se stanje može poboljšati samo “policijskim mjerama i energičnim opomenama koje trebaju Hrvatima dati njihova vlastita poslanstva”. Zbog svega toga mnogi radnici nakon dopusta u NDH više se nisu vraćali u Reich, pa su Nijemci tražili od vlasti NDH da to one učine, ako treba i silom. U narednim mjesecima i godinama Nijemci su prestajali zaposlene radnike puštati kućama te su ugovori, isprva potpisani na godinu dana, produljivani s pristankom onih na koje se odnose ili bez njega.

Stoga je dobrovoljaca za odlazak u Reich s vremenom bilo sve manje. Nacisti su sve više morali pribjegavati prisilnoj regrutaciji, pa je sredinom 1942. takvih bilo preko 80%. U tom je kontingentu otišlo iz Jasenovca oko 20.000 Srba. Uz Srbe, temeljem sporazuma sigurnosnih policija Reicha i NDH, mogli su se deportirati i “politički nepoćudni hrvatski elementi”, dakle partizani i njihovi simpatizeri. Iako se podaci o broju radnika razlikuju, ovisno iznose li ih službe NDH ili Reicha, njihov se broj kako se rat primicao kraju povećavao. Po nekim statističkim potkraj rata u Reichu je bilo 220.000 radnika iz NDH.²⁰

Poslanik Kasche, koji je bio u prijateljskim odnosom s ustašama, i distancirani Glaise von Horstenau, bili su najvažniji zastupnici Reicha u NDH. Njihovo je imenovanje od početka ukazivalo na dvostrukost i kompliciranu hijerarhijsku strukturu u nacionalsocijalističkoj politici prema NDH: uz uobičajene međunarodne odnose dviju država preko Kaschea, Glaise von Horstenau bavio se ponajviše obrambenim poslovima, “savjetujući” vlasti NDH kako da ustroje vojsku. Kasnije je dogovoreno da njemačka vojska može nesmetano voditi operacije na teritoriju NDH, a da joj oružane snage NDH budu podvrgnute, čime su skršeni i posljednji elementi suvereniteta NDH. U početku je Glaise von Horstenau imao relativno malo suradnika, dok je Kascheovo poslanstvo bilo izvanredno dobro ekipirano – u njemu je potkraj 1941.

20 J. Tomashevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, Okupacija i kolaboracija, 1941-1945*, Zagreb 2010, 263 i d.

bilo više od 130 zaposlenih.²¹

Potpuna ovisnost ustaša o njemačkom gospodarstvu evidentna je i u postavi režima terora: u masovnim hapšenjima i ubijanjima “nepoćudnih”, primjeni hitlerovske rasne i nacističke teorije te konzekventnom tjeranju u logore i istrebljivanju svih rasno i nacionalno “nećistih”. Ustaše su od nacista dobrim dijelom preuzeli metode mučenja i ubijanja i tome pridodali neke svireposti: Jasenovac i zločini u njemu bili su u nekoj mjeri nacistički recept, a izvršenje u rukama ustaša. Po uzoru na nacističke logore ustaše su uzimali odjeću logoraša, imali su ekipe grobara koje su neko vrijeme pokapale likvidirane i umrle, a onda same bile ubijane. Ustaše su preuzeli od nacista i sustav “Vernichtungsgsernahrung”, dakle ubijanja izgladnjivanjem i iznurivanjem. U logor Slana na Pagu u ljeto 1941. “jednog dana stigla su tri SS-ovca, promotri su Židove na radu te u baraci s ustašama, po svoj prilici, razgovarali o stanju u logoru. Po izlasku iz barake lica su im pucala od bijesa. Očito su bili nezadovoljni zdravstvenim stanjem i izgledom židovskih zatočenika. Čim su napustili logor, porcije su prepolovljene, tjeranje na rad pojačalo se.” Taj je koncept u Jasenovcu dodatno unaprijeđen u odnosu na gopićki sustav logora i posve usklađen s nacističkim uzorima. I hrana koja se jela u Jasenovcu i Auschwitzu bila je slična – stočna repa!²²

I osmišljavanje, izgradnja i funkcioniranje Jasenovca jednim je dijelom bila zasluga nacista. U septembru 1941. faktični zapovjednik svih logora u NDH Vjekoslav Maks Luburić je proveo deset dana “radi upoznavanja” u logoru Sachsenhausen-Oranienburg nedaleko od Berlina, odakle se vratio s nekim novim idejama, posebno “o osnivanju logorske radne službe”. Siegfried Kasche potvrdio je nakon posjeta Jasenovcu u februaru 1942. da je planove za izgradnju jasenovačkog logora izradio kapetan Luburić još u emigraciji. Oni su poslije razgledanja njemačkih instalacija poboljšani.” Luburić se pet mjeseci kasnije pred Dianom

21 Hory-Broszat, *Ustascha-Staat*, 60 i d; G. Fricke, *Kroatien, 1941-1944: Der 'Unabhängige Staat' in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Glaise v. Horstenau*, Freiburg 1972, 7, bilj. 1; S. R. Odić, *Neostvareni planovi*, Zagreb 1961, 60; Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*.

22 *Mi smo preživeli 4, Jevreji o Holokaustu*, ur. A. Gaon, Beograd 2007, 137; P. Schreiner, Spašeni iz Zagreba, Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust, *Zaprešić 2014*, 124; o Jasenovcu, A. Korb, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941-45*, Hamburg 2013, 390-400, 405-408; u potpoglavlju “Smrt zatočenika: funkcija ili disfunkcija?” (na i. mj., 393-397), dolazi do istih zaključaka u pogledu smrtnosti zatočenika.

Budisavljević i suradnicima, kao i pred nekoliko ministara NDH i njemačkih oficira, odgovarajući na pohvale za dobro vođenje jasenovačkog logora i ukazano povjerenje, hvalio “kako je prošao kroz prvorazrednu školu – učio je u Njemačkoj u logoru Oranienburg”.²³

Logor Sachsenhausen-Oranienburg, osnovan je već 1936. Bio je jedan od tri najveća konclogora na području Trećega Reicha. Kroz njega je do 1945. prošlo oko 200.000 zatočenika – njemačkih Židova i političkih protivnika režima, antifašista iz okupiranih zemalja, sovjetskih zarobljenika i drugih. Od toga je oko 104.000 zatočenika pomrlo ili pobijeno u samom logoru. U nekoliko industrijskih pogona zatočenici su – a bilo ih je oko 25.000 – radili za potrebe njemačke vojske. Sachsenhausen je bio tako projektiran da se sa središnjeg objekta mogao nadgledati čitav logorski prostor. Luburić je po uzoru na Sachsenhausen planirao u Jasenovcu uspostaviti logor kombiniranoga tipa. S jedne strane, veliki radni logor u kojem bi se proizvodilo prvenstveno za potrebe vojske, a istovremeno je to trebao biti logor za izolaciju i likvidaciju “nepoćudnih”. “Sve je bilo smješteno u starim zgradama, u kojima se sada nastavljala, uz veće ili manje preinake, proizvodnja otprije rata.”²⁴

Čak je i nož kojim se likvidiralo u Jasenovcu stigao iz Reicha. Bio je to specijalni, malo prilagođeni nož, takozvani Braslettenmesser, koji je mogao poslužiti za masovno ubijanje – kasnije je nazvan srbosjekom. Proizvodila ga je prije i za vrijeme rata tvornica Gebrüder Gräfrath iz Solingena pod nazivom Gräwiso (što je sve na njemu bilo ugravirano). Bio je 12 cm dug, iskrivljen nož kome je dodana posebna drška kako bi što bolje “ležao” u ruci te kako bi time zamah bio što snažniji. Nož je bio pričvršćen na svinutoj ovalnoj bakrenoj pločici, a ova za debelu kožnatu narukvicu. Narukvica je obuhvatila ručni zglob, a kroz ostavljenu rupu provukao bi se palac. Ostali bi prsti ostali slo-

23 HDA, fond 1561, SDS RSUP, 013.2.30, Dosje Ljubo Miloš, 10, 64; Izjava Vjekoslava Luburića u zapisniku od 5. XI. 1941., HDA, fond 493, Sudovi OS NDH, spis II-91, USIKS 337/41, 813-814; *Dnevnik Diane Budisavljević*, ur. J. Kolanović, Zagreb 2003, 69-70; A., Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Beograd – Jasenovac 1986. – 1987, knj. 1, 170; knj. 2, 1061; *Cigлана*, katalog izložbe, Donja Gradina, bez god. izd., 31; S. Goldstein, *Jasenovac - tragika, mitomanija, istina*, Zagreb 2016, 17-19.

24 *Encyclopaedia Judaica*, 2. izd., Jerusalem – New York 2003, sv. 14, 597-598; E. Miller, *Izabran za umiranje*, ur. Z. Dirnbach, Zagreb-Cetinje 2004, 91; A. Ciliga, *Jasenovac: ljudi pred licem smrti, Uspomene iz logora*, Zagreb 2011, 37; Č. Huber, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, Petrinja 1985, 15; *Cigлана*, katalog izložbe, 2.

bodni, a “zahvaljujući remenu koji se vezivao oko ručnog zgloba držak nije mogao skliznuti iz ruke”. Tako bi ubojica zabio nož žrtvi u vrat i povukao ga snažno k sebi, čime bi se sam čin ubijanja maksimalno ubrzao. Vjerojatno je time i žrtvina agonija bila kraća, ali se tim problemom ubojice nisu zamarali.²⁵

Nacisti su prema ustaškim zločinima općenito, kao i prema Jasenovcu konkretno, imali ambivalentan odnos: shvaćajući sve opasnosti daljnje eskalacije progona Srba, pogotovo pošto su u januaru jasenovački ustaše počinili pokolj u nedalekom srpskom selu Drakseniću, naredili su 24. februara 1942. da se “tri jasenovačke ustaške čete, ukupno 230 vojnika, podčine njemačkoj 718. diviziji”. Nije jasno je li se to spajanje uistinu dogodilo, a ako i jest, to očito nije dalo rezultata. Drugim riječima, osnovni razlog zbog kojeg je to učinjeno nije ispunjen. Ustaše su nastavili činiti zločine dijelom i stoga što su ih neki u njemačkoj hijerarhiji to tolerirali, a neki su ih, čini se, čak i poticali.²⁶

Baš kao što su se interesirali za ustašku politiku i teror prema Srbima, Nijemci su se interesirali i za ono što se događa Srbima u Jasenovcu (dijelom je to bilo i pod pritiskom Nedićeve administracije u Beogradu). Već potkraj 1941. znali su da u Jasenovcu masovno stradavaju Židovi, čime su bili vrlo zadovoljni. Slično će biti za koji mjesec, kad u Jasenovcu budu masovno ubijani Romi. Što se tiče genocida nad Srbima, predstavnici Reicha nastojali su da ih se ne ubija, nego da ih se odvodi na rad u Reich. Ali i kad su dobili jasne informacije da se u Jasenovcu ubija na tisuće Srba, uključujući žene i djecu, nisu činili ništa. Bili su posve ravnodušni. Naime u januaru 1942., u ugovoru s predstavnicima vlasti NDH Nijemci su hladno konstatirali kako će se “uvidom u kartoteku umrlih ustanoviti tko je od osoba zatočenih u Jasenovcu koje traži komandant Srbije već umro”. Time su ustašku stranu unatrag, ali i unaprijed, abolirali za počinjene zločine.

Posebna je odgovornost Nijemaca za vođenje bitke u junu 1942. na Kozari nakon koje su u Jasenovac deportirane tisuće muškaraca, žena i djece. Doduše, kada su se te masovne deportacije i dogodile, predstavnici Reicha tražili su da ih se ne ubija, što je tek dijelom is-

25 N. Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb 1948, 78-79; Miller, *Izabran za umiranje*, 109; C. I. B. Danon, *Sasečeno stablo Danonovih, Sećanje na Jasenovac*, Beograd 2000, 76.

26 Miletić *Jasenovac*, knj. 1, 164-165; o akciji Draksenić, vidi i I. Goldstein, *Jasenovac*, Zagreb 2018, 541-542.

punjeno. Ustaše su dio Srba uistinu poslali na rad u Reich, a dijelom raselili po Slavoniji. No, dio su ubili, opet bez prave reakcije Nijemaca.

Nijemci su mnogo puta “dolazili u logor intervenirati za nekog zatočenika”, ali te intervencije često nisu bile uspješne jer je dotični već bio mrtav. Ispada da je utjecaj Nijemaca u Jasenovcu bio limitiran, ali to je tek površan dojam. Prava je istina da Nijemci, ili barem većina u vojnopolitičkom establišmentu Reicha u NDH, za jasenovačke logoraše i nisu previše marili. Ilija Jakovljević tvrdio je da su “Nijemci mogli postići u NDH sve što su odlučno tražili” te opisuje kako su u “buffetu u Staroj Gradiški Nijemci zajedno s ustašama proslavljali Pavelićev imendan (Antunovo – 13. juna 1942) – i zabavljali se”, dok su ustaše u neposrednoj blizini “gušili srpsku djecu ciklonom”.²⁷ Siegfried Kasche bio je član komisije koja je u februaru 1942. poslana u jasenovački logor da tobože ustanovi pravo stanje stvari. U svom je izvještaju tvrdio da se svaki zatočenik prilikom dolaska u logor “uvodi u kartoteku”, da su jasenovački logoraši tog dana kad je posjetio Jasenovac imali obrok “100% bolji od onog koje sada u Zagrebu može sebi osigurati jedan radnik” te da uprava normira da svaki zatočenik dobije “300 g mesa dnevno”. Kako je prije dolaska u logor znao što se događa u Jasenovcu, kakva je smrtnost itd., Kasche je svjesno prikrivao istinu. Uostalom, sudeći po dokumentima koje je iza sebe ostavio, bio je prepametan i preiskusan da bi mogao povjerovati u slabo prikrivene laži ustaške uprave, osim ako nije htio ili nije morao.²⁸ Doduše, Kasche je naglasio da se radi o jelovniku “toga dana”, čime je vjerojatno pažljivijem čitateljima želio sugerirati da sumnja u istinitost informacija koje su mu ustaše dali. No jesu li to dovoljno jasno izrečene sumnje čak i za pažljivijeg čitatelja? Pa čak i da je dovoljno, Kasche nije time ni sebe, a ni Reicho-slobodio odgovornosti za jasenovački zločin.

U Jasenovac su 28. augusta 1942, u osam ili devet vagona, Nijemci iz logora na Sajmištua doveli veliku skupinu Srba, njih oko 2900. Po svemu sudeći, procijenili su da oni nisu sposobni za rad, pa su umjesto u Reich predani ustašama i deportirani u Jasenovac. Zatočenici su pu-

27 Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1059-1060, 1065; I. Jakovljević, *Konclogor na Savi*, Zagreb 1999, 106-119; Zyklon B (Ciklon B) bilo je ime pesticida na bazi cijanida, razvijenog u Njemačkoj početkom dvadesetih godina 20. stoljeća. Od početka 1942. Ciklon B postao je najčešće sredstvo kojim su u plinskim komorama ubijani zatočenici u nacističkim logorima smrti.

28 Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 170-172.

tovali vlakom pet dana, a za to vrijeme nisu dobivali ni hranu ni vodu. Liječnici dr. Pavao Spitzer i dr. Nikola Nikolić opisuju kako je toga dana Miroslav Filipović-Majstorović iznenada ušao “u naše odjeljenje vičući” s naredbom da se svi liječnici “spreme za minutu i da ponesu lijekove i zavoje”, pa su pomislili da će pružati pomoć ranjenim ustašama ili Nijemcima. A onda su njih dvojica, zajedno s još barem osmoricom liječnika (i s još nekim logorašima, poput Rudija Sekulića) došla do kolosijeka pred logorom, na koji je upravo stigla željeznička kompozicija. Nikolić je, kad su otvorena prva dva vagona, “ugledao užasan prizor. Gomila naslaganih mrtvih tijela. Sve pravi skeleti, upalih lica i očiju. Trbuh je bio uvučen i već od truljenja zelenkasto-plav. Iz svakog vagona je visilo još nekoliko takvih mrtvacu. Mrtva tjelesa bila su pobacana na gomilu tako da su glave, noge, ruke stršile svuda i na sve strane. Većinom su to bili mladi ljudi, još dječaci. Ispod te gomile mrtvacu micale su se na travi nekakve aveti i zijevale. Glas se nije mogao čuti, ali se po micanju usana moglo zaključiti da traže vode.” Odmah su im donesene kante s vodom, pa su “ovi jadni ljudi odmah počeli k njima puzati, mlatarati rukama i zijevati, a oči su im iz upalih šupljina iskočile i nabrekle. Pošto su se napili vode rekli su da su svi s Kozare, a da su stigli iz zemunskog logora, gdje su ih mučili Nijemci i nedićevci. Da je putovanje trajalo pet dana po najvećoj žegi, bez kapi vode i hrane.” Prisutni njemački i ustaški oficiri zaključili su da je 60% dopremljenih u trenutku dolaska u Jasenovac bilo mrtvo. Dr. Spitzer pak svjedočio je kako je tada ustanovljeno da je oko 500 osoba umrlo tijekom transporta. Pridodao je da su ustaše (među njima i Drago Gašparović Bonzo i Ante Zrinušić) likvidirali preostale osobe iz vlaka.²⁹ Ljubo Miloš dao je nalog da se taj posao obavi.³⁰

Nijemci su bili neizravno odgovorni i za tragediju kozaračke djece jer nisu na rad u Reich preuzimali djecu do 12 godina starosti. Ona su morala ostati u jasenovačkom logorskom sustavu. Njemački oficiri,

29 HDA, fond 421, JT NRH, kut. 129, Optužnica Pavelić – Artuković, 7a. Zapisnici svjedoka, Rudi Sekulić, dr. Pavao Spitzer; HDA, fond 1561, SDS RSUP, 013.3.19., 4, 11, 12; M. Deverić – I. Fumić, *Hrvatska u logorima 1941.-1945.*, Zagreb 2008, 58-59; N. Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo 1977, 61-65; Nikolić, *Jasenovački logor*, 207-210; M. Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941—1944*, Beograd 1992, 285-286; N. Barić, „Kozara 1942. — sudbina zarobljenika, civila i djece”, u: Pilar, časopis za društvene i humanističke studije, god. XI. (2016.), br. 22 (2), 62.

30 HDA, fond 1561, SDS RSUP, 015.7-12/f, str. 69.

članovi komisije za odlazak u Reich, koji su oko mjesec dana boravili u Staroj Gradiški, svojim su očima mogli vidjeti stotine ostavljene djece kako “plaču za hranom, pod vedrim nebom”. Mogli su pretpostaviti kakva će im biti sudbina.³¹

Jedva mjesec dana kasnije, u oktobru, kad su ustaše napali selo Crkveni Bok i deportirali oko 1000 stanovnika u Jasenovac, Nijemci su snažno intervenirali i tražili da se u logoru “nikome ništa ne dogodi”. No opet se dogodilo isto ili vrlo slično: dio stanovništva vratio se u selo, neki su otjerani na rad u Reich, a stotinjak ih je u međuvremenu ubijeno.³²

Zločin u Crkvenom Boku dogodio se u dotad relativno mirnom kraju, bez jačih partizanskih djelovanja, što je zabrinulo njemačke vojne predstavnike jer se zbivalo u blizini pruge Zagreb – Beograd, koju su osiguravali s najviše snaga. Stoga se i njemačka politika počela mijenjati. U ljeto i ranu jesen 1942. više je njemačkih generala (osim Glaisea von Horstenaua) s područja NDH javljalo u Berlin da na njihovom terenu partizanski otpor neprekidno raste te da ne mogu izdvojiti nijednu diviziju za Istočnu frontu. Kako su tvrdili da je tomu dobrim dijelom kriva Pavelićeva nerazumna politika, odnosno ustaški zločini, Hitler je dopustio stanovite pritiske na Pavelića (zanimljivo je da u svojim izvještajima njemački generali nisu izmišljali nikakva slična zvjerstva partizana, protiv kojih su vodili krvave borbe!). Pritužbe Glaisea von Horstenaua bile su učestale, a kad je čuo za ustaško pustošenje po Crkvenom Boku i susjednim selima, njegovu strpljenju došao je kraj. Osim što je posjetio ta sela, njemački je general od Pavelića zahtijevao (i dobio) suglasnost da usput obiđe logor u Sisku, o kojem se unaprijed informirao. Tu je razgovarao s protjeranim seljacima iz akcije “dizanja sela” i u odjelu za djecu doživio stravičan prizor koji je nazvao “vrhunac strahote” (“Gipfelpunkt des Schrecklichen”).³³

“Slučaj Crkveni Bok” postao je ključni povod za velike promjene u Jasenovcu i u cijeloj NDH. General Glaise von Horstenau zatražio je od Pavelića najstrože kažnjavanje “njegovih najvjernijih pristaša” koje je nazvao “zločincima, ubojicama i nasilnicima”. Jedan od jasenovačkih zapovjednika Ljubo Miloš je kao začetnik i vođa akcije na terenu

31 *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, ur. D. Sindik, Beograd 1972, 131; Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 357-358.

32 Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1038.

33 Broucek, *General im Zwielficht*, 167.

“otpremljen u Zagreb i zatvoren u zatvoru na Savskoj cesti. Njemački vojni sudovi su tražili njegovo izručenje, a u isto vrijeme ga je teretio i ratni sud NDH”.³⁴ Na odlazak je bio prisiljen i Maks Luburić. Još u septembru je, dijelom i pod pritiskom Nijemaca, bio smijenjen Dido Kvaternik.

Iz poslanstva Reicha u Zagrebu u novembru 1942. obavještajac kapetan Arthur Haeffner javlja kako nitko nije preuzeo odgovornost za logore umjesto smijenjenog Luburića, pa da bi se “već i s obzirom na hladno godišnje doba stanovnici logora trebali pustiti na slobodu, ukoliko protiv njih ne postoji nikakav konkretni optužni materijal”. Haeffner je smatrao da bi se trebao “staviti van snage i zakon koji se odnosi na koncentracione logore, jer od jednog režima, kojem je osjećaj objektivnog prava nepoznat pojam, jedna takva institucija je besmislica”.³⁵ Haeffnerovi stavovi nisu bili iznimka među njemačkim vojnim, policijskim i diplomatskim predstavnicima, koji su se, kako piše Haeffner, zgražali nad “zločinačkim grozotama” u provedbi masovnih zločina. Ali to je bilo prijetvorno – naime, nacisti nikad nisu obuzdavali ustaše u općim protužidovskim, proturomskim ili protukomunističkim mjerama.³⁶

No istovremeno dok traje korespondencija sa Zagrebom oko eventualnog hapšenja najgorih ustaških zločinaca i dok se Nijemci zgražaju nad jasenovačkim “grozotama”, njemačke jedinice ujesen 1942. deportiraju zarobljene muškarce (vjerojatno partizane ili partizanske simpatizere) u Jasenovac.³⁷

“Iako je službeno vlast u logorima Jasenovac bila u rukama ustaša, ipak su u njoj bili apsolutno i superiorno prisutni njemačko-fašistički interesi. Naprimjer, jasenovački su logoraši bili razmjenjivani za njemačke časnike. Milan Gavrić i Isidor Levi tvrde da su ih na radu na nasipu jednom prilikom zlostavljali i ubijali i folksdojčeri – Levi prenosi riječi tog čovjeka – ‘Siehst du Jude was heisst Arbeit?’ (u prijevodu: ‘Vidiš li Židove što znači rad?’).”³⁸ Ima i svjedočenja da su njemač-

34 Broucek, *General im Zwielight*, 166-169.

35 Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 522.

36 Brojni opisi tih "grozota" u dnevnicima njemačkog vojnog opunomoćenika u NDH generala Glaisea von Horstenaua u: Broucek, *General im Zwielight*, osobito 165-169, te u brojnim izvještajima njegova glavnog obavještajca kapetana Artura Hefnera u: Kazimirović, *NDH*, 111-129.

37 Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 495-496.

38 M. Gavrić, *Otkosi smrti (sećanje na jasenovački logor istrebljenja)*, Beograd 1977, 38-39; *Sećanja Jevreja*, 65.

ki vojnici sudjelovali u “zabavama” sa zatočenim djevojkama, što je uključivalo i silovanja te, naposljetku, i njihovu likvidaciju.

U selu Jasenovcu stalno je boravila njemačka jedinica. Njezini zapovjednici (Viktor Segala iz Maribora, Heiss iz Graza, Weichbrot, dr. Jonda iz Graza) stalno su se družili s jasenovačkim ustašama. Uz njih je bio i odjel Gestapa. U Novskoj je bio Sicherungsstab (sigurnosni stožer), na čelu kojeg je bio major Huwe. Nijemci su na području jasenovačkog logorskog sustava ili izvan njega preuzimali svinje i stoku koje su ustaše pokupili po selima.³⁹

“Krvavim poslom tog ustaškog dželatskog aparata upravljaju Nijemci. Oni obilaze logore, dele s ustašama opljačkano narodno dobro, šalju svoje komisije za odabiranje roblja, koje od vremena do vremena odvlače u Njemačku”, tvrdila je s mnogo argumenata 1944. partizanska propaganda. Ona je tvrdila i da “dio odgovornosti za zločine počinjene u Jasenovcu pada na nacističke sponzore”. Među odgovornim Nijemcima navode se Glaise von Horstenau, izaslanik Reichsführera SS Himmlera u NDH Konstantin Kammerhofer, komandant svih jedinica angažiranih u bici na Sutjesci protiv partizana u maju/junu 1943. general Rudolf Lütters te Siegfried Kasche (pošto je Heinrich Himmler osobno intervenirao kod Pavelića, mogao je Kammerhofer u NDH uredovati gotovo nesmetano).⁴⁰

Maks Luburić nije krio prijateljske odnose s Nijemcima, pa je na primjer grupnicima u Jasenovcu govorio o “nekim svojim prijateljima iz Njemačke” koji dolaze posjetiti logor. Uostalom, o tom prijateljstvu svjedoče i onodobne fotografije – na jednoj se vidi njemački oficir snimljen s Maksom Luburićem u Staroj Gradiški, navodno u vrijeme borbi na Kozari u junu 1942.⁴¹

Ljubo Miloš u poslijeratnom je iskazu ustvrdio da “dok je on bio u logoru (od jeseni 1941. do otprilike kraja 1942.– op. I. G.), nikada niti jedan Nijemac nije ušao unutra”, što na prvi pogled direktno proturječi Jakovljevićevim navodima i spomenutim fotografijama. No, čini se da objašnjenje postoji – moguće je da je Miloš mislio samo na Jasenovac III Ciglanu, a navedene se informacije odnose na Staru Gradišku. Nijemci su, tvrdi Miloš, imali u Novskoj neko zapovjedništvo, pa je

39 Nikolić, *Jasenovački logor*, 357; Trivunčić, *Jasenovac i jasenovački logori*, 32.

40 Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 43, knj. 3, 354; W. Graf, *Österreichische SS-Generäle. Himmlers verlässliche Vasallen*, Klagenfurt – Ljubljana - Wien 2012, 90-93.

41 Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 315, 358.

zapovjedništvo jasenovačkog logora, da bi se prijateljstvo održalo, “poslalo Nijemcima u nekoliko navrata na dar šunku ili dobre rakije”, jer je Luburić govorio – ‘Švabo odmah postao prijatelj’. Nekog dubljeg ili pak službenog kontakta nije bilo.” “Nijemci nisu dolazili u Jasenovac djelomično i stoga što Luburić nije htio da mu se itko miješa u poslove, pa ni Nijemci. To ne znači da je Luburić skrivao pred Nijemcima što se radi u logoru”, iako su oni “podnosili tužbe u Zagrebu protiv Luburića tj. protiv njegovih postupaka sa srpskim stanovništvom”. Razlog zbog kojeg nije želio da dolaze u Jasenovac posve je druge prirode – “Nijemci su po svom običaju odmah htjeli da se sve što je logor stvarao (proizvodi lančare, ciglane, pilane, zatim krojačnice, šustare, itd.) dijeli s njima”, ali je, konstatira Miloš, zbog Luburićeva stava, jasenovački logor “bio izuzetak”.⁴² Neki logoraši svjedoče kako su po naredbama ustaša zakopavali zvona s pravoslavnih crkava i neke predratne spomenike neposredno prije dolaska neke njemačke komisije u logor, kako ih ona ne bi odvezla na preradu u Reich. Drugi logoraši pak svjedoče kako su ta zvona možda i otišla.⁴³

Povezanost s Reichom jedna je od konstanta ustaške politike sve do kraja rata. Ivo Bogdan, tadašnji glavni ravnatelj Glavnog ravnateljstva za promičbu, 1944. i dalje smatra da je Reich prirodni saveznik NDH.⁴⁴ U isto vrijeme Lorković tvrdi da je NDH jedan od “bedema” Europe, a “srce i genij” te Europe su “Veliki Njemački Reich i njegov Führer”. A i sam je Pavelić u ljeto 1944. govorio kako “Njemačka neće nikad izgubiti rat, jer sprema razna strahovita oružja. Rat će biti dovršen za dvije godine njemačkom pobjedom i neće ostati ni jedan kamen od Engleske.” Pavelić je pune četiri godine ratovao na strani Hitlerova Trećega Reicha i ostao “posljednji Hitlerov saveznik”. Njegova NDH nastavila je ratovati i nakon što je Treći Reich kapitulirao – sve do 15. maja 1945.⁴⁵

42 Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1059-1060, 1065.

43 *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, ur. D. Sindik, Beograd 1972, 48; *Riječi koje nisu zaklane V, Svjedočanstva preživjelih zatočenika logora Jasenovac*, priir. S. Brdar, Jasenovac 1989, 117.

44 I. Bogdan, *Hrvatska i svjetska politika*, Zagreb 1944, 24-25; V. Novak, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1958, 528, 644, 845, 1038, 1043, 1046-1048, 1057.

45 M. Lorković, *Hrvatska u borbi protiv boljševizma*, Zagreb 1944, 8; Lj. Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije II*, Zagreb 1989, 307; B. Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, t. 2, str. 3, 78-139; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1986, 289-294.

U ovom tekstu analizirat ćemo još jednu temu koja u jednoj svojoj dimenziji ima veze s utjecajem Nijemaca na povijest jasenovačkog logora – to je pitanje broja jasenovačkih žrtava. Posljednjih se godina u revizionističko-ustašonostalgičarskim krugovima u Hrvatskoj dovodi u pitanje popis od 83.145 žrtava jasenovačkog logora odnosno dovodi se u pitanje općeprihvaćena brojka od oko 80 do 100 tisuća žrtava u njemu. Tvrdi se da je broj ubijenih mnogo manji. Najčešće se ne iznosi nikakva brojka, već se ponavlja prijedlog, kao nekakva mantra, da bi trebalo otkopavati i sustavno istraživati jasenovačka grobišta i na taj način doći do konačnih brojki.

Takav prijedlog je posve besmislen - počevši od činjenice da je većina jasenovačkih žrtava pobijena i pokapana u Gradini, na bosanskohercegovačkom teritoriju, pa bi dozvolu za takve projekte trebalo bi dobiti od tamošnjih vlasti. No, trenutna vlast u Republici Srpskoj i sama preuveličava broj žrtava Jasenovca (pokušavajući time umanjiti odgovornost za genocid počinjen 1995. u Srebrenici), i zbog toga sprečava bilo kakvo terensko istraživanje u Donjoj Gradini. S druge strane, masovne grobnice u Uštici, koje su na hrvatskom teritoriju i za čije istraživanje takvi diplomatski naponi nisu potrebni, uopće se ne spominju u zahtjevima za „prekopavanjem Jasenovca“, pa je posve jasno da je posrijedi pokušaj potkopavanja istine o zločinima u tom logoru, a ne težnja za sustavnim istraživanjima ustaških zločina.

Neki amateri dodatno zamagljujuju stanje stvari tvrdnjama kako „...poslijeratne obuhvatne ekshumacije i sondiranja terena nisu pronašla niti posmrtno ostatke djece... kao ni ostalih 60.000 ljudi s jasenovačke liste navodnih žrtava”.⁴⁶ Nikakvih „obuhvatnih ekshumacija i sondiranja terena nakon rata“ nije bilo. Ekshumacija je obavljena 1946. u Uskočkoj šumi, 12 km od Stare Gradiške, i to ne zbog želje tadašnjih vlasti da se sustavno posveti tom pitanju, već po svemu sudeći na osobnu inicijativu generala JA Franje Pirca čija su žena i dijete ubijene u Staroj Gradiški poslije njegova bijega iz Zrakoplovstva NDH u partizane. Na tom je lokalitetu otkopano 439 leševa, od kojih je bilo 204 muških, 96 ženskih i 139 dječjih (do 14 godina), a među njima je pak bilo i djece u dobi od 3 do 4 mjeseca. Od spomenutih 439 leševa identificirano je samo 107. Među njima su bili i petomjesečna Mirjana Pirc

46 <http://www.forum.tm/vijesti/revizionisticki-pamflet-igora-vukica-o-kozarackoj-djeci-2-5916>, pristupljeno 3. VI. 2020.

i 2,5-godišnji Mirko Špirić.⁴⁷ Ukupno je u Uskočkoj šumi i u obližnjim Međustrugovima pronađeno 1927 leševa, od čega je identificirano njih 221.⁴⁸

Neki su povijesni revizionisti tvrdili da je, usprkos velikim naporima, u poslijeratnim sondiranjima terena pronađeno vrlo malo leševa. Sondiranja je bilo više, ali ona nisu bila “obuhvatna” – naprimjer, u Gradini su 1964. obavljena “samo na grobnicama, koje su bile već prethodno obilježene od Saveza boraca, ili na onim mjestima, za koja se nesumnjivo znalo, da su grobnice”. Stručnjaci su pokušali ustanoviti “sadržaj, dubinu i tip grobnica” odnosno “otkopati izvestan broj sondi koje bi mogle da pruže približno karakterističnu sliku i uvid o sadržaju masovnih grobnica na ovom području“. Potom im je bio „zadatak izvršiti inspekciju osteoloških nalaza i prikupiti osnovne podatke o broju žrtava na određenu kubaturu, njihovom polu i starosti i da eventualno utvrdimo znakove koji bi govorili o prirodi povreda koje bi mogle biti uzrok smrti”. Na taj su način u sondi 112B, na otkopanoj površini veličine 15 m² nađeni posmrtni ostaci 197 osoba (tj. više od 13 leševa po kvadratnom metru). Od toga, njih 51 pripadalo je djeci mlađoj od 14 godina. U jednoj drugoj grobnici, otkopanoj 1986. godine, pronađeni su ostaci 152 žrtve, od kojih 37 muških, 51 žena i 11-oro djece, a za 53 žrtve nisu se mogli utvrditi ni spol niti dob.⁴⁹ Međutim, sve u svemu, od otprilike 10.000 m² utvrđenih grobnica na Gradini i u Uštici stvarno je iskopano i istraženo tek stotinjak m², odnosno oko 1% ukupne površine grobnica! Činjenica da su u tim iskapanjima nađeni ostaci više stotina žrtava, i pored toga što je između polovine i dvije trećine tih grobnica sustavno uništavano u travnju 1945, pokazuje ugrubo vjerojatni broj žrtava ubijenih na tim mjestima, pod pretpostavkom da su i u neistraženim grobnicama žrtve ustaša pokapane u sličnom rasporedu i gustoći.

47 Đ. Mihovilović, *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija*, Jasenovac 2016, 296-331; HDA, fond 306, ZKRZ GUZ, Saopćenje br. 39, kut. 689; HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29755; D. Kovačić, *Iskapanja na prostoru koncentracijskog logora Stara Gradiška i procjena broja žrtava*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 34-35-36, Zagreb 2004, 231; Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 585-586; N. Halilbegović, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, Sarajevo 2006, 207-210.

48 Mihovilović, *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija*, 296.

49 T. Vuković, *Kako je nastao mit (o 20.101 ubijenom djetetu u jasenovačkome logoru)*, Zagreb 2016, 96-99; HDA, fond 1561, SDS RSUP, 013.2.18, 59; D. Zečević, *Pregled posmrtnih ostataka iz grobnice Donja Gradina*, u: Okrugli stol Jasenovac 14. i 15. 11. 1986. godine, Jasenovac 1986., 133-135.

Posebno su važni nalazi u dijelu sonde iskapanih sredinom šezdesetih, u kojima su pored tragova paljevine nađeni i komadići kostiju, koji pokazuju da je osim spaljivanja na tim lokacijama prakticirano i usitnjavanje kostiju koje se nisu mogle posve uništiti vatrom.⁵⁰ Povijesni revizionisti s druge strane potpuno ignoriraju sve dokaze o sustavnom uništavanju masovnih grobnica pred sam kraj rata. Ne znamo njihove argumente, jer ih ne iznose – čak se takvim metodama koristi i znanstveni savjetnik Vladimir Geiger, pa dokaze o sustavnom uništavanju jasenovačkih grobnica potkraj rata naziva „posrbljivanjem“!⁵¹

Za vrijeme rata zapovjedništvo jasenovačkog logora malo je radilo da bi prikrilo svoje zločine. Inteligentni zločinac Stjepan Rubinić (inače zapovjednik gospićkog sustava logora 1941. kojeg su sami ustaše zatočili u Staroj Gradiški) još je 1942. ili 1943. tvrdio da ih “i dijete može uloviti” pa onda pridodavao – to su “obični glupani”, jer bi se “jednog dana ipak mogao netko upitati što je s ljudima”.⁵² Kako je rat išao kraju jasenovački su zločinci postali svjesni da bi im netko uistinu mogao postaviti takva pitanja, pa je prvih dana aprila 1945. Maks Luburić naredio Dinku Šakiću i Ljubi Milošu da odu u Jasenovac kako bi Hinko Picilli, bivši zapovjednik ustaške radne službe u jasenovačkom logoru, „organizirao spaljivanje tragova”. Pridružili su im se Dragutin Pudić – Paraliza i Miroslav Filipović-Majstorović. Svi su se sastali u Jasenovcu nakon što su neki od njih čak dvije i pol godine odatle izbivali. “Zapovjed je glasila da se tragovi grobova imaju uništiti po svaku cijenu”. I tako je 6. i 7. aprila oko 500 zatočenika “stalnog sastava” dobilo naredbu da spaljuju leševe i kamufliraju masovne grobnice. “Neke su se stvari prenosile u Gradinu, kao i nafta u velikim količinama i jedan valjak za cestu”.⁵³ U lančari su prethodno napravljene svojevrstne rešetke (koje se u izvorima nazivaju i “gvozdenim traverzama” ili čak “roštiljem”). Brojni svjedoci tvrde da su se “na vrat na nos prekapala groblja, iskapale lješine i kosturi žrtava, te ih se spaljivalo na lomačama”, da je “vatra neprestano gorjela” („na traverze su se nabacivale iskopane lješine te polile naftom i tada palile”). „Nakon što bi se od pepela izgor-

50 HDA, fond 1241, Republički odbor SUBNORH, Memorijalni centar "Jasenovac", kut. 174, Izvještaj o ekspertizi u Jasenovcu-Gradini, 1-7; Izvještaj sudske medicine 1-7; Izvještaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica na Gradini kod Jasenovca, 1-35; Izvještaj bušenja na Gradini, 1-14 (1964).

51 V. Geiger, Ivo Goldstein, *Jasenovac, ČSP*, Vol. 51, br. 1, Zagreb 2019., 311.

52 Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 55, 57, 59.

53 E. Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Jasenovac 1978, 91.

jelih lešina jama napunila, prelazilo se nad drugu jamu”, itd. Izgrađena je bila i uskotračna pruga kojom su vagoneti s pepelom i posmrtnim ostacima dovoženi na obalu i bacani u Savu. “Danima se crni dim zgarista ljudskih ostataka dizao u nebo i svjedočio o uništavanju tragova zločina”. Uostalom, “cijeli je logor smrdio po tome”.⁵⁴

Vrlo podudarne iskaze o tim spaljivanjima preživjeli su logoraši davali već u maju i junu 1945. neovisno jedan o drugom. Slično su svjedočili na suđenju i Miroslav Filipović-Majstorović i Ljubo Miloš, također jedan neovisno o drugom. Bilo je to mjesecima prije negoli je takva praksa u nacističkim logorima i na mjestima masovnih likvidacija objelodanjena svjetskoj javnosti na suđenjima nacistima u Nürnbergu, čime se dodatno potvrđuje autentičnost i vjerodostojnost tih svjedočenja. U kasno proljeće 1945. komisije koje su obilazile Gradinu našle su ostatke lomača, nedogorjele kosti, tragove nafte i pepela, pa čak i tragove pepela prenošenog od lomača do mjesta na obali Save gdje je bacan u rijeku. Na savezničkim avionskim fotografijama logora snimljenima 12. i 16. aprila 1945. jasno se vide otkopane grobnice, dijelom već uništene a dijelom pripremljene za uništavanje tragova zločina, kao i stupovi gustog, tamnog dima u neposrednoj blizini masovnih grobnica, na mjestima gdje su očigledno spaljivani otkopani leševi. Otkopane grobnice vidljive iz zraka u potpunosti se podudaraju upravo s onim lokacijama na kojima je u iskapanjima 60-ih godina nađen pepeo, tragovi paleža, nagorjele kosti i sitni komadići kostiju.⁵⁵

Spomenuta metoda uništavanja tragova zločina istovjetna je praksi razvijenoj u nacističkom logoru smrti u Chełmnu, u sklopu “Akcije 1005”, u kojoj su od 1942. sustavno uništavani tragovi nacistič-

54 HDA, fond 1561, SDS RSUP, 015.7-12/f, str. 49; V. Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, Zagreb 1961, 174-177; Berger, *44 mjeseca*, 91; *Sećanja Jevreja*, 52, 197; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1018, 1036, 1088-1089, 1099; knj. 3, 718, 991; Huber, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, 67-68; *Mi smo preživeli*, 73; *Riječi koje nisu zaklane IV*, 39; Miller, *Izabran za umiranje*, 123-124; Angrick, “Aktion 1005”, B. 2, 956-957; Mihovilović, *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija*, 230.

55 D. Motl – Đ., Mihovilović, *Zaboravljeni – knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Jasenovac – Zagreb 2015, 349, 461, 465; Goldstein, *Jasenovac*, 723-728; HDA, fond 1561, SDS RSUP, 013.2.18, 59; *Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb, 1946 – Banjaluka, 2000.

80-82; Mihovilović, *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija*, 31; National Collection of Aerial Photography, Edinburgh, NCAP-JARIC, fotografije 682/1092, 3084 i 3085 (12. aprila 1945) i 683/1129, 4175, 4176, 4177, 4182, 4183, 4184 (16. aprila 1945).

kih masovnih zločina u okupiranoj Poljskoj, SSSR-u, pa čak i u Srbiji. Mnogi od njemačkih „specijalista“ za takve postupke od sredine 1943. su službovali u NDH i postoji vrlo velika vjerojatnost da su prenijeli svoje tehničko umijeće uništavanja masovnih grobnica ustašama. To su umijeće mogli prenijeti čuvari iz Chełmna premješteni u 7. SS diviziju *Prinz Eugen* sredinom 1943. godine. Mogao je to učiniti i Gustav Willhaus, zapovjednik logora Janowska kod Lavova, gdje je su od lipnja 1943. trajale ekshumacije i uništavanje masovnih grobnica u kojima je korišten i priručni stroj za mljevenje ekshumiranih kostiju. Willhaus je od srpnja iste godine službovao u 13. SS diviziji *Handžar*. Kroz NDH su prolazili i pripadnici specijalne jedinice 1005 pod zapovjedništvom Paula Blobela, zaduženi za uništavanje grobnica u Jajincima kod Beograda, koji su po završetku posla 1944. kao odred *Iltis* premješteni u Štajersku sa zadaćom borbe protiv tamošnjih partizana.⁵⁶

Nacisti su u maju 1944. predali Sajmište ustašama na upravu. Nemoguće je da novi ustaški upravitelji Sajmišta nisu znali da su zatočnici nedugo prije te predaje bili masovno spaljivani, pa su vjerojatno nešto saznali i o metodi kojom je to činjeno.

Pero/Petar Brzica, ustaški natporučnik, u Jasenovcu je formalno bio zamjenik zapovjednika ekonomije. Među zatočenicima bio je ozloglašen kao “koljač”, sudjelovao je u ljeto 1942. u likvidacijama Roma i kozaračkih Srba u Gradini. U ljeto 1944. navodno je zapovijedao osiguranjem logora Sajmište.⁵⁷

Naposlijetku, takvo je znanje jasenovačkim ustašama mogao prenijeti i zapovjednik njemačke policijske jedinice *Einsatzgruppe Kroatien* Günther Herrmann, raniji zapovjednik *EK12* iz sastava *Einsatzgruppe D* aktivne na jugu okupiranog teritorija SSSR, koji je tamo sudjelovao ne samo u masovnim egzekucijama, nego i kasnijem uništavanju masovnih grobnica. Po svjedočenju Ljube Miloša Herrmann se pred kraj rata često nalazio s Luburićem. Jednom su prilikom 1945. osim Luburića na večeru k Herrmannu pozvani i drugi jasenovački ustaše po-

56 S. Spector, „Aktion 1005 - Effacing the Murder of Millions“, u: *Holocaust and Genocide Studies*, vol.5, br.2, (1990), 157-173; A. Angrick, *Operation 1005 - Spuren beseitigung von NS-Massenverbrechen 1942-1945*, Vol. II, Göttingen 2018, 922-925, 956-957; S. Krakowski, *Das Todeslager Chelmno/Kulmhof. Der Beginn der »Endlösung«*, Göttingen 2007, 123-125; E. Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich* (5. izdanje), Frankfurt am Main 2005, 678.

57 Goldstein, *Jasenovac*, 326-327, 428.

put Piccilija i samog Miloša, koji su izravno sudjelovali u uništavanju masovnih grobnica kod Jasenovca. Kako svjedoči Miloš, „razgovor se uglavnom vodio o situaciji u Njemačkoj te o perspektivama o skorom završetku rata“.⁵⁸ Nije nevjerojatna pretpostavka da su upravo tada, kada su na okupu bili praktički svi ustaše zaduženi za uništenje tragova zločina, u društvu Nijemaca koji su već posjedovali praktično iskustvo, metode koje su dotad koristili isključivo Nijemci prenijete ustašama kako bi se pospješilo i ubrzalo uništavanje masovnih grobnica u Jasenovcu.

Teško je, gotovo nemoguće procijeniti broj spaljenih leševa, ali postoje neke činjenice od kojih se može krenuti. U logoru smrti Belzec, pod zapovjedništvom već spomenutog Paula Blobela masovno su se spaljivali leševi. Tvrdi se da je kapacitet jedne tamošnje lomače, na kojoj je radilo 300 zatočenika, bila 2000 leševa u 24 sata, i onda su napravili još jednu lomaču kako bi udvostručili kapacitete. Ako su slično radili u Jasenovcu, onda znači da je na dvije lomače bilo moguće spaliti 4000 leševa dnevno, a na četiri lomače (jer ih toliko spominje Berger), dvostruko više.⁵⁹ Dakle, broj spaljenih leševa mogao bi se brojati u tisućama.

Egon Berger, jedan od rijetkih koji je preživio Jasenovac od njegova osnutka do nestanka, spominje da je tada na Gradinu, uz sve ostalo, odvezen i jedan „valjak za cestu“.⁶⁰ Ne spominje njegovu namjenu, no moguće je da je upotrijebljen za mljevenje kostiju. Naime, nije korišten za utabavanje nekog puta ili grobnica, jer bi to brojni očevici poslije rata vjerojatno primijetili.

Međutim, prebrojavanje pronađenih leševa nije nipošto metoda kojom je moguće doći do konačnog broja jasenovačkih žrtava. Naime, istraživači su već 1964. godine, otkapajući neke sačuvane jasenovačke grobnice, ustanovili kako su mnogi leševi već “istrulili i raspali se”, ili kako se “ljudsko tkivo pretvorilo u sapunastu masu žućkasto-narančaste boje”. Rezultat je to i poplave ujesen 1944. u kojoj je dobar dio

58 HDA, fond 1549, ZIG NDH, kut. 96, I-96, Iskaz Ljube Miloša o logoru Jasenovac, str. 50-51; A. Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943*, Hamburg 2003, 675-676.

59 <https://www.jewishvirtuallibrary.org/operation-reinhard-the-camps-of-belzec-sobibor-and-treblinka#10>, pristupljeno 31. VIII. 2021.

60 E. Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Jasenovac 1978, 91; E. Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966, 82.

Gradine i Uštice ostao pod vodom, općenito močvarnog terena kao i ustaške prakse da tijela polijevaju krečom kako bi se što prije razgradila. Naposljetku, poslije rata su istraživači grobišta vrlo često mogli konstatirati kako su leševi za vrijeme rata bili plitko ukopani, te da su ih divlje i domaće životinje rastrgale i djelomično ili potpuno raznijele po okolici. Jedno polje masovnih grobnica, smješteno na samoj obali Save je još sredinom osamdesetih djelomično urušeno zbog postupnog pomicanja riječne obale prema jugu, te je samo dio kostiju žrtava na vrijeme izvađen iz rijeke.⁶¹ Danas, 80 godina nakon tih zločina, našlo bi se značajno manje posmrtnih ostataka žrtava, i stoga je iluzorno vjerovanje da se sustavnim iskapanjem može posve precizno ustanoviti točan broj ustaških žrtava ubijenih u Jasenovcu.⁶² To je, uostalom, općeprihvaćen zaključak utemeljen na spoznajama o centrima za eksterminaciju u okupiranoj Poljskoj poput Treblinke, Bežeca ili Sobibora, u kojima kao ni u Jasenovcu također nisu postojali krematoriji za spaljivanje leševa, ali su tragovi masovnih zločina ipak uništeni vatrom. Jedino je moguće istražiti grobnice koje nisu uništene, a potom na temelju ustanovljenog broja žrtava nađenog na tim mjestima pretpostaviti ukupan broj žrtava, imajući na umu površinu grobnica. No, i u tom slučaju valja biti na oprezu, jer činjenica da je više od polovine masovnih grobnica na Gradini uništavano na kraju rata svaku naknadnu procjenu, čak i utemeljenu na terenskim ispitivanjima i sondiranju nužno čini tek približnom, a ne definitivnom.

61 *Poruke*, 15 (1986), 15. VI. 1986, Nove grobnice.

62 Goldstein, *Jasenovac*, 726-728.

Dr Milovan Pisarri, Srbija
ROMI U LOGORU NA SAJMIŠTU

O stradanju Roma i Romkinja u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata još uvek postoji nedovoljan broj studija, iako je prošlo više od sedam godina od objavljivanje naučne monografije *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta* autora dr Milovana Pisarrija, koja je rađena na osnovu mnogobrojne arhivske dokumentacije uglavnom iz Arhiva Jugoslavije¹. Iz raspoložive literature jasno proizilazi da su Romi i Romkinje iz Beograda stradali u velikom broju, kao i da su mnogi od njih bili zatočeni u logorima osnovanim prvenstveno za Jevreje odnosno logor Topovske šupe i logor na Sajmištu. S druge strane, potpuno nedostaju naučni radovi o njihovom životu pre i posle interniranja, budući da je veliki broj njih pušteno iz logora na Sajmištu.

Nakon ulaska u Beograd aprila 1941. godine, nacističke snage uvele su rasne mere protiv Jevreja ali i protiv Roma. Naime, već 20. maja izdale su Uredbu o štampi u Srbiji u kojoj se navodi između ostalog da dozvolu za obavljanje uredničkog poziva sme da se izda samo ako dotični „Nije Jevrejin ili Ciganin ili ako nije oženjen Jevrejkom ili Cigankom². Dva dana kasnije, odnosno 22. maja, nacisti u Beogradu su izdali tri uredbe kojima se regulisao rad u umetničkom i izdavačkom polju: Uredba o vođenju pozorišta, Uredba o radu bioskopa i iznajmljivanju filmova, Uredba o kabaretima i varietetima. Sadržaj te uredbe je sličan, naročito kad je reč o Jevrejima i Romima, koji se pominju u određenim stavkama kako bi se im zabranio bilo koji rad u okviru tih aktivnosti i preduzeća. U prvoj, koja se odnosi na pozorišta, operu i balet, stoji da:

§2. [...] Jevreji i Cigani, kao i lica koja se nalaze u braku sa Jevrejima i Ciganima, ne mogu da dobiju dozvolu za vođenje preduzeća iz §1.

1 Milovan Pisarri, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, FPI-Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2014.

2 *Nove naredbe i Uredbe*, «Novo vreme», 24. maja 1941, str. 6.

§3. Molbe za dozvolu imaju da se podnesu na nemačkom jeziku u tri prepisa Vojnom zapovedniku u Srbiji. Molbe imaju da sadrže sledeće podatke:

[...]

2. Pismenu izjavu molioća da ni on ni njegova zakonita žena nisu Jevreji ili Cigani;

[...]

8. Pismenu izjavu molioća da ni zamenici ni njihove žene nisu Jevreji ili Cigani.

§5[...] Jevreji i Cigani kao i lica koja se nalaze u braku sa Jevrejima ili Ciganima, ne smeju da rade niti da budu uposleni u preduzećima po §1³.

Nekoliko dana kasnije, tačnije 30. maja, objavljena je „Naredba koja se odnosi na Jevreje i Cigane“, kojom je definitivno regulisan njihov status unutar Srbije. Naredba se sastoji od 22 članka i zabranjuje Jevrejima i Romima slobodno kretanje, uvodi prinudni rad, obavezu nošenja žute trake, zabranu korišćenje javnog prevoza i drugo⁴.

U narednom periodu, pored izbacivanja iz državnih aparata svih preostalih zaposlenih Jevreja i od sada i Roma, vršena je konačna registracija celokupnog jevrejskog i romskog stanovništva. Do 13. jula, u Beogradu se prijavilo 9.435 Jevreja i 3.050 „Cigana“⁵.

Iako je izgledalo da će Jevreji i Romi biti izjednačeni u svemu, kao da će imati istu sudbinu, šef Upravnog štaba Vojnog zapovednika u Srbiji, Harald Turner je, iznenada, objavio 11. jula naredbu kojom se ponovo definisao položaj Roma, u kojem se kaže da:

Radi uklanjanja izvesnih oštrina, koje su nastale u sprovođenju moje Uredbe u pogledu Jevreja i Cigana od 30.V.1941, List uredaba, str. 84, naređujem:

Sa srpskim državljanima ciganskog porekla, koji se bave poštenim poslom, koji vode uredan život i čiji su pretci nastanjeni barem od godine 1850 – što treba dokazati – neće se, za sada, postupati prema §§ 18 do 20 gore spomenute Uredbe. Dokaz

3 *Nove naredbe i Uredbe*, «Novo vreme», 25. maja 1941, str. 6.

4 Videti: Milovan Pisarri, n.d., str. 43-46.

5 Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmu*, ISI, Beograd, 1992, str. 23.

o nastanjenosti treba podneti nadležnom pretsedniku opštine, koji će ga potvrditi⁶.

Od tog trenutka, svi Romi koji su uspeli da nabave dokaz o nastanjenosti brisani su sa spiska „Cigana“, vraćeni na posao i izjednačeni su sa Srbima. Drugim rečima, za sve one koji su uspeli da nabave te potvrde, rasni zakoni nisu više važili. Upravo ta naredba će biti od velikog značenja za puštanje velikog broja Romkinja i romske dece iz logora na Sajmištu.

Njihovo hapšenje od strane nacističkih okupatora i kolaboracionističkih snaga desilo se između 10. i 11. decembra 1941. godine, nakon što su otprilike mesec i po dana ranije uhapšeni muškarci, internirani u logoru Topovske šupe i streljani u Jabuci⁷.

Scenario je bio praktično isti kao kod hapšenja muškaraca. Srpski žandarmi i policajci su išli od kuće do kuće i vadili sve žene i decu, utovarili ih u kamione, odveli u žandarmerijske stanice ili u sedišta kvartova i posle manje od sat vremena prebacili ih na Sajmište. Nemačke snage nisu direktno učestvovala, nego su uglavnom nadgledale i vršile nadzor kako bi se sve odvijalo u najboljem redu:

[...] Odvedeni smo iz našeg stana u Jaše Ignjatovića 58a ja, moj brat Ljubomir Matić, star 16 god. i moje sestre: Katica, stara 7 god., Olivera, stara 4 god., svi rođeni u Beogradu vere pravoslavne, narod. srpske, i naša stara majka Mileva Stojanović, dom. Stara 58 god. Naše odvođenje izvršili su tri agenta i dva žandarma, od kojih se jedan zvao Bora, podnarednik, komandir stanice Marinkova Bara, a drugi se zvao Nikola Gvozdešević. Imena agenata ne znam niti se sećam njihovog lika. Iz stana su nas odveli u školu Branislava Nušića gde smo ostali jedan sat, a zatim su nas kamionima oterali u logor na Sajmištu [...] ⁸.

Jednom ispred kapija novoosnovanog logora Romi su silazili iz kamiona i prolazili u velikim grupama kroz logorske kapije. Tih dana je verovatno vladala velika gužva jer su zgrade bivšeg sajma morale da prihvate odjedanput oko 5.300 ljudi svih uzrasta, među kojima mnogo dece. Jevreji i Romi nisu pomešani, nego je za Rome određen poseban deo logorskog kompleksa. Dok su Jevreji smešteni u treći paviljon, najveću zgradu u celom kompleksu, i u prvi, Romi su strpani u paviljon

6 Dokument je objavljen u Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu...*, str. 244.

7 O hapšenju i streljanju romskih muškaraca videti: Milovan Pisarri, n.d., str. 94-111. O logoru Topovske šupe: www.topovskesupe.rs.

8 AJ, 110-273-119, izjava Nadežde Matić.

broj 2⁹. Bilo ih je, po procenama samog komandanta logora, oko 600¹⁰.

Pored tri velika paviljona u kojima su žene i deca smešteni, logor se sastojao od još nekoliko zgrada koje su ga činile praktično nezavisnim i potpuno odvojenim od grada¹¹. Uslovi su bili nehumani, za sve, a posebno za Rome. Mnogim Romkinjama ostala su urezana sećanja na teške trenutke:

[...]U logoru su me tukli i terali na rad, terali su me da pijem vodu sa peskom. Ispod naših ležišta tekla je voda, pa smo se smrzavali od zime. Na ime hrane primali smo svega jedan obrok dnevno¹².

[...] Život u logoru je bio težak, zlostavljana sam od nekog Krausa, koji je vršio nadzor nad Ciganima. Od tuče bila sam sva otečena. Ubrizgavali su nam neke injekcije, od kojih je veliki broj žena umro¹³.

[...] Pored ostalog što smo u logoru trpeli ja i moja ćerka smo bile i fizički zlostavljane od strane Krausa, nadzornika i to: mene je jednom prilikom udario pesnicom po licu i izbio mi 2 zuba kad sam čekala na sledovanje hleba a on je posumnjao da sam ja već primila, a moju ćerku je u dva maha tukao korbačem zato što se nije mogla odvojiti od dece kada je trebala da iznosi sa ostalima mrtve iz logora¹⁴.

Više detalja o životu u logoru pruža još jedno pismo Hilde Dajč:

[...] Ovde je tako – ne znam kako da ga okarakterišem, jednom reči jedna velika štala za 5.000 i više ljudi, bez zida, bez ograde, sve u istoji odaji. Pojednosti ovog čarobnog zamka sam opisala Mirjani pa mi se ne da da ponavljam. Dobijamo li doručak ili večeru i to uz najpogrdnije reči – sreća još, čoveku prođe apetit pa nije gladan. Za ovih pet dana je bilo četiri puta kupusa. Inače je divno. Naročito u pogledu na naše susede – Ciganski logor. Danas sam bila tamo i ošišala 15 vašljivaca i namazala ih. Međutim, mada sam posle ispekla ruke do laktova krezolom, ipak je posao nekoristan, jer kad završim sa drugom partijom, biće prva opet vašljiva. [...] ¹⁵

Glad je bila najveći uzrok patnji. Kuhinja se nalazila udaljena od paviljona gde su smešteni Romi, pa im se hrana donosila i delila jedanput dnevno¹⁶. Opština grada Beograda je svesno učestvovala u

9 Milan Koljanin, n.d., str. 77 i 99.

10 Kristofer Brauning, *Konačno rešenje u Srbiji...*, str. 410.

11 Videti: Milan Koljanin, n.d., str. 76-98.

12 AJ, 110-273-179, izjava Jelene Simić.

13 AJ, 110-273-181, izjava Grozdane Milosavljević.

14 AJ, 110-273-192, izjava Natalije Obradović.

15 Treće pismo Hilde Dajč. www.open.ac.uk/socialsciences/semlin/sr/pismo-3.php, poslednji pristup: 27. marta 2014. godine.

16 Danijela Jovanović, n.d., (www.balkanliteraryherald.com/broj5/danijelajovanovic5.htm),

izgladnjivanju i indirektnom ubijanju logoraša, gledajući na njih kao na osobe čije potrebe zaslužuju da budu zadovoljene tek na kraju, ili možda nikad. Bila je to nek vrsta prepoznavanja ili prihvatanja posebnog mesta u kategorizaciji čovečanstva koju je nacionalsocijalizam odredio u svom novom poretku: ponašanje birokratske strukture opštine grada Beograda, tačnije Direkcije za snabdevanje (DIRIS), nije se uopšte razlikovalo od delovanja drugih nacističkih ili pronacističkih birokratija, a jedini problem je verovatno predstavljao profit koji su neki službenici i snabdevači uvideli u tom velikom poslu, koji se ubrzo pretvorio u krađu, preprodavanje ili osvajanje proizvoda namenjenih logoru. Problem se naravno ticao odnosa s nemačkim vlastima, prvenstveno s upravom logora, koja je morala često da izdejsvuje kako bi logor dobijao dogovorenu količinu namirnica, lekova i drugih stvari¹⁷. Manjak tih stvari mogao je da znači veći mortalitet, možda čak i pobune, odnosno određenu lepezu problema za mirno rešavanje jevrejskog i romskog pitanja u Beogradu i u Srbiji.

Glad i zima ubrzo su počele da seju smrt kako među Romima, tako i među Jevrejima. Najčešće su žrtve bile deca i starije osobe, najslabije među zatočenicama. Majke su gledale kako im novorođena deca umiru u njihovom naručju i nisu mogle ništa da urade da ih spasu. U najgorim slučajevima, deca su imala tek nekoliko meseci ili su se čak rodila u samom logoru: Cveta Ibišević, rođena u logoru i umrla posle mesec dana¹⁸, Ljubomir Mirković, star 9 meseci¹⁹, Đura Stanojević, dete od 4 godine, Petka Ibrahimović, 13 godina²⁰, Milena Draganović, 60 g., Stana Todorović, 55 g.²¹, samo su neka od imena Roma stradalih na samom Sajmištu.

Za razliku od Jevreja, za koje, osim u pomenutim slučajevima, nije postojala nikakva mogućnost za spas, Romkinje i njihova deca ogli su da barem pokušavaju da izađu iz kandži svojih dželata. Iako za poslednji pristup: 9. novembra 2021).

17 O odnosima između opštine grada Beograda i logora postoji jako važna prepiska iz februara i marta 1942. godine: AVII, NdA, k. 36-1 dok. 21-58.

18 IAB, OGB, k. 216, Osek za groblje Upravnom odeljenju, izveštaj o sahrani umrlih i poginulih na dan 11. aprila 1942.

19 AJ, 110-273-72, izjava Natalije Mirković.

20 IAB, kartoteka Sajmište.

21 IAB, OGB, k. 216, Osek za groblje Upravnom odeljenju, izveštaj o sahrani umrlih i poginulih na dan 31. decembra 1941 god.; i izveštaj o sahrani umrlih i poginulih na dan 9. januara 1941 god.

muškarce praktično nije bilo vremena da se pozivaju na raniju naredbu šefa Upravnog štaba Turnera, po kojoj svi koji su mogli da dokažu stalnu nastanjenost u Beogradu je predviđeno brisanje sa spiskova „Cigana“, u slučaju žena i dece na Sajmištu iskustvo sa svojim muževima, sinova, očevima i komšijama, kao i više vremena na raspolaganju, odigrali su ključnu ulogu u spašavanju mnogih života. Već posle nekoliko dana od hapšenja, naime, prve grupe Romkinja su puštene iz logora jer su uspele da pribave potrebnu potvrdu kojom se moglo dokazati nastanjenost u glavnom gradu Srbije²². Rođaci najčešće, pomoću krštenice interniranih žena i dece, obraćali bi se predsedniku opštine ili predsedniku lokalnog kvarta koji je trebao da potvrdi verodostojnost priloženih dokumenata. Molba bi išla dalje ka Specijalnoj policiji odnosno Policiji za Jevreje i Cigane, i odavde upućena nadležnim nemačkim vlastima odnosno Ajnsacgrupi koja je kontrolisala logor. Poslednji korak, bilo je potpisivanje potvrde od strane komandanta logora Sajmište kojom bi se ljudi za koje se tražilo „pomilovanje“ brisali sa spiskova Cigana i pušteni iz logora²³.

Jasna je tada bila, više nego ikad, moć koju su u slučaju Romkinja i romske dece uživale lokalne, kvislinške vlasti: predsednici opština su *de facto* mogli odlučivati o životu ili smrti Roma, jer je jedino od njihovog pozitivnog mišljenja odnosno od njihove pozitivne potvrde o nastanjenosti zavisilo je da li će neko biti pušten iz logora ili ne. Zastrašujuće lice te situacije, koje se konstantno javljalo i ranije ali nikad sa takvom jasnoćom, jeste činjenica da su Romkinje i romska deca poslati u logor neophodnom pomoću najnižeg nivoa policijskog i birokratskog aparata, koji su sačinili ljudi koji su dobro poznavali ljude koje su slali u logor i s kojima su verovatno dugo živeli u zajedništvu, a da je isti aparat mogao da ih spasi, da ih vrati u svoje kuće iako bez muškaraca, da uradi sve što je moguće da na bilo koji način pribave odgovarajuće potvrde o nastanjenosti, čak i da se falsifikuju.

Velika je verovatnoća da je u tim trenucima nemali broj ljudi, pripadnika tog aparata, preokrenuo u svoju korist tuđe očajanje. Postoje sumnje da su potvrde o nastanjenosti izdavali za određene sume novca, upravo kao što su funkcioneri opštine grada Beograda profitirali

22 AJ, 110-273-92, izjava Natalije Stojanović; i 96, izjava Milke Simić.

23 Sačuvane su originalne potvrde o puštanju iz logora, ili pak njihovi prepisi: AJ, 110-273-105, 110, 153 i dr.

na snabdevanju logora, ili kao što su službenici Italijanskog poslanstva prodavali lažne legitimacije Jevrejima koji su želeli i mogli da pobegnu iz Beograda²⁴. Ali, kako god izgledalo danas, to je dozvolilo i onim Romima koji su mogli da plate da spase svoje najmilije iz logora. Žene i dece u selima oko Beograda su često imali čudnu sudbinu, jer je lokalni predsednik opštine prvo predvodio hapšenje, kao u Resniku, a potom potvrdio da su nastanjene u Beogradu osiguravajući tako njihovo puštanje²⁵. U drugim slučajevima, međutim, to se nije desilo. „Selo nije garantovalo“, ostaće u pamćenju preživelih²⁶.

U samom logoru jedna Jevrejka, za koju je zapamćeno samo ime – Matilda, odigrala je važnu ulogu u spasavanju Roma. Matilda je bila određena za upraviteljicu paviljona u kojem su smešteni Romi, i nagovala Rome da šire glas među onima koji su već bili brisani sa spiskova „Cigana“ da napišu molbe za puštanje i za sve ostale u logoru²⁷.

Puštanja su vršena u grupama i u januaru i februaru. Najveći broj logoraša je proveo u logoru tri meseca. Od početka marta puštanja nisu više dozvoljena²⁸, verovatno kako se ne bi poremetila organizacija ubijanja svih logorašica i logoraša koja je sledila odluci da se konačno „reši jevrejsko pitanje u Srbiji“. U tu svrhu poslata je iz Berlina takozvana dušegupka, odnosno poseban kamion gas koji je već bio u upotrebi u Helmnu i na drugim mestima i koji je služio kao pokretna gasna komora. Svoj zloglasni rad je započeo u Jevrejskoj bolnici 19. marta kako bi potom nastavio na Sajmištu. Svakodnevno, osim nedelje, vozači su u pratnji komandanta logora vozili grupe od sto ljudi, ugušivali ih na putu i istovarili u Jajincima, gde su bili sahranjivani u masovnim grobnicama. Kako bi sve teklo nesmetano, ubeđivali su ih pre polaska da će biti transportovani dalje u Poljsku. Poslednja grupa je prevezena 15. maja, posle čega će logor na Sajmištu služiti do kraja rata za zarobljene partizane i civile²⁹.

24 Milovan Pisarri, *La Shoah in Serbia e Macedonia...*, str. 192-193.

25 AJ, 110-273-960, izjava Jelene Đorđević.

26 Sećanje Dekića Milorada i Dekića Pavla iz Mirijeve, objavljeno u Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu...* Originalna sećanja se čuvaju u Istorijском arhivu grada Beograda. Pikupljena su od Milana Koljanina i Milene Radojčić 9. maja 1986. godine.

27 Isto, str. 251-253 i 282.

28 Isto, str. 271 i 280.

29 Milan Koljanin, n.d., str. 120-124.

Za to vreme, od polovine marta do polovine maja, ubijeni su i Romi koji su nisu uspeli da budu pušteni. Nije poznato da li su i oni ugušeni ili su ubijeni u samom logoru, kao ni koliko ih je bilo. Dok sa jedne strane 5. maja 1942. god. Jevrejsko predstavništvo javilo je Gradskom poglavarstvu grada Beograda da je u logoru od decembra do aprila umrlo 56 Cigana i Ciganki³⁰, u referatu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz posleratnog perioda njihov broj popne se na 400³¹.

Do sada, utvrđen je sa sigurnošću identitet 88 žrtava. Njihova imena se po prvi put objavljuju. Među njima nema onih koji se u dokumentima vode kao „umrli od posledica nakon povratka kući“ ili čija je sudbina nepoznata³².

30 AVII, NdA, 36-1-54.

31 AJ, 110-613-541.

32 Spisak je urađen na osnovu podataka iz Arhiva Jugoslavije, 110-273, i Istorijskog arhiva Beograda, Narodni reoni i kartoteka.

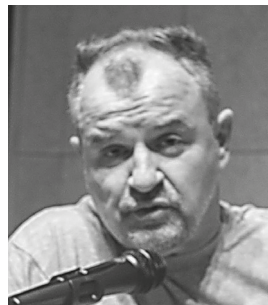
Br.	Ime i prezime	Starost
1	Živana Kostadinović	18 godina
2	Manda Nikolić	70 godina
3	Durđina Nikolić	4 godine
4	Mitra Vasić	70 godina
5	Darinka Marinković	50 godina
6	Marica Todorović	9 godina
7	Vasa Stanković	65 godina
8	Milan Ilić	56 godina
9	Ilija Janić	30 godina
10	Đura Stojanović	6 godina
11	Živka Stojanović	50 godina
12	Lenka Kostić	65 godina
13	Branislav Vasilijević	43 godine
14	Obrenija Milovančević	38 godina
15	Velika Nikolić	40 godina
16	Stojanka Mratinković	9 meseci
17	Natalija Marinković	31 godinu
18	Jela Marinković	10 godina
19	Draga Petrović	Nepoznato
20	Sava Petrović	Nepoznato
21	Bela Petrović	Nepoznato
22	Nada Đorđević	14 godina
23	Dušan Đorđević	15 godina
24	Ljubomir Mirković	1 godinu
25	Stanija Mihajlović	35 godina
26	Vera Krstić	6 meseci
27	Mihajlo Mihajlović	14 godina
28	Katarina Mihajlović	12 godina
29	Verica Mihajlović	9 godina
30	Gordana Mihajlović	3 godine
31	Ruža Jovanović	45 godina
32	Raja Mirković	11 godina
33	Olga Stanojlović	6 meseci
34	Milun Stanojlović	2 meseca
35	Milunka Stanojlović	15 meseci
36	Olga Milovanović	10 godina
37	Zorka Đurđević	49 godina
38	Dušan Todorović (?)	16 godina
39	Mileva Todorović	10 godina
40	Desanka Ibišević	Dete
41	Cveta Ibišević	45 godina
42	Petka Ibrahimović	13 godina
43	Ahmed Ibraimović	3 godine
44	Duča Ibraimović	42 godine
45	Asima Ibraimović	5 godina
46	Milan Ilić	Nepoznato
47	Ilija Janić	Nepoznato
48	Darinka P. Jovanović	Dete

49	Jovanka Jovanović	15 godina
50	Katarina Jovanović	Dete
51	Lenka Jovanović	7 godina
52	Mileva Jovanović	18 godina
53	Milka Jovanović	Dete
54	Milorad Jovanović (?)	Nepoznato
55	Radomir Jovanović (?)	Dete
56	Ruža Jovanović	30 godina
57	Stojanka Jovanović	Nepoznato
58	Vera Jovanović	5 godina
59	Živana Kostadinović	18 godina
60	Đorđe Kostić	Nepoznato
61	Jovan Marinković	14 godina
62	Katarina Marinković	Nepoznato
63	Ljubica Marinković	Nepoznato
64	Natalija Marinković	Nepoznato
65	Steva Marinković	6 godina
66	Bogdan Mihajlović	Nepoznato
67	Vera Mihajlović	Nepoznato
68	Zorica Mihajlović	Nepoznato
69	Stanija Mihajlović-Trišić	Nepoznato
70	Aleksandar Mirković	3 godine
71	Manda Nikolić	70 godina
72	Draga Petrović	Nepoznato
73	Natalija Petrović	Nepoznato
74	Spasoje Petrović	Nepoznato
75	Živka Bela Petrović	Nepoznato
76	Milan Radosavljević	Nepoznato
77	Cveta Todorović	Nepoznato
78	Dragi Todorović	Dete
79	Marica Todorović	9 godina
80	Stana Todorović	60 godina
81	Žika Todorović	Nepoznato
82	Vukosava Mitić	Nepoznato
83	Stanica Andanović	Nepoznato
84	Julka Petrović	Nepoznato
85	Aleksandar Marinković	Nepoznato
86	Stana Kostić	Nepoznato
87	Živorad Đorđević	Nepoznato
88	Milena Draganović	60 godina

Dr Dragan Cvetković, Srbija

SAJMIŠTE - JEVREJSKI LOGOR ZEMUN

Abstrakt: Rad predstavlja pokušaj da se na osnovu delimično revidiranog popisa „Žrtve rata 1941 – 1945“ prikaže centralna uloga logora Sajmište (Judenlager Semlin) u uništenju jevrejske zajednice u okupiranoj Srbiji. U radu je razmatrana teritorijalna pripadnost stradalih Jevreja, polna, starosna i profesionalna struktura gubitaka ovog logora, te je prikazan udeo pretrpljenih gubitaka u logoru u ukupnim gubicima jevrejske zajednice sa okupirane teritorije.

Ključne reči: Holokaust, Jevreji, okupirana Srbija, regioni, polna, starosna i profesionalna struktura, koncentracioni logori, Sajmište.

Nemačke okupacione vlasti su se, u velikoj meri, oslanjale na teror i represiju kao glavne metode vladanja pokorenim područjima, a u cilju njihovog efikasnijeg sprovođenja formirali su čitav sistem logora kojima su podržavali te metode, odnosno koji su imali ulogu u njihovom sprovođenju. Na području Srbije pod nemačkom vojnom upravom komandom (dalje Okupirana Srbija) formiran je niz logora različitih tipova i namena.¹ Među njima su logori za Jevreje predstavljali posebnu kategoriju, kao deo programa njihovog uništenja. Holokaust je bio planirano, ideološki, politički i propagandno pripremljeno, sistematski izvedeno masovno uništenje miliona pripadnika jevrejskog naroda u svim delovima Evrope koji su se našli pod kontrolom Trećeg Rajha i njegovih saveznika,² te se iskazao kao najekstremniji oblik do sada poznatog genocida i prva pojava nekih vrsta zločinačkih ubistava i zločinačkog mišljenja.³ Na prostoru izdvojene Jugoslavije imao je niz specifičnosti u „rešavanju jevrejskog pitanja“, kao ni u jednom drugom delu Evrope, ali se time nikako ne izdvaja iz opšteg konteksta stradanja evropskih Jevreja. Pored svih specifičnosti holokausta u Jugoslaviji,

1 Opširnije videti Koljanin, Milan. „Represija kao sistem – logori u Okupiranoj Srbiji“, *Heretikus*, 1/2007, 157 – 171.

2 Milan Ristović, Uvod u *Jevrejski logor Zemun. Holokaust i kolaboracija u Srbiji*, ur. Nenad i Milan Fogel, Milan Koljanin, (Beograd: Jevrejska opština Zemun, 2012)

3 Yehuda Bauer, „Is the Holocaust explicable“, *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста /Israeli-Serbian academic exchange in Holocaust research*, ur. Јован Мирковић, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2008), 149.

onaj sproveden na teritoriji Okupirane Srbije je bio najsličniji holokaustu sprovedenom u evropskim zemljama, sa nemačkim okupacionim režimom kao njegovim inspiratorom, nosiocem u njegovom planiranju i sprovođenju, te kao jedinim egzekutorom (učiniocem zločina). Kolaracionisti sa okupirane teritorije su pružali pomoć Nemcima u pojedinim delovima sprovođenja programa uništenja Jevreja.

Holokaustu na teritoriji Okupirane Srbije, kao i logorima koji su poslužili kao sredstvo za njegovo sprovođenje, je posvećen niz radova u domaćoj i inostranoj istoriografiji, kao centralna ili prateća tema, a među kojima se, svakako, izdvajaju dve monografije o logoru na Sajmištu.⁴ U istoriografiji je već ukazano na manjkavosti u postojećim saznanjima o logorima prvenstveno u unutrašnjoj strukturi logoraša (ko su, koje nacionalnosti, odakle su, koliko su bili stari, kog su pola, kog zanimanja?).⁵ Stoga ovaj rad, nastao na osnovu delimično revidiranog popisa „Žrtve rata 1941-1945“ iz 1964. godine⁶ ima za cilj da delimično otkloni nedostatke, odnosno proširi dosadašnja saznanja o ovom logoru, prvenstveno njegove unutrašnje strukture stradalih.

Od Jevreja sa teritorije Okupirane Srbije⁷ stradalih u holokaustu do sada je delimičnom revizijom popisa „Žrtve rata 1941 – 1945“ po-

4 Драган Цветковић, *Од Топовских шупа до Сајмишта. Квантитативна анализа холокауста у окупираној Србији*. (Београд: Музеј жртва геноцида, 2020) и Koljanin, Milan. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*. Београд: ISI, 1992; За краћи преглед значајнијих радова видети: Кољанин, М. „Истраживање холокауста у Југославији“. *Израелско-српска научна размена.....*, 264 – 273 и Ђулибрк, Јован. *Историографија холокауста у Југославији*. Београд: ПБФ и ИТИ, 2011; Александар Стојановић, „Савремена историографија о холокаусту у окупираној Србији 1941 – 1944“ Наука и савремени универзитет. Друштвене науке пред изазовима савременог друштва, ур. Гордана Ђигић, (Ниш: Филозофски факултет, 2017), 151 – 164.

5 М. Koljanin, „Represija kao sistem“, 158, 167 – 169.

6 Опширније о попису „Жртве рата“ видети: Dragan Cvetković, „*Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941 – 1945*“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016), 6 – 10.

7 У обзир су узети Јевреји који су били југославенски држављани, односно Јевреји који су у тренутку избјегњања рата као место боравка имали на теритоји на којој је успостављена немачка окупациона управа. Поред њих су на теритоји Окупиране Србије страдли и Јевреји из других делова Југославије, као и Јевреји из европских земаља који су као легални имигранти, „нежелени туристи“ или избеглице нашли на њеној теритоји и поделили судбину са домаћим Јеврејима. Опширније видети: Ristović, Milan. „Југославија и јеврејске избеглице 1938 – 1941“, *Istorija 20 veka*, 1, Београд, 1996, 21 – 43; *Kladovo transport*, ур. Andrej Mitrović, Београд, 2006.

имениčno identifikovano 6.254 osoba.⁸ Shodno odluci Nemaca prema kojoj su kolektivno bili određeni za uništenje, Jevreji iz Okupirane Srbije su gotovo svi bili ubijeni za 365 dana tokom prve dve godine rata. U stradanju u poslednje tri godine rata, nakon kulminacije holokausta na teritoriji Okupirane Srbije, život su izgubili malobrojni Jevreji u logoru Banjica⁹ i oni pripadnici jevrejske zajednice koji su neuspešno pokušali da utočište pronađu na drugim teritorijama podeljene Jugoslavije ili u inostranstvu.¹⁰

Brutalnost holokausta na okupiranoj teritoriji se vidi u tome što je 97,69% od svih stradalih život izgubilo tokom prve dve godine rata, s time što ih je trećina ubijena u drugoj polovini 1941. godine,¹¹ dok su dve trećine stradale tokom naredne godine, od kojih je najveći deo izgubio život u prva četiri i po meseca 1942. godine.¹² Time je stopa smrtnosti, s obzirom na duplo duži period stradanja u 1942. godini, bila jednaka, što ukazuje na nesmanjenu težnju Nemaca da ih u potpunosti uništi. Proces uništenja jevrejske zajednice u Okupiranoj Srbiji je u 1942. godini praktično bio okončan, taklo da je pretrpljeni gubitak Jevreja u 1943. godini bio 49,06 puta manji nego u prethodnoj. Svega 2,31% od stradalih Jevreja Okupirane Srbije je izgubilo živote u

8 Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 179, popis „Žrtve rata 1941 – 1945“ iz 1964. godine; Arhiv Muzeja žrtava genocida (AMŽG), fond popis „Žrtve rata 1941 – 1945“ i Baza podataka „Žrtve rata 1941-1945“.

9 Opširnije o stradanju Jevreja sa teritorije Okupirane Srbije u logoru Banjica videti Prpa, Branka, gl. i od. ured. *Logor Banjica, Logoraši*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009.

10 Opširnije o uspešnim i neuspešnim pokušajima spašavanja od holokausta videti Сања Петровић Тодосијевић, „Бекства Јевреја са територије немачке окупационе зоне у Србији 1941–1944“, Токови историје 2/2019, 59–82; Милан Ристовић, „Прогоњени и њихови саучесници: Солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941–1944“, Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста /Israeli-Serbian academic exchange in Holocaust research, ур. Јован Мирковић (Београд: Музеј жртава геноцида, 2008), 169–208; Ристовић, Милан. У потрази за уточиштем, Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941 – 1945. Београд: Службени лист СРЈ, 1998.

11 Sa pojedinačnim likvidacijama ili ubijanjem malih grupa Jevreja otpočeto je ubrzo nakon okupacije, u prvim danima jula. Od staradalih Jevreja 1941. godine sa poznatim datumom smrti 90,41% je izgubilo živote tokom oktobra i novembra (1.885).

12 Zapravo, najveći deo Jevreja sa teritorije Okupirane Srbije stradalih 1942. godine je život izgubio u kratkom periodu od tri meseca, marta, aprila i maja. Oni predstavljaju 89,08% gubitaka od svih sa poznatim datumom stradanja u toj godini.

poslednje tri godine rata, tako da je njihov gubitak u tom periodu bio realno 65,78 puta manji nego u prve dve godine.

Nastanjeni u svim regionima¹³ Okupirane Srbije,¹⁴ u najvećoj meri skoncentrisani u većim urbanim centrima, Jevreji su se svuda našli na udaru nacističke uprave. Gubitke su pretrpeli u svim delovima okupirane teritorije.

Jevreji iz Beogradskog regiona, kao najveća zajednica na teritoriji okupirane Srbije, su predstavljali gotovo tri petina gubitaka, sledili su ih sunarodnici iz Banata koji su činili više od četvrtine gubitaka, dok je iz ostalih 8 regiona poticala šestina stradalih Jevreja.

Nakon logorisanja gotovo svih muškaraca i manjeg dela žena u leto 1941. godine, pripadnici jevrejske zajednice muškog pola su od jeseni masovno stradali u masovnim streljanima širom Srbije kao odmazda za stradanje Nemaca poginulih u borbi sa ustanicima ili kao mera zastrašivanja stanovništva u cilju odvracanja od pridruživanja ustanicima. S toga je više od tri petina Jevreja muškaraca stradalo u 1941. godini. Nastavak uništenja jevrejske zajednice u Okupiranoj Srbiji prouzrokovao je da je još trećina pripadnika muškog pola izgubila život u 1942.

13 Regione treba posmatrati isključivo kao geografske celine pošto oni u tom periodu nisu postojali kao administrativne jedinice i nastali su iz potrebe da se u radu lakše sagleda stradanje stanovništva, te omogućiti komparativno prikazivanje pretrpljenih gubitaka. Regioni su obuhvatali opštine ili njihove delove prema administrativnoj podeli iz 1964. godine.

14 Prema popisu stanovništva iz 1931. godine 13.285 Jevreja je predstavljalo 0,35% stanovništva teritorije koja se 10 godina kasnije našla pod okupacijom. Od Jevreja, sa teritorije koja je podelom Jugoslavije postala Okupirana Srbija, 1931. godine 62,51% je živelo u Beogradskom regionu (7.913), 29,39% u Banatu (3.717) i 8,10% ostalih osam regiona (1.361). U Upravi grada Beograda 1931. godine je živelo 8.936 pripadnika jevrejske zajednice, od kojih je 507 bilo nastanjeno u Pančevu, a 523 u Zemunu, pa ih prema ratnoj podeli teritorije treba posmatrati kao banatske (u okviru Okupirane Srbije) odnosno sremske (NDH) Jevreje. Ako se posmatra samo teritorija grada Beograda u Upravi grada Beograda (manja teritorija od Beogradskog regiona) Jevreji su predstavljali 3,31% stanovništva. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta. 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo prema veroispovesti*, Beograd, 1938, VIII – XII. Pošto popis stanovništva predviđen za 1941. godinu zbog izbijanja rata nije obavljen, prilikom posmatranja teritorijalnog rasporeda Jevreja u ratnom periodu, treba u obzir uzeti migracije tokom predhodne decenije u okviru nacionalnog korpusa, prvenstveno ka Beogradu, kako Jevreja sa ove teritorije, tako i sunarodnika sa područja čitave Jugoslavije (najviše iz Makedonije i BiH), što je u izvesnoj meri narušilo prikazanu teritorijalnu strukturu.

godini, dok ih je gotovo zanemarljiv deo strado periodu do kraja rata. U prvoj godini rata ubijeno je 1,76 puta više muškaraca nego u narednoj, ali je, s obzirom na duplo duži period njihovog uništenja u 1942. godini neko u prethodnoj, njihovo stradanje u 1941. godini bilo realno 3,51 puta veće, dok je gubitak u 1942. godini bio realno 36,06 puta veći nego u potonjem periodu. Masovno uništenje Jevrejki sprovedeno je u 1942. godini, tako da su zanemarljivi delovi stradali u prethodnom i potonjem periodu rata, čime je gubitak žena u 1942. godini bio realno 35,41 puta veći nego u prethodnoj godini i 96,73 puta veći od pretrpljenog gubitka u poslednje tri godine rata. U prvoj godini rata udeo stradalih muškaraca je bio 45,79 puta veći od udela stradalih žena, dok je u 1942. godini udeo stradalih Jevrejki bio 2,72 puta veći od udela stradalih muškaraca, da bi se kod oba pola udeo u gubicima u poslednje tri godine rata izjednačio.

Dinamika stradanja polova jevrejske zajednice u Okupiranoj Srbiji je u bitnoj meri odredila i njihovo učešće u gubicima tokom rata. Muškarci su predstavljali gotovo jedine stradale u prvoj godini rata, sa učešćem u gubicima koje je bilo 51,63 puta veće od učešće žena. Masovno stradanje Jevrejki u 1942. godini donelo je promenu u zastupljenosti polova u gubicima, tako da su žene predstavljale više od dve trećine gubitaka, 2,41 puta veće od učešća muškaraca. U odnosu na prethodnu godinu učešće muškaraca u gubicima Jevreja je bilo smanjeno 3,38 puta, dok je učešće žena u gubicima bilo 37,21 puta veće. U poslednje tri godine rata, kada je proces holokausta bio gotovo okončan, polovi su imali izjednačeno učešće u gubicima, koje je odgovaralo njihovoj zastupljenosti u ukupnim gubicima.

Mesta stradanja Jevreja iz Okupirane Srbije bila su uglavnom uslovljena situacijom na toj teritoriji, a što je opet bilo u tesnoj vezi i sa vremenom njihovog stradanja. Matična teritorija je predstavljala primarno mesto stradanja pošto su gotovo svi pripadnici jevrejske zajednice izgubili živote na teritoriji Okupirane Srbije (96,37%, uz jako male delove koji su stradali u ostalom delu Jugoslavije (1,81%) ili inostranstvu (1,69%), dok je za mali deo mesto stradanja nepoznato (0,13%).

Kao i u većini drugih zemalja Evrope stradanje Jevreja je bilo povezano sa koncentracionim logorima ili sa neposredno izvođenim egzekucijama. Najveći deo jevrejske zajednice Okupirane Srbije je bio

povezan sa stradanjem neposredno nakon boravka u nekom logoru ili sa stradanjem u nekom od logora (98,14% - 6.138), dok je samo mali deo njih (pedeseti deo – 1,84%) život izgubio u drugim okolnostima, najčešće streljanjem odmah nakon hapšenja. Jevrejska zajednica iz Okupirane Srbije je stradala u više logora koji su se nalazili bilo u okviru okupirane teritorije, bilo van nje, što na prostoru podeljene Jugoslavije ili u inostranstvu. Centralno mesto u sprovođenju holokausta u Okupiranoj Srbiji predstavljali su logori Topovske šupe (Jevrejski logor, Jevrejski prolazni logor u Beogradu) i Jevrejski logor Zemun (Judenlager Semlin)¹⁵ u kojima je život izgubilo 30,25 odnosno 57,85% Jevreja stradalih u logorima (1.857 odnosno 3.551). Osmina od ukupnog broja stradalih u logorima je izgubila živote u nekom od drugih logora.¹⁶

Radi efikasnijeg sprovođenja „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ u Okupiranoj Srbiji Nemci su odlučili da predviđeni koncentracijski logor na beogradskom Sajmištu pretvore u logor za Jevreje, Judenlager Semlin, dok je formiranje prihvatnog logora privremeno oloženo.¹⁷ Prvi logoraši su u njega dovedeni početkom decembra. Među

15 M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 34, 64.

16 Među ostalim logorima izdvajaju se logori na teritoriji Okupirane Srbije u Nišu (Crveni krst – Anhaltelager Nisch) i Beogradu (Banjica – Anhaltelager Dedinje), Jasenovac u NDH kao logor na teritoriji ostalog dela Jugoslavije i Aušvic (Auschwitz) i Treblinka (od logora u inostranstvu.

17 Nameru da logor na beogradskom Sajmištu posluži kao logor za utamničenje neprijateljski raspoloženog stanovništva okupirane teritorije Nemci su sproveli u delo nakon eliminacije svih logoraša iz Jevrejskog logora Zemun. Od početka maja Sajmište postaje Prihvatni logor Zemun (Anhaltelager Semlin), u koji se dopremaju logoraši sa čitavog prostora Jugoslavije, a delom i iz nekih evropskih država. Prema raspoloživim podacima iz baze podataka „Žrtve rata 1941–1945“, u logoru na Sajmištu je u periodu od maja 1942. do aprila 1944. godine život izgubilo 7.149 osoba (u obzir su uzeti samo jugoslovenski državljani). Tokom 1942. godine u logoru je život izgubila polovina (53,10%) stradalih logoraša, naredne godine još trećina (34,73%), da bi u četiri meseca postojanja logora u 1944. godini u njemu stradala osmina (12,18%) od ukupno pretrpljenih gubitaka. Time je stopa smrtnosti u logoru u 1942. godini bila 2,29 puta veća nego u narednoj, a u poslednjoj godini postojanja logora neznatno veća nego u prethodnoj (1,05 puta). Najveći deo stradalih u logoru poticao je sa teritorije NDH (90,91%), dok ih je iz okupirane Srbije bilo 5,92%, a iz ostalih delova Jugoslavije 3,17%. Muškarci su činili 96,12% stradalih. Gotovo svi stradali u logoru bili su srpske nacionalnosti (93,56%). Pripadnici partizanskog pokreta činili su 3,43% u logoru pretrpljenih gubitaka. Opširnije o Prihvatnom logoru Zemun

logorašima se našao i mali broj zatočenika iz drugih delova Jugoslavije, koji su se u momentu hapšenja iz različitih razloga našli na okupiranoj teritoriji. Oni su predstavljali zanemarljiv deo žrtava logora. Takođe, logor je poslužio za uništenje preostalih Jevreja emigranata koji su se u početnoj fazi rata zatekli na okupiranoj teritoriji, a do tada su se nalazili u logoru u Šapcu.¹⁸

U Judenlager su prvo dovedeni Jevreji iz Beograda, kako domaći, tako i u njemu internirani Jevreji iz Banata, a zatim i njihovi sunarodnici iz ostalog dela Okupirane Srbije. Najveće grupe kasnije pristiglih krajem zime i u rano proleće 1942. godine bili su internirci iz logora u Nišu, zatim Jevreji iz Novog Pazara i sa dela KiM. Pored prve grupe Jevreja u logor je dopremljena i grupa Roma. Namena logora da posluži za konačno rešenje jevrejskog pitanja u Okupiranoj Srbiji usloвила je i nacionalnu strukturu njegovih žrtava. Gotovo sve stradale u logoru činili su pripadnici jevrejske zajednice.¹⁹ Najveći deo utamničenih Roma u logoru je do kraja marta 1942. godine oslobođen,²⁰ tako da su oni predstavljali tek šezdeset osmi deo gubitaka (1,47%) pretrpljenih u Judenlageru.²¹

videti: M. Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu*, 151–444.

18 Opširnije o sudbini jevrejskih emigranata u Okupiranoj Srbiji videti Koljanin, M. „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, *Kladovo transport / The Kladovo transport, Zbornik radova*. ur. Andrej Mitrović. 65 – 101, Beograd: JIM, 2006.

19 U broj stradalih u logoru za Jevreje na Beogradskom sajmištu uračunate su i žrtve iz Jevrejske bolnice u Beogradu, kako bolesnici, tako i osoblje bolnice i članovi njihovih porodica koje su se tamo nalazili.

20 Opširnije o sudbini Roma u logoru na Sajmištu videti u M. Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu*, 98 – 106. Opširnije o stradanju Roma u Srbiji videti Pisari, Milovan, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme holokausta*, Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014.

21 Dve trećine Roma (67,92%) stradalih u logoru Sajmište izgubilo je živote u 1941. godini, usled loših smeštajnih uslova (lošijih nego kod Jevreja), zime (Romi su bili dosta lošije obučeni od Jevreja), gladi i bolesti. Od stradalih Roma u logoru na beogradskom Sajmištu 83,02% je poticalo iz Beogradskog regiona, a 16,98% iz 8 regiona okupirane teritorije, dok među njima nije bilo Roma iz Banata. Tri petine u logoru stradalih Roma činile su žene (60,38%), dok su među stradalim muškarcima polovinu (47,62%) činila deca do 14 godina starosti. Deca su u ukupnim gubicima Roma na Sajmištu predstavljala 35,85% pretrpljenih gubitaka, a 78,95% njih je izgubilo život tokom decembra 1941. godine. Ona su predstavljala 59,37% pretrpljenih gubitaka Roma u logoru 1941. godine, tako da je njihova stopa smrtnosti u decembru bila 2,61 puta veća nego kod odraslih osoba ove nacionalnosti.

Loša ishrana, neuslovan smeštaj i nedostatak higijene, uz oskudne bolničke mogućnosti, prouzrokovali su da je stradanje Jevreja u logoru otpočelo sa njegovim formiranjem, a okončano je njihovim potpunim uništenjem do početka maja naredne godine. Najveći deo Jevreja u logoru je ubijen gasom, korišćenjem specijalno adaptiranog kamiona (gasni kamion – dušegupka), a samo manji deo streljanjem, većinom u periodu kada je kamion bio pokvaren, ili je umro od loših uslova života u logoru.²² Pretrpljeni gubici u tek nešto više od pola meseca postojanja logora u 1941. godini su bili minimalni, tako da se svo stradanje u Judenlageru Semlin vezuje za 1942. godinu.

Kulminacija holokausta na teritoriji Okupirane Srbije 1942. godine pogodila je Jevreje iz svih njenih delova. Tri petina stradalih u logoru na Sajmištu predstavljali su Jevreji iz Beograda (57,05%), nešto manje od trećine sunarodnici iz Banata (29,68%), a nešto više od osmine Jevreji iz ostalog dela Okupirane Srbije (13,26%).

Vreme formiranja Judenlagera Semlin, nakon okončanja početne faze holokausta u Okupiranoj Srbiji, bitno je uticalo na polnu strukturu u njemu zatočenih logoraša. U logoru su stradali pripadnici oba pola.

Iako su u njemu bili logorisani Jevreji oba pola, četiri petina žrtava u logoru činile su osobe ženskog pola. Muškarci koji su 1942. godine stradali u Jevrejskom logoru Zemun predstavljali su 65,50% gubitaka ovog pola te godine, dok su u logoru stradale Jevrejke predstavljale 97,92% stradalih žena te godine.

Oformljen kao centralno mesto konačnog rešavanja jevrejskog pitanja u Okupiranoj Srbiji, Judenlager Semlin je imao logoraše svih uzrasta. Pojedinačno najbrojniju grupu među stradalima, sa učešćem većim od četvrtine gubitaka, predstavljala su deca do 14 godina staro-

²² Pored svedočanstava o nepodnošljivim uslovima boravka u logoru, stalnoj gladi i psihološkom stanju logoraša, o velikoj smrtnosti u logoru na Sajmištu direktno svedočanstvo je ostavila Hilda Dajč u svom poslednjem (četvrtom) pismu iz prve polovine februara 1942. godine, u kome se govori o 27 leševa logoraša smeštenih u Turskom paviljonu. Iz pisma se ne može zaključiti šta je bio uzrok njihove smrti. Navedeno prema Teodor Kovač, „Kontakti zatočenih Jevreja u koncentracionim logorima u Beogradu sa spoljnim svetom tokom Drugog svetskog rata, *Jevrejski istorijski muzej Zbornik 10*, 2015, 379.

sti.²³ Sličnu zastupljenost (23,70%) imale su i dve demografski najpotentnije uzrasne grupe koje su obuhvatale osobe starosti od 15 do 34 godina. Pošto su kao narod uništavani u celini, drugu polovinu gubitaka u logoru predstavljali su Jevreji dobi 35 i više godina.

Vremenski okvir u kome je postojao specijalizovani odnosno posebni logor za Jevreje na beogradskom sajmištu bitno je uticao na starosnu strukturu žrtava. Formiran nakon okončanja prve faze holokausta na okupiranoj teritoriji u kojoj je stradao najveći deo muškaraca uzrasta između 16 i 60 godina, logor je imao drugačiju strukturu pretrpljenih gubitaka muškaraca i žena.

Dve trećine muškaraca stradalih u logoru činila su deca do 14 godina starosti, uz petinu gubitaka koju su predstavljali stariji od 65 godina. Svega osminu gubitaka muškaraca u logoru predstavljale su osobe dobi između 15 i 64 godina starosti (11,97%), s time što su u uzranoj grupi 55 do 64 godina starosti 88,89% predstavljali muškarci stariji od 60. Muškarci Jevreji od 15 i više godina predstavljali su 7,37% ukupnih žrtava Judenlagera Semlin.²⁴ Za razliku od muškaraca, zastupljenost različitih uzrasnih grupa u gubicima žena je bila mnogo uravnoteženija i odgovarala je starosnoj strukturi celokupne jevrejske zajednice. Devojčice do 14 godina starosti predstavljale su šestinu gubitaka žena, dok su osobe starije od 65 godina činile njihov dvanaesti deo. Zastupljenost ovih uzrasta u gubicima žena bila je 3,82 odnosno 2,82 puta manja nego kod muškaraca stradalih u logoru. Zato su, sa druge strane, starosne grupe koje su obuhvatale osobe uzrasta od 15 do 64 godina bile 6,22 puta zastupljenije u gubicima kod žena (74,45%) nego kod muškaraca (11,97%).

23 Na osnovu oskudno sačuvane arhivske građe moguće je delimično sagledati starosnu strukturu u logoru. Tako je 6.02. 1942. godine u logoru bilo 21,44% dece mlađe od 16 godina, deset dana kasnije njihovo učešće je bilo 22,50%, a 27. aprila 20,60%. M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 62. Iz postojeće dokumentacije nemoguće je uvideti koliko je dece umrlo u prethodnom periodu ili bilo prebačeno u Jevrejsku bolnicu u Beogradu.

24 Prema sačuvanoj arhivskoj građi muškarci stariji od 16 godina su 16.02.1942. godine predstavljali 6% logoraša, da bi ih 27.04. bilo svega 3,6%. M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 62. Iz postojeće dokumentacije nemoguće je uvideti koliko je muškaraca umrlo u prethodnom periodu ili bilo prebačeno u Jevrejsku bolnicu u Beogradu.

Udeo u gubicima pojedinih uzrasnih grupa koje su imali različiti polovi u velikoj meri su bili određeni apsolutnom dominacijom Jevrejki u gubicima logora na Sajmištu. One su predstavljale gotovo jedine žrtve u uzrastima od 25 do 54 godina. Sa druge strane, muškarci su imali nadpolovični udeo u gubicima uzrasta do 14 godina starosti (2,35 puta veći od zastupljenosti muškaraca u gubicima logora), a predstavljali su i dve petine gubitaka osoba starijih od 65 godina (1,93 puta veći udeo od zastupljenosti muškaraca u ukupnim gubicima u logoru).

Pošto su bili određeni za uništenje kao narod u celini, među Jevrejima u logoru na beogradskom Sajmištu bilo je predstavnika svih profesionalnih grupa koje su postojale u predratnom periodu. Gotovo dve trećine svih stradalih predstavljala su izdržavana lica kao apsolutno dominantna profesionalna grupa u gubicima, uz šestinu stradalih koji su bili učenici i studenti,²⁵ uz jedanaesti deo koji su činili privrednici, dok je učešće ostalih profesionalnih grupa bilo manje.

Vreme formiranja Judenlagera Semlin, nakon okončanja početne faze holokausta u Okupiranoj Srbiji u kojoj je stradala većina muškaraca jevrejske zajednice, bitno je uticalo na profesionalnu strukturu u njemu zatočenih logoraša različitog pola. Među stradalim ženama izdržavana lica su činila više od dve trećine gubitaka, uz osminu učenika i studenata. Izdržavana lica su pretstavljala najbrojniju profesionalnu grupu i među stradalim muškarcima, ali sa učešćem od dve petine gubitaka, uz četvrtinu koju su činili učenici i studenti i petinu privrednika. Time su izdržavana lica među stradalim osobama ženskog pola bila 1,71 puta zastupljenija nego među muškarcima, dok su pak privrednici, kao i učenici i studenti imali 3,32 odnosno 2,04 puta veće učešće u gubicima muškaraca nego žena.²⁶

Udeo u gubicima profesionalnih grupa koje su imali različiti polovi u velikoj meri su bili određeni apsolutnom dominacijom žena u gubicima Judenlagera Semlin, ali uz nekoliko izuzetaka. Veći od svog prosečnog udela u gubicima žene su imale među stradalim izdržavanim licima. Iako su žene u logoru bile četiri puta brojnije od muškaraca,

25 Studenti (66) su među stradalim ove profesionalne grupe činili 12,72% gubitaka među učenicima i studentima.

26 Zastupljenost službenika i stručnjaka u gubicima žena je bila 1,22 puta veća nego u gubicima muškaraca, dok je učešće radnika u gubicima polova bilo izjednačeno (1,10 puta veće među ženama).

udeo u gubicima privrednika je bio izjednačen, dok je udeo muškaraca bio veći među stradalim pripadnicima slobodnih profesija i lica sa ličnim prihodima (penzioneri). Veći od njihovog prosečnog udela u gubicima, ali dvostruko manji od žena, muškarci su imali i među stradalim poljoprivrednicima i učenicima i službenicima.²⁷

U dva logora za Jevreje koje su Nemci formirali u Beogradu život je izgubilo 86,47% od svih stradalih pripadnika jevrejske zajednice sa okupirane teritorije i 89,73% stradalih na toj teritoriji, s time što je stradanje na Sajmištu (56,78%) bilo dvostruko veće nego u Topovskim šupama (29,65%).

Kao jedno od dva centralna mesta holokausta u Okupiranoj Srbiji, logor Sajmište nije imalo jednaku ulogu u uništenju Jevreja iz različitih delova okupirane teritorije, kao ni uništenju različitih polova, starosti i profesija.

Sajmište je imalo presudnu ulogu u brutalnom uništenju Jevreja oba pola u Okupiranoj Srbiji. U njemu su život izgubile skoro sve žene i četvrtina muškaraca od stradalih pripadnika jevrejske zajednice. Od svih Jevreja muškaraca ubijenih 1942. godine 66,18% izgubilo živote na Sajmištu. Od stradalih Jevrejki 1942. godine 97,92% je ubijeno u Jevrejskom logoru Zemun. Udeo Judenlagera Zemun u uništavanju muškaraca bio je 2,42 puta manji od udela žrtava logora u ukupnim gubicima jevrejske zajednice, dok je sa druge strane, uloga Sajmišta u uništenju žena bila 1,66 puta veća od udela žrtava ovog logora u ukupnim gubicima Jevreja sa okupirane teritorije.

U Jevrejskom logoru Zemun stradali su gotovo svi pripadnici jevrejske zajednice mlađi od 14 godina, šest sedmina starijih od 65 godina, kao i između dve petine i polovine stradalih iz ostalih uzrasnih grupa. Udeo Sajmišta u uništenju uzrasta do 14 godina i starijih od 65 bio je 1,65 odnosno 1,49 puta veći od udela žrtava logora u ukupnim gubicima jevrejske zajednice.

Analiza gubitaka prema profesionalnoj strukturi Jevreja²⁸ poka-

²⁷ Kod stradalih učenika i studenata muškog pola u logoru na Sajmištu radilo se isključivo o učenicima, pošto su svi studenti stradali u logoru bile žene.

²⁸ Približno sagledavanje socijalno-ekonomske strukture Jevreja Okupirane Srbije

zuje da su u holokaustu stradali pripadnici svih profesionalnih grupa. Opređenost Nemaca da u početnoj fazi holokausta pobiju muškarce uzrasta 15 do 60 godina, a kasnije preostale Jevreje odrazila se na profesionalnu strukturu stradalih u logorima. Tako je u Jevrejskom logoru Zemun život izgubilo devet desetina izdržavanih lica, što je bio 1,61 puta veći udeo u gubicima ove profesionalne grupe od zastupljenosti žrtava ovog logora u ukupnim gubicima jevrejske zajednice, a i udeo u njemu stradalih učenika i studenata je bio 1,12 puta veći,²⁹ dok je udeo svih ostalih profesionalnih grupa bio višestruko manji (službenika i stručnjaka 2,11 puta, privrednika 2,50 puta, slobodnih profesija 3,21 puta).

Holokaust na teritoriji Okupirane Srbije, je kao deo jedinstvenog procesa u Evropi, pogodio čitavu jevrejsku zajednicu nanevši joj nenadoknadive gubitke. Na žalost, do sada nije utvrđen precizan broj u

moguće je preko sagledavanja iste u jugoslovenskim okvirima, s time što treba uzeti u obzir uticaj Beograda kao administrativnog, političkog, ekonomskog, prosvetnog, kulturnog centra države na profesionalnu strukturu populacije, posebno Jevreja, od kojih je najveći deo živelo u njemu. Prema nepotpunim podacima iz 1938 godine u Jevrejskoj zajednici Jugoslavije bilo je 0,15% poljoprivrednika, 12,60% privrednika, 4,30% radnika, 8,05% službenika, stručnjaka i pripadnika slobodnih profesija, 10,30% učenika i studenata i 64,60% svih drugih zanimanja. D. Perera, „Neki statistički podaci o Jevrejima“, 145 – 146. Poreske obaveze u verskim opštinama daju delimičan uvidu profesionalnu strukturu beogradskih Jevreja 1940. godine, uz napomenu da su porez plaćali samo imućniji, odnosno oni koji su se kvalifikovali. Među 2.002 poreska obveznika sefardske opštine 27% su bili trgovci, 21% činovnici ili nameštenici, 8% zanatlije, 4% lekari i inženjeri. Od 1.091 obveznika aškenaske opštine 25% su bili činovnici, 20% trgovci, 8% pripadnici slobodnih profesija, 6% zanatlija. Harijet Pas Frajdenrajh, „Jevreji Beograda između ratova“, *Jevrejski istorijski muzej Zbornik* 6, 1992, 366. Na teritoriji Uprave grada Beograda 1939. godine bilo je 346 zanatlija, 1.102 trgovaca, trgovačkih agenata i putnika, 70 industrijalaca, 24 bankara i menjača, dok je u Moravskoj banovini bilo 18 zanatlija, 43 trgovaca, 3 industrijalaca, 6 bankara. Небојша Поповић, *Jevreji u Srbiji 1918 – 1941*, (Београд: ИСИ 1997), 103.

²⁹ Studenti (192) su predstavljali 23,88% svih stradalih učenika i studenata. Među svim stradlim studentima jevrejske nacionalnosti bilo je 63,54% muškaraca i 36,44% žena. Od svih ubijenih studenata 46,87% je izgubilo živote u Topovskim šupama, 34,37% na Sajmištu i 18,76% na ostalim mestima van ova dva logora (36). Time je udeo studenata stradalih u logoru Topovske šupe bio 1,55 puta veći od udela žrtava logora u ukupnim gubicima, dok je udeo stradalih studenata na Sajmištu bio 1,62 puta manji.

holokaustu stradalih Jevreja sa teritorije Okupirane Srbije, kao što nije poznat ni broj preživelih. Na osnovu dostupnih poimeničnih podataka, Jevreji (6.254) su među stradalim civilima Okupirane Srbije (55.830) predstavljali 11,20% gubitaka, dok su u predratnom stanovništvu ove teritorije činili svega 0,35%. Time je u holokaust uništena jevrejska zajednica pretrpela gubitke 32 puta veće od njihove zastupljenosti u populaciji.

Holokaust na teritoriji Okupirane Srbije je bio tesno povezan sa stradanjem u koncentracionom logoru Sajmište (Judenlager Semlin) u kojemu je život izgubilo 56,78% od svih stradalih pripadnika jevrejske zajednice sa ove teritorije, uz ubijene Jevreje sa drugih područja Jugoslavije, kao i inostranstva. Vreme formiranja logora, nakon sprovedene prve faze holokausta u okupiranoj Srbiji, uslovalo je specifičnu strukturu njegovih žrtava. Žene su činile četiri petina žrtava logora (78,12%), a u njemu je ubijeno 94,32% od svih stradalih žena jevrejske zajednice Okupirane Srbije. Istovremeno je na Sajmištu život izgubila četvrtina od svih stradalih muškaraca ove nacionalnosti (23,45%). U Jevrejskom logoru Zemun život su gubili pripadnici jevrejske zajednice svih uzrasta (28,44% činila su deca do 14 godina, a 10,90% osobe od 65 i više godina). U njemu su ubijena sva deca jevrejske nacionalnosti uzrasta do 14 godina sa okupirane teritorije (94,55%) i i gotovo svi stariji od 65 godina (85,34%). Za razliku od stradalih žena koje su pripadale svim uzrastima, svi muškarci ubijeni u logoru su bili mlađi od 15 godina ili stariji od 60. Iako su u njemu stradali pripadnici svih profesionalnih grupa izdržavana lica su predstavljala skoro dve trećine pretrpljenih gubitaka (63,72%). U njemu je su stradala gotovo sva izdržavana lica jevrejske nacionalnosti sa okupirane teritorije (92,73%).

Broj ubijenih u logoru, njihovo učešće u ukupnim gubicima zajednice i unutrašnja struktura pretrpljenih gubitaka Jevreja pokazuje da je Jevrejski logor u Zemunu (Judenlager Semlin) poznatiji kao Sajmište, uz logor Topovske šupe, predstavljao centralno mesto holokausta u Okupiranoj Srbiji koji nije poštedeo ni jedan segment jevrejske zajednice.

Izvori i literatura:

Neobjavljeni izvori:

Arhiv Jugoslavije:

fond 179, „Popis Źrtve rata 1941 – 1945“ iz 1964. godine

Arhiv Muzeja Źrtava genocida u Beogradu:

fond „Źrtve rata 1941 – 1945“

Baza podataka „Źrtve rata 1941 – 1945“

Objavljeni izvori:

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta.1931.godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo prema veroispovesti, Beograd, 1938

Źrtve rata 1941-1945 (rezultati popisa), Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1966, reprint Beograd, 1992.

Literatura:

Bauer, Yehuda. „Is the Holocaust explicable“, у *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста /Israeli-Serbian academic exchange in Holocaust research*, ур. Јован Мирковић, 147 – 167, Београд: Музеј жртва геноцида, 2008.

Цветковић, Драган. *Од Топовских шупа до Сајмишта. Квантитативна анализа холокауста у окупираној Србији*. Београд: Музеј жртва геноцида, 2020.

Цветковић, Драган. „Logori Топовске шупе и Сајмиште као централна места холокауста у Окупираној Србији – бројско одређење и квантитативна анализа“, *Историја 20. века*, 1/2018, 69–92.

Цветковић, Драган. „Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941 – 1945“. *Doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016.

Ђулибрк, Јован. *Историографија холокауста у Југославији*. Београд: ПБФ и ИТИ, 2011.

Frajdentrjajh, Harijet Pas „Jevreji Beograda između ratova“, *Jevrejski istorijski muzej Zbornik 6*, Beograd, 1992, 365 – 371.

Ivanović, Mladenka. *Jevreji u Jugoslaviji (1944 – 1952), Kraj ili novi početak*. Beograd: ИНИС, 2009

Koljanin, Milan. *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944*. Beograd: ИСИ, 1992.

Кољанин, М. „Истраживање холокауста у Југославији“. *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста /Israeli-Serbian academic exchange in Holocaust research*, ур. Јован Мирковић, Београд: Музеј жртва геноцида, 2008., 264 – 273.

Koljanin, M. „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, *Kladovo transport / The*

- Kladovo transport, Zbornik radova.* ur. Andrej Mitrović. 65 – 101, Beograd: JIM, 2006.
- Koljanin, Milan. „Represija kao sistem – logori u Okupiranoj Srbiji”, *Heretikus*, 1/2007, 157 – 171.
- Kovač, Teodor. „Kontakti zatočenih Jevreja u koncentracionim logorima u Beogradu sa spoljnim svetom tokom Drugog svetskog rata, *Jevrejski istorijski muzej Zbornik 10*, 2015.
- Mitrović, Andrej, ur. *Kladovo transport / The Kladovo transport, Zbornik radova sa okruglog stola.* Beograd: JIM, 2006.
- Pisari, Milovan. Stradanje Roma u Srbiji za vreme holokausta. Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014.
- Петровић Тодосијевић, Сања. „Бекства Јевреја са територије немачке окупационе зоне у Србији 1941–1944“, *Токови историје* 2/2019, 59–82.
- Поповић, Небојша. *Јевреји у Србији 1918 – 1941.* Београд: ИСИ, 1997.
- Prpa, Branka, gl. i odg. ur. *Logor Banjica, Logoraši*, objavljeni izvori. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009.
- Ristović, Milan. Uvod, Jevrejski logor Zemun. Holokaust i kolaboracija u Srbiji. Ur. Nenad i Milan Fogel, Milan Koljanin, Beograd: Jevrejska opština Zemun, 2012.
- Ристовић, Милан. „Прогоњени и њихови саучесници: Солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941–1944“. Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста / Israeli-Serbian academic exchange in Holocaust research. Ур. Јован Мирковић, 169–208, Београд: Музеј жртава геноцида, 2008.
- Ristović, Milan. *У потрази за уточиштем, Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941 – 1945.* Beograd: Službeni list SRJ, 1998.
- Ristović Milan. „Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938 – 1941“, *Istorija 20 veka*, 1/1996, 21 – 43.
- Perera, David „Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji u periodu od 1938. do 1965. godine“, *Jevrejski almanah 1968 – 1970*, Beograd, 1971
- Стојановић, Александар. „Савремена историографија о холокаусту у окупираној Србији 1941 – 1944“ *Наука и савремени универзитет. Друштвене науке пред изазовима савременог друштва*, Ур. Гордана Ђигић, 151 – 164, Ниш: Филозофски факултет, 2017.

Dragan Cvetković, PhD
Museum of genocide victims

SAJMIŠTE - JEWISH CAMP ZEMUN – numerical determination and quantitative analysis

Abstract: The paper is an attempt to show the central role of Judenlager Semlin in the destruction of the Jewish community in Occupied Serbia based on the partially revised list “Victims of War 1941-1945”. The article deals with the territorial belonging of the killed Jews, the gender, age and professional structure of their losses in Sajmište camps, and shows the share of losses from this camp in the total losses of the Jewish community.

Key words: Holocaust, Jews, Occupied Serbia, regions, gender, age and professional structure, concentration camps, Sajmište.

The Holocaust on the territory of Occupied Serbia, as part of a unique process in Europe, affected the entire Jewish community by inflicting irreparable losses. Unfortunately, the exact number of Jews who died in the Holocaust from the territory of Occupied Serbia has not been determined so far, just as the number of survivors is not known. Based on the available personal data of victims, Jews (6,254) accounted for 11.20% of the losses among the killed civilians of Occupied Serbia (55,830), while in the pre-war population of this territory they accounted for only 0.33%. Thus, the Jewish community destroyed in the Holocaust suffered losses 33.94 times greater than their representation in the population.

The Holocaust on the territory of Occupied Serbia was closely connected with the suffering in the concentration camp Sajmište (Judenlager Semlin) in which 56.78% of all victims of the Jewish community from this territory lost their lives, along with killed Jews from other parts of Yugoslavia and abroad. The time of the formation of the camp, after the first phase of the Holocaust in occupied Serbia, conditioned the specific structure of its victims. Women made up four-fifths of the victims of the camp (78.12%), and 94.32% of all women victims of the Jewish community of Occupied Serbia were killed in it. At the same time, a quarter of all men of this nationality (23.45%) lost their lives at the Sajmište camp. Members of the Jewish community of all ages lost their lives in the Jewish camp Zemun (28.44% were children under 14, and 10.90% were people aged 65 and over). In camp were killed all children of Jewish nationality under the age of 14 from the occupied territory (94.55%) and almost all persons of the age of 65 and over (85.34%). Unlike the female victims, who belonged to all ages, all the male killed in the camp were younger than 15 or older than 60. Although members of all professional groups of died in camp, dependents represented almost two thirds of the losses suffered (63.72%). From the total losses of dependents of the Jewish community, all of them lost their lives in the Sajmište concentration camp (92.73%).

The number of people killed and the internal structure of the losses suffered by Jews

show that the Jewish camp in Zemun, with the Topoveske šupe camp, was the central place of the Holocaust in Occupied Serbia, which did not spare any segment of the Jewish community.

Slobodan Mandić, historičar, viši arhivist

Recenzija tekstova za Zbornik radova sa konferencije Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun

Povodom obeležavanja 80. godina od otvaranja Jevrejskog logora Zemun, Jevrejska opština Zemun 18. i 19. septembra 2021. godine je organizovala naučnu konferenciju posvećenu Jevrejskom logoru Zemun (Judenlager Semlin) i Prihvatnom logoru Zemun (Anhaltelager Semlin). Zbornik radova prezentovanih na Konferenciji pripremljen je za štampu krajem 2021. godine i u njemu su sadržani radovi istaknutih stručnjaka na području istraživanja Holokausta u Srbiji. Na konferenciji je takođe izneseno i nekoliko saopštenja koja referišu na aktuelnosti u pogledu kulture sećanja u Srbiji, odnosno u vezi sa memorijalizacijom logora Sajmište i Holokausta. Uredništvo Zbornika, koji je pred nama, ispravno je zaključilo da i ove radove, delimično polemičkog karaktera, uključi u publikaciju.

Nakon što su do početka decembra 1941. godine ubijeni bezmalo svi odrasli Jevrejski muškarci u okupiranoj Srbiji, od 8. do 12. decembra izvršena je internacija jevrejskih žena i dece u logor na Sajmištu. Od oko 6.400 zatočenih Jevreja i oko 600 Roma, život je izgubilo preko 6.300 zatočenika, i to za samo šest nedelja, u aprilu i maju 1942. godine. Nakon toga je na prostoru nekadašnjeg Jevrejskog logora Zemun formiran Prihvatni logor Zemun (Anhaltelager Semlin) koji će skoro do samog kraja rata odnosno do kraja okupacije Srbije predstavljati centralni nemački logor za interniranje protivnika okupacije i civilnog stanovništva sa ustaničkih područja.

Kako su organizatori konferencije sa pravom istakli, sudbina Jevreja zatočenih u Jevrejskom logoru Zemun je paradigma stradanja Jevreja u Srbiji. Preko 80% jevrejske populacije bilo je ubijeno, a većina njih baš u Jevrejskom logoru Zemun i (prethodno) u Prolaznom logoru Topovske šupe, koji je služio kao „rezervoar“ za streljanja, kao deo odmazde nacističkih vlasti zbog oružanih akcija ustanika u okupiranoj Srbiji. Iako su na konferenciji učesnici davali saopštenja na teme po

sopstvenom izboru, pored radova koji obrađuju isključivo problematiku Jevrejskog logora Zemun, i gde je prikazana centralna uloga ovog logora u uništenju jevrejske populacije u okupiranoj Srbiji (poput priloga Dragana Cvetkovića, sa kvantitativnom analizom podataka), dobili smo i nekoliko dragocenih priloga koji upotpunjuju složenu sliku događaja kojih se prisećamo osam decenija kasnije.

U radu Sanje Petrović Todosijević o sistemu logora u Šapcu kao delu sistema za uništenje pripadnika jevrejske zajednice na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji, dat je detaljan prikaz i jasna slika kako su se zvanična politika Trećeg rajha i sprovođenje Holkausta susretala sa „lokalnim prilikama“. Detaljno objašnjenje i kontekst događaja u vezi sa formiranjem Jevrejskog logora u Šapcu na Savi, koji je formiran već 20. jula 1941. godine kao prvi logor za Jevreje na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji, a nakon toga i formiranje ostalih šabačkih logora, upotpunjuju naša saznanja o složenom koordinatnom sistemu počinjenih zločina u okupiranoj Srbiji. Takođe, u radu Iva Goldštajna, pored slike o uticaju koji su nacisti vršili u NDH, Jasenovcu i na Sajmištu, problematike broja jasenovačkih žrtava, nalazimo i nove podatke o organizovanim naporima na uništavanju i prikrivanju tragova zločina. Prilog Milovana Pisarija orijentisan je na osvetljivanje stradanja Roma i Romkinja u logoru na Sajmištu. U ovom radu se po prvi put objavljuju imena 88 žrtava. Rad Milana Koljanina o ulozi srpske policije u Holokaustu na nemačkom okupacionom području u Srbiji, pored istoriografskog pregleda o sprezi okupacionog aparata sa domaćom kvislinškom upravom, takođe daje određene osvrte na političku upotrebu kulture sećanja na savremene istorijski tokove (pitanje propagandnog rata 90-ih godina XX veka).

Pored pomenutih istoriografskih priloga, u zborniku su štampana i saopštenja Jovana Bayforda, Milana Fogela i Aleksandra Nećaka. U saglasju sa podnaslovom konferencije Prošlost, sadašnjost, budućnost, ovi radovi problematizuju donošenje, proklamovanih ciljeva i mogućnosti realizacije Zakona o Memorijalnom centru „Staro sajmište“. Pored više aspekata u vezi sa brojnim pitanjima adekvatne memorijalizacije logora Sajmište i Holokausta, možemo reći da publikovanje ovakvih saopštenja, pored korektivnog potencijala za odgovorne u sistemu odlučivanja, takođe može imati i ulogu beleženja reakcija na donošenje Zakona, kao neku vrstu istorijskih izvora za savremeno doba.

Nenad Fogel

UVODNI GOVOR NA OTVARANJU IZLOŽBE

Izložba koja se nalazi pred vama imala je svoju premijeru 2012. godine. Postavljena je kao deo međunarodne konferencije u okviru članstva Republike Srbije u radnoj grupi za međunarodnu saradnju u oblasti obrazovanja, sećanja i istraživanja Holokausta pod nazivom „ULOGA SARADNIKA OKUPATORA U NACISTIČKOM HOLOKAUSTU ZA VREME DRUGOG SVETSKOG RATA U SRBIJI“.

Ova izložba o logoru Judenlager Semiln, imala je ideju da iz ugla stradalnika - Jevreja, osvetli delovanje okupatora u Srbiji tokom Drugog svetskog rata. Izložba je dala nesporne činjenice o učešću Nedićeve vlade u stradanju jevrejske populacije u okupiranoj Srbiji i na jasan način odredila pravu meru njihovog dobrovoljnog i nadasve posvećenog učešća u uništavanju njihovih dojučerašnjih komšija.

Ne sporeći činjenicu da je Holokaust nad Jevrejima u Srbiji delo nacističke Nemačke, ipak je savršeno jasno da ne bi bio sproveden tako efikasno i brzo, da u njemu nisu učestvovalе domaće kolaboracionističke vlasti Milana Nedića. U organizovanom zločinu svako je imao svoju ulogu, a uloga Nedićeve specijalne policije bila je sasvim jasna; uhvatiti i sprovesti u zatvor i logor sve Jevreje sa teritorije Beograda i okupirane Srbije. Brojke stradalih Jevreja iz Srbije, njih preko 80%, jasno govore da su u tome su bili veoma uspešni, i često pohvaljivani

od nacista, ali nisu propuštali da se i sami pohvale da su uz pomoć okupatora uspeli da se oslobode Jevreja. Kada danas revizionisti govore o „prljavoj i zloj, ali samo pomoćnoj“ ulozi Nedićevog režima, to izgleda kao ismevanje stradalih Jevreja. Ako znamo da je u okviru policijskog aparata postojalo odeljenje za Jevreje i Cigane, sasvim je jasno da su vlasti bile u potpunosti posvećene realizovanju ideja okupatora.

Iako je svetska i evropska historiografija dala svoje konačne ocene o ulozi kvislinga u Drugom svetskom ratu u Evropi, naša historiografija se sve više povlači pred političkim zahtevima rehabilitacije kvislinga, saradnika okupatora i boraca protiv partizanskog pokreta. Rehabilitacije kvislinga u Srbiji mogu slati pogrešnu poruku da se mi danas odričemo onog na čemu je Evropa danas postavljena, a to je na vrednostima antifašizma.

Mi smo valjda jedina zemlja u Evropi koja je imala dva antifašistička pokreta. Da li je to za pohvalu ili za ozbiljne naučne analize, ostaje na istoričarima da daju svoj sud. Nadam se da će ova konferencija uspeli da odgovori na aktuelne izazove prekranja ne tako davne istorije.

Zemun, 18.09.2021.

Prof. dr Milan Ristović

RECENZIJAZ IZLOŽBE JEVREJSKI LOGOR ZEMUN

Stradanje Jevreja u Srbiji pod nacističkom okupacijom u Drugom svetskom ratu deo je tragične istorije Holokausta, tog planiranog, sistematski izvedenog, ideološki, politički i propagandno pripremanog masovnog uništenja miliona pripadnika jevrejskog naroda na svim prostorima Evrope koji su se našli na udaru ratne mašinerije Trećeg Rajha i njegovih saveznika. To je istovremeno i deo one izuzetno složene četvorogodišnje ratne drame koja se odvijala na jugoslovenskim prostorima, u kojoj je okupirana Srbija bila jedno od velikih stradališta. Okupacija i podela Srbije, koju je nacistička vojna sila izvela aprila 1941. godine sa svojim osovinskim saveznicima, stvorila je uslove za širenje i na ove prostore nacističke antisemitske politike i prakse u svom najradikalnijem obliku, čiji je središnji cilj bilo „konačno rešenje jevrejskog pitanja“ u Srbiji. Izbijanje širokog oružanog otpora srpskog naroda u leto 1941, koji je ugrozio položaj okupacionog sistema i privremeno doveo do stvaranja slobodnih teritorija, pokrenuo je i masivan i brutalni odgovor okupatora, koji je pored mobilisanja velikih vojnih snaga za slamanje ustanka, uključivao široko raširenu praksu streljanja civilnih talaca, otvaranje logora, uništavanje brojnih naselja, internaciju, slanje na prinudni rad i niz drugih mera.

U takvom okruženju nemačka vojno okupaciona uprava je sprovodila sistematsku fizičku likvidaciju srpskih Jevreja. Većina muškaraca je streljana kao deo „kvote“ za odmazdu, dok su žene i deca posle zatvaranja u logor na Sajmištu, koji se nalazio na teritoriji NDH i bio pod nemačkom upravom, ubijani u pokretnoj gasnoj komori. Samo je manji deo pripadnika jevrejske zajednice u Srbiji uspeo da preživi, skrivajući se uz pomoć svojih srpskih sugrađana, ili bežeći na italijansku okupacionu zonu ili se priključujući partizanskim jedinicama.

Izložba je sažet i vizuelno upečatljiv pokušaj da se prikažu i istaknu oni momenti stradanja Jevreja na delu Srbije pod nemačkom okupacijom koji su činili njegove najvažnije elemente pri čemu je s razlogom, kao glavni motiv izložbe izabran „Jevrejski logor Zemun“,

koji, u istoriji Holokausta u Srbiji, ima i simboličko i stvarno središno mesto kolektivnog stradanja. Fotografskim dokumentima, faksimilima arhivskih dokumenata, sažetim i jezgrovitim tekstualnim objašnjenjima gradi se slika ovog tragičnog fenomena. Odvođenje u logore i ubijanje Jevreja bilo je posledica okolnosti nastalih razbijanjem jugoslovenske države, stvaranjem nemačkog okupacionog Sistema u Srbiji, organizaciji represivnog aparata, uvođenja antisemitskih propisa i registracije Jevreja.

Ključnu ulogu u organizaciji Holokausta i njegovoj realizaciji u Srbiji ima nemački okupacioni aparat (Vermaht, Gestapo, SD i drugi nemački organi) a izložba daje kroz portrete i informacije o njihovoj ulozi u ubijanju srpskih Jevreja potrebnu personalizaciju i konkretizaciju izvršilaca zločina. Njegov pomoćni instrument bili su organi domaće kolaboracionističke administracije („Komesarske vlade“ Milana Aćimovića i „vlade narodnog spasa“ Milana Nedića), koji učestvuju u poterama i hapšenju skrivenih Jevreja, snoseći tako deo odgovornosti za ovaj zločin. Ovoj temi je, takođe, u koncipiranju izložbe posvećena pažnja, kao i ulozi koju je kao deo okupacione propagandne antisemitske mašinerije imala kolaboracionistička administracija (antimasonska izložba, uloga štampe i drugo), a takođe i ulozi nekih od ključnih domaćih saučesnika iz redova kolaboracionista.

Poseban deo izložbe posvećen je pomoći u spasavanju Jevreja koju su pružali njihovi srpski i drugi sugrađani nejevreji, rizikujući svoje živote, i živote članova svojih porodica, pokazujući na taj način vrhunsku solidarnost, saosećanje i ljudskost. To je bio i osoben način da se pokaže odbacivanje svega onoga što je okupacioni režim sa sobom doneo i brutalnom silom nametao. Jedan segment izložbe čini i sažet prikaz učešća Jevreja u oružanoj borbi i aktivnom otporu, prvenstveno u redovima partizanskih jednica.

Izložba na kraju daje i prikaz posledica Holokausta u Srbiji, a bavi se i posleratnim sudbinama onih koji su bili njegovi, glavni nalogodavci, izvršioци, pomagači ili bili pristalice i propagatori ideologije antisemitizma.

Izložba daje koncentrisan uvid u ovu problematiku, dobro je vizuelno rešena i ostavlja utisak konzistentno izvedene celine, koja pruža na upečatljiv način, informacije o ovom tragičnom fenomenu, koji svakako zaslužuje dalje proučavanje, razmatranje ali i podsećanje.

PANOI IZLOŽBE

**JEVREJSKI LOGOR ZEMUN
-Holokaust i kolaboracija u Srbiji-**

autora: Nenada Fogela, Milana Fogela i dr Milana Koljanina

AGRESIJA NA JUGOSLAVIJU I NJENA PODELA

Kraljevina Jugoslavija pristupila je Trojnom paktu u Beču 25. marta 1941. Posle revolta, uglavnom srpske javnosti, izvršen je vojni puč i zbačena je Vlada Cvetković – Maček. Ta Vlada koja je 5. X 1940. donela dve rasističke uredbe protiv Jevreja („zabrana prometa i proizvodnje hrane na veliko“ i ograničenje upisa u škole, tzv. „numerus clausus“).

Usledile su masovne demonstracije u Beogradu i širom Srbiji protiv ulaska Jugoslavije u Trojni pakt.

U znak odmazde Hitler je bez objave rata izvršio napad na Jugoslaviju, razarajućim bombardovanjem Beograda, 6. aprila 1941. u ranu zoru.

Predsednik vlade Dragiša Cvetković potpisuje pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu

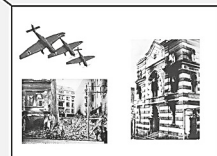
Jugoslovenska vojska na ulicama Beograda posle vojnog puča

Demonstracije u Beogradu 27. III 1941.

Posle kapitulacije jugoslovenske vojske 18. IV 1941. delovi države podeljeni su između Nemačke, Italije, Mađarske, Bugarske i Albanije; od centralnog dela je stvorena marionetska fašistička Nezavisna Država Hrvatska, a najveći deo Srbije je stavljen pod nemačku vojnu upravu.

Podelom Jugoslavije označen je i početak progona jevrejskog naroda čemu je sledilo gotovo potpuno uništenje jugoslovenske jevrejske zajednice.

Ulazak nemačke vojske u Beograd 13. IV 1941.

AN DIE BEVÖLKERUNG SERBIENS

Als Mitbewohner der in Serbien übernommenen Länder ist seit dem letzten Tage die Verwaltung des Landes. Wir müssen Bedenken nicht haben, dass Sie bedrückt oder sonstig. Schaden, verliert, wird nach Kriegsende behauptet werden. Wir sind selbstverständlich verpflichtet und werden diese Bedenken, bei sich zu befassen. Er wird dann sich selbst und seinen Lande an besten dienen.

Helmut Ferster

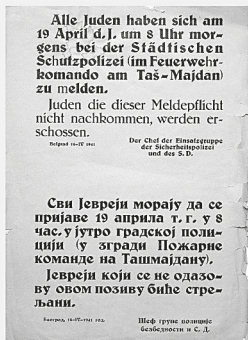
STANOVNIČIMA SRBIJE

Kao vojni zapovednik u Srbiji, preuzimam sa odgovornim delom upravu u zemlji. Mo se vojnim uspehima ne posrovan, vrnim se ostojim i na druga koracima delo, postupim se sa vama po ratno-vojnom zakonu. Ko se pridržava propisa i radi svoj posao, nema čega da se plašim. Tamo Va savest sebi i svojoj zemlji koristiti.

Helmut Ferster

PRVE MERE PROTIV JEVREJA U SRBIJI

Okupacione policijske i vojne vlasti odmah su počele da izdaju naredbe o registrovanju i obeležavanju Jevreja. Ubrzo su uvedene i druge mere društvene izolacije i eksproprijacije koje su sprovedene uz pomoć srpske policije.

Komesarar za Jevreje Oto Vincenti uz Gestapoa i srpski policajci registruju Jevreje

Jevreji raščičavaju ruševine u Beogradu

Jevrejima je odmah uvedena obaveza teškog fizičkog rada koja je služila i za mučenje i ponižavanje.

Prisilni rad Jevreja u Petrogradu (Zrenjanin)

Ubrzo su počele i javne egzekucije u Banatu uz prisustvo domaćih Nemca i Mađara. U Pančevu je na lokalnom groblju obešeno 18 i streljano 18 Srba, među kojima su bila i dva Jevrejina.

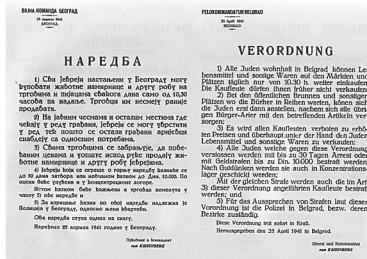
Pored nekoliko Srba obešen je i Jevrej in Viktor Elek, Zrenjanin 24.IV 1941.

Obešeni u Pančevu 22.IV 1941.

Zabranjeno za Jevreje. Beogradski tramvaj 1941. Naredba komandanta Beograda

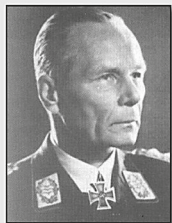
Naredba komandanta Beograda o diskriminaciji Jevreja pri snabdevanju

NEMAČKA OKUPACIONA UPRAVA U SRBIJI I „JEVREJSKO PITANJE“

U sprovođenju mera proгона Jevreja skladno su saradivali svi organi nemačke okupacione uprave i srpske kolaboracionističke vlasti.

Glavnu ulogu u sprovođenju mera protiv Jevreja imala je policija (Gestapo), koja je istovremeno bila podređena centralnoj policijskoj ustanovi (RSHA) u Berlinu.

VOJNI ZAPOVEDNICI SRBIJE

*Gen. Helmut Ferster,
22.IV-4.VI 1941.*

*Gen. Ludvig fon Šreder,
4.VI-27.VII 1941.*

*Gen. Hajnrhik Dankelman,
29.VII-8.X 1941,
osuđen na smrt 1947.*

*Gen. Franc Beme,
19.IX-6.XII 1941, ubio se
u zatvoru 1947.*

*Gen. Paul Bader,
5.XII 1941-maj 1943.*

*Gen. Harald Turner,
šef Upravnog štaba Vojnog
zapovednika, pitanja uprave i
tretmana Jevreja,
osuđen na smrt 1947.*

*Pukovnik Grafenhorst,
šef Komandnog štaba Vojnog
zapovednika, obezbeđenje reda
i mira*

*Franc Nojhaugen,
Generalni opunomoćenik za
privredu, registrovanje i
prodaju jevrejske imovine,
osuđen na 20 g. zatvora 1947,
pušten 1953.*

*Feliks Bencler,
Opunomoćenik Ministarstva spoljnih
poslova, spoljnopolićki aspekt
„jevrejskog pitanja“*

Operativna grupa Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (EG Sipo/SD)

*Vilhelm Fuks,
šef, osuđen na smrt
1946.*

*Hans Helm,
šef IV odeljenja (Gestapo),
osuđen na smrt 1946.*

Operativna komanda Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (EK Sipo/SD)

Karl Kraus, šef

*Karl Hince, šef IV
odeljenja (Gestapo)*

*Fric Štrake,
šef IV D odeljenja
(Jevreji i masoni)*

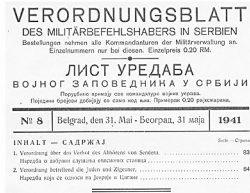

*Egon Zabukošek,
pripadnik V D odeljenja,
komesar za Jevreje*

SRPSKA UPRAVA

SRPSKA UPRAVA I „JEVREJSKO PITANJE“

Odmah po uspostavljanju okupacione uprave obnovljen je rad srpske policije zatim i žandarmerije. Već 30. aprila 1941. imenovana je prva kvislinška uprava (Savet komesara) sa Milanom Aćimovićem na čelu. Zbog neuspeha Aćimovićeve uprave da spreči širenje ustanka u Srbiji, 29. avgusta iste godine formirana je tzv. „Vlada narodnog spasa“ na čelu sa generalom Milanom Nedićem, na predlog Dimitrija Ljotića. Srpska uprava postala je sastavni deo represivnog aparata koji je sprovodio mere protiv Jevreja. U tome je najistaknutiju ulogu imalo Odeljenje specijalne policije.

„Naredba koja se odnosi na Jevreje i Cigane“

RUKOVODIOCI SRPSKE KVISLINŠKE UPRAVE

Milan Aćimović,
predsedavajući Saveta komesara
(29.IV - 29.VII 1941.)
i ministar unutrašnjih poslova
do 1943.

Poginuo tokom bekstva na
Zelengori 1945.

Milan Nedić, predsednik
tzv. „Vlade narodnog spasa“
(29.VIII 1941. - 1.X 1944.)
i ministar unutrašnjih poslova od
5.XI 1943. do 1.X 1944.

Izvršio samoubistvo tokom
istražnog postupka

9. IX 1941. Milan Nedić i Dimitrije Ljotić u razgovoru sa poverenikom nemačke Službe bezbednosti Rudolfom Trojem: “Ja znam samo jedno rešenje za jevrejsko pitanje: napolje sa njima. Sve dotle, dok je ijedan Jevrej in zemlji, ili dok može da govori sa Srbima, ili dok ga Srbi mogu žaliti, sve dotle nema mira u zemlji.”

UPRAVA GRADA BEOGRADA

Pored ministara unutrašnjih poslova, posebno se isticao Dragi Jovanović podržavanjem i sprovođenjem propisanih mera protiv Jevreja i Roma. Kao naredbodavac značajno je doprineo u potrazi za prikrivenim Jevrejima iako je tačno znao koja ih sudbina očekuje.

Dragomir - Dragi Jovanović, u društvu sa
E. Šeferom, A. Majnsnerom i A. Lončarom,
upravnik grada Beograda od 8.V 1941. do
5.X 1944, šef srpske državne bezbednosti
od 25.VIII 1942. do 5.XI 1943. Osuđen na
smrtnu kaznu 15.VII 1946. (s desna na levo)

ODELJENJE SPECIJALNE POLICIJE

Šef Ilija Paranos, izvršio
samoubistvo kada su ga posle rata
Englezi sprovodili u Jugoslaviju

Kao šef Specijalne policije, pored brojnih naređenja, izdao je 31. X 1941. g. i nalog da policijski agenti prekontrolišu beogradske bolnice radi otkrivanja sakrivenih Jevreja.

Najveći doprinos III odeljka Specijalne policije (za strance i granice) u rešavanju jevrejskog pitanja u Srbiji dao je njegov šef Nikola Gubarev.

Nikola Gubarev, Svetozar Vujković
(šef koncentracionog logora Banjica)
i Božidar Bečarević (s leva na desno)
osuđeni na smrt u Okružnom sudu u
Beogradu za ratne zločine 4. XI 1949.

Zahvaljujući efikasnosti rada IV anti-komunističkog odeljka mnogi Jevreji su uhvaćeni u pomažanju komunističkog pokreta i sprovedeni u Koncentracioni logor Banjica.

Šef Božidar Bečarević, osuđen na smrt
u Okružnom sudu u Beogradu za ratne
zločine 4. XI 1949.

Šef Jovan Nikolić, od aprila 1941. do proleća
1943. Nestao 1944.

Kao šef VII odeljka za Jevreje i Cigane svakodnevno je saradivao sa gestapovcima koji su bili zaduženi za pripreme mere koje su prethodile internacijama Jevreja u logore i njihovim likvidacijama.

S OBZIROM NA REVNOST I EFIKASNOST SPECIJALNE POLICIJE, OCENE GESTAPOA O NJENOM RADU BILE SU VRLO POVOLJNE I ISTICANO JE DA SRPSKA SPECIJALNA POLICIJA ODLIČNO RADI

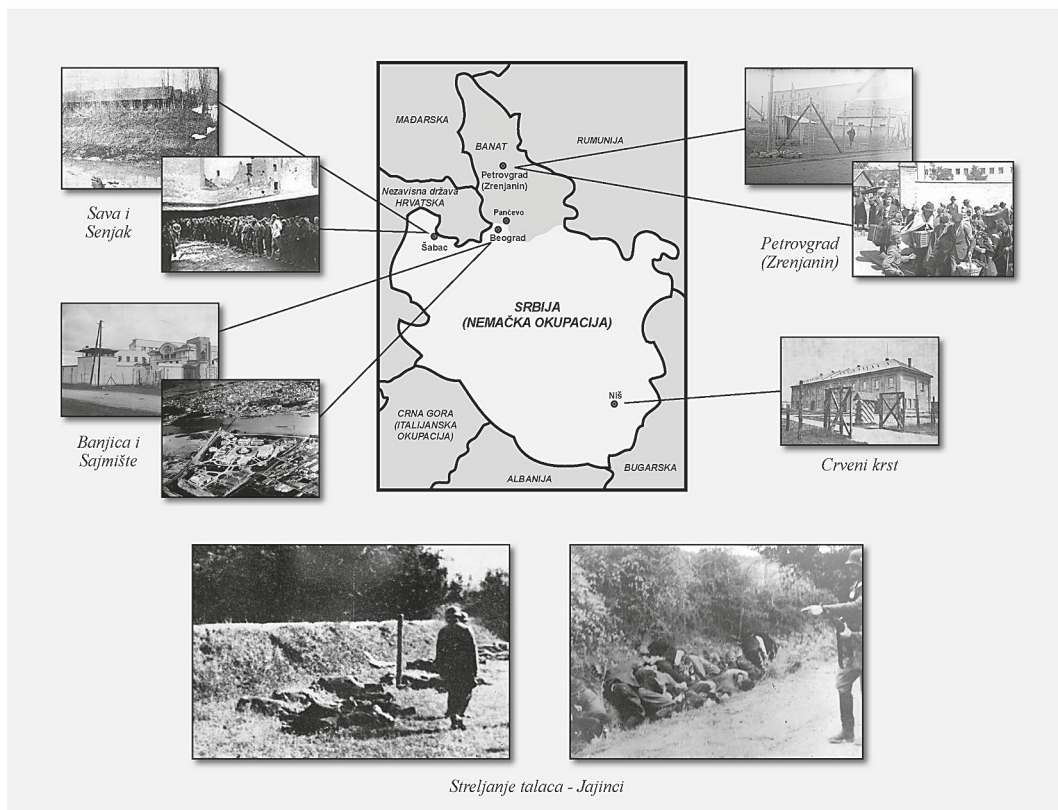
LOGORI I PROPAGANDA „KONAČNOG REŠENJA JEVREJSKOG PITANJA“ U OKUPIRANOJ SRBIJI

Interniranje političkih protivnika i Jevreja otpočelo je 22.VI.1941. (logor Svilara u Pančevu). Gestapo je narednih meseci stvorio veliku mrežu logora u Srbiji.

Logori su postali rezervoar talaca za masovna streljanja i imali su centralno mesto u sprovođenju „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ u Srbiji.

Datumi formiranja logora:

Banjica - Beograd 9.VII, Šabac – Sava 20.VII, Topovske šupe Beogradu 22.VIII, Šabac - Senjak i Niš – Crveni krst 30.IX i Jevrejski logor Zemun 8.XII 1941. Prolazni logori za Jevreje iz Banata, Petrovgrad (Zrenjanin) i Novi Bečej avgust i septembar 1941. Odatle su deportovani u Beograd.

PROPAGANDA „KONAČNOG REŠENJA JEVREJSKOG PITANJA U SRBIJI“

Progon Jevreja pratila je „informativno-obrazovna propagandna“ kampanja. Pod nadzorom nemačkog Propagandnog odeljenja Jugoistok stvoren je srpski propagandni aparat. U tome je istaknutu ulogu imao profašistički pokret „Zbor“ Dimitrija Ljotića. Obim i značaj u propagandnom delovanju pokazao se na primeru „antimasonske izložbe“. Glavni cilj ove izložbe bio je: voditi neprekidnu kampanju protiv tri velika zla, odnosno „hidre sa tri glave“ – jevrejstva, komunizma i masonerije. Osnovni cilj propagande bio je da se ubedi srpski narod da su Jevreji glavni krivci za njihovo stradanje.

DRUGA FAZA „KONAČNOG REŠENJA JEVREJSKOG PITANJA“ U SRBIJI

Na sastanku visokih policijskih i diplomatskih funkcionera iz Berlina i Beograda 18.X 1941. zaključeno je da se i preostali jevrejski muškarci streljaju, a da se svi ostali Jevreji i deo Roma interniraju u logor. General Beme je 28.X 1941. naredio da se za logor uredi paviljoni Beogradskog sajma, a početkom decembra naredio je interniranje svih Jevreja i Roma u ovom logoru.

U organizovanom zločinu svako ima svoju ulogu. Srpska žandarmerija od 8. do 12. XII 1941. raznosila je pozive preostalim Jevrejima (deca, žene i stari) da se prijave Specijalnoj policiji za Jevreje u ul. Džordža Vašingtona 21. Jevreji, odrasli muškaraci, pre toga su bili zatvoreni u logoru Topovske šupe i većina je ubijena u odmazdama.

Kolona Jevreja na putu za logor Sajmište

AUFFORDERUNG

Der Chef der Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des S. D. Belgrad gibt bekannt: SAEMTLICHE JUDEN, sowie deren Angehörige, welche bisher eine Aufforderung nicht erhalten haben, werden hiermit aufgefordert am 12. XII. 1941 vormittags 8 Uhr, auf dem Hofe des Judenarbeitsleistungslagers 510rdje Washingtons 21 zu erscheinen.

ES DARF LEDIGLICH NUR SOVIEL GEPÄCKE, BETTEN USW. MITGENOMMEN WERDEN, ALS SELBST GEFÜHRT WERDEN KANN. Bei der Meldung sind die Wohnungs- und Kellerschlüssel mit einem Namens- und Straßenschild versehen, abzugeben.

DIE WOHNUNG IST BEIM VERLASSEN ZU VERSCHEISSEN, ESSESCHNITT, BESTECK, TASSEN USW. SOWIE DECKEN SIND MITZUBRINGEN, EBENFALLS VERPFLEGUNG FÜR EINEN TAG. — NICHTERSCHENEN WIRD STRENGSTENS BESTRAFT.

ПОЗИВ

Шеф полиције безбедности саопштава:

Позивљу се СВИ ЈЕВРЕЈИ, који до сада нису добили особени позив, да се лично јаве (2-ХП-1941 у 8 сати ујутро у дворшћу Специјалне полиције за Јевреје у Ђорџа Вашингтона ул. бр. 21.

СВАКИ МОЖЕ ПОНЕТИ СА, МО ОНОЛИКО ПРЉАГА И ПОСТЕЉИНА, КОЛИКО САМ МОЖЕ НОСИТИ.

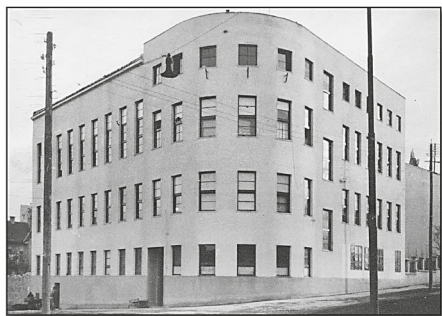
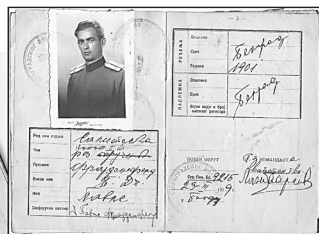
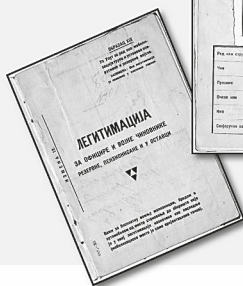
Над привезивање има да се правду изјучи се стави и подмету привези на језиком наредном са чланском злог именов и улице становања. СТАН ИМА КОД ОДЛАСКА ДА СЕ ЗАКЉУЧА.

ТРЕБА ПОНЕТИ ЈЕДИН, ПРИБОР ЗА ЈЕЛО, ПОПРИМАЧ И ЈЕЛО ЗА ЈЕДАН ДАН.

КО НЕ ДОЂЕ БИЋЕ НАЈСТРОЖИЈЕ КАЖЊЕН.

Od lekara u Jevrejskoj bolnici traženo je da izvrše abortus, milom ili silom, svim jevrejskim ženama, bez obzira na mesec trudnoće. Pod pretњom smrtnе kazne lekari su odbili naredenje.

Lekar dr Pavle Frajdenfeld, jedan od stradalih iz Jevrejske bolnice. Njegove dve bratanice, Editu (11) i Veru(5) Frajdenfeld, majka Lili je umesto da se sa njima odazove pozivu, poslala za Novi Sad, a odatle su preko Budimpešte odvedene u Švajcarsku gde su dočekale kraj rata.

Zgrada u kojoj je bila smeštena „Jevrejska bolnica“ u ulici Visokog Stevana br. 2

Svi Jevreji, lekari i apotekari, u Beogradu i Srbiji do jula 1941. godine su otpušteni sa svojih radnih mesta. Jevrejima je bilo zabranjeno da se leče kod „arijevaca“, a „arijevcima“ kod Jevreja. Okupator je dozvolio organizaciju zdravstvene službe za Jevreje. Na poziv Predstavništva jevrejske zajednice prijavilo se 66 lekara, 26 bolničarki, 6 apotekara i 24 studenta medicine. Otvorene su 4 ambulante. Nešto kasnije u zgradi Jevrejskog ženskog društva na Dorćolu, otvorena je Jevrejska bolnica.

JEVREJSKI LOGOR ZEMUN / JUDENLAGER SEMLIN (8. DECEMBAR 1941 - 10. MAJ 1942.)

Beogradsko sajmište je za vreme bombardovanja 6. IV 1941. bilo oštećeno. Zima 1941/42. g. bila je oštra, a stakla na prozorima paviljona bila su razbijena, krovovi oštećeni, prokišnjavalo je na sve strane, zidovi napukli... Paviljon br 3, prvi je bio osposobljen da primi oko 5.000 internirane dece, žena i starih iz Beograda i Banata.

Tokom decembra, 1941. prebačeni su na Sajmište preostali Jevreji iz Topovskih šupa i Banjice. Januara 1942. na Sajmište su dovodeni Jevreji iz Kragujevca, Šapca, Niša, Kosovske Mitrovice i Novog Pazara. Ukupno je internirano oko 6.400 Jevreja i oko 600 Roma.

Glavni ulaz u logor

Kolona Jevreja u logoru na Sajmištu, decembra 1941.

Februara 1942. reorganizovana je policijska služba u Srbiji i još čvršće povezana sa svojom centralnom ustanovom u Berlinu.

RSHA - Berlin (Glavna uprava za bezbednost Rajha)

Viši vođa SS i policije general August Majnsner, osuđen na smrt 1946.

Šef Policije bezbednosti i Službe bezbednosti Emanuel Sefer, osuđen na 6,5 godina zavora 1966.

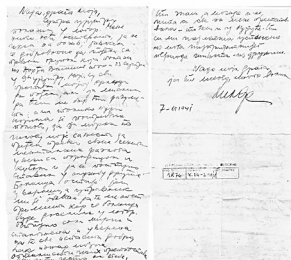
Šef IV odeljenja, Gestapo, Bruno Zatlner, umro u zatvoru 1972.

Komandant Jevrejskog logora Zemun Herbert Andorfer, osuđen na 2,5 godina zatvora 1967.

Hilda Dajč (predratni snimak)

Faksimil pisma Hilde Dajč upućen prijateljici Nadi Novak uoči dobrovoljnog odlaska u logor 7. XII 1941.

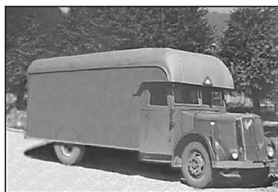
Iz pisma Hilde Dajč Mirjani Petrović 7. II 1942:

“Svim filozofiranjima je kraj na žičanoj ogradi i realnost kakvu vi van nje ne možete ni izdaleka da zamislite jer biste od bola urlali-pruža se u potpunosti [...] A propoš, pre neki da smo uređivali leševe, bilo ih je 27, u turskom paviljonu, i to sve u front. Meni ništa više nije odvratno, ni moj prljavi posao. Sve bi se moglo samo kad bi se znalo ono što se ne može saznati - kad će se otvoriti kapije milosti. Kakve li namere imaju sa nama? U stalnoj smo napetosti: hoće li nas streljati, dići u zrak, transportovati u Poljsku?”

UNIŠTENJE ZATOČENIKA

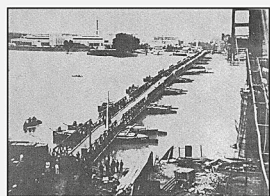
U prvoj polovini marta 1942. u Berlinu (RSHA) odlučeno je da se svi Jevreji iz Srbije, ubiju u samoj zemlji.

U Beograd je upućen kamion-gasna komora („dušegupka“) sa dvojicom SS-podoficira rutiniranih u masovnom ubijanju, Vilhelmom Gecom i Ervinom Majerom.

*Kamion-gasna komora „dušegupka“
marke Saurer (rekonstrukcija)*

Prve žrtve bili su bolesnici i osoblje sa porodicama iz Jevrejske bolnice u Beogradu. Od 19. do 22. III 1942. Jevreji, lekari i medicinsko osoblje zajedno sa članovima svojih porodica i bolesnicima, njih između 7 i 8 stotina, transportovani su „dušegupkom“ u Jajince, usput bili ugušeni i zakopani u pripremljenim jamama.

Hedviga Šenfajn, preživela logorašica: „Šofer sivog automobila ulazio je često u logor, sakupljao decu oko sebe, milovao ih, uzimao u naručje i delio im bombone. Deca su ga volela, i, uvek kada bi došao, trčala mu u susret po bombone. Niko u logoru nije slutio da ljude odvođe u smrt.“

Tabela smanjivanja broja Jevreja u logoru

Datumi (1942)	Broj Jevreja u logoru
6-15.III	5.150
16-23.III	5.293
26.III-4.IV	4.005
15-24.IV	2.974
25.IV-5.V	1.184

Dok su poslednje grupe jevrejskih zatočenika odvođene u smrt, Jevrejski logor je dobio novu namenu i ime, Prihvatni logor Zemun (Anhaltelager Semlin). U njemu su od 4.V 1942. internirani zarobljeni partizani i drugi protivnici okupatora, kao i radno sposobno stanovništvo sa područja vojnih operacija, uglavnom iz Srbije i Nezavisne države Hrvatske, većinom Srbi.

Ovo je postao najveći nemački logor na evropskom Jugostoku. Oni su deportovani u koncentracione i radne logore u Nemačkoj i okupiranim zemljama. Među internircima bilo je i Jevreja, pojedinaца i grupa, među kojima su najveće bile iz Splita i Prištine. Logor je raspušten u drugoj polovini jula 1944. Od oko 32.000 interniranih stradalo je 10.636 ljudi.

Kolone interniranih muškaraca, zarobljenih partizana i žena na putu ka logoru na Sajmištu (1942/43.)

Komanda Prihvatnog logora Zemun

Jajinci: Mesto masovnih egzekucija zatočenika iz logora na Banjici i na Beogradskom sajmištu

LIČNE I PORODIČNE SUDBINE; PRAVEDNICI

FAMILIJA BENA VRAM I JUDIĆ

Nacistička ideologija zasnovana je na uništenju celog jevrejskog naroda. Najveće tragedije, kaže istorija, uvek neko preživi. Iako su nacisti veoma pazili, kada odvođe „dušegupkom“ logoraše sa Sajmišta, da u kamionu gasnoj komori bude cela porodica, da ni slučajno neko ne preživi, ipak neki uopšte nisu stigli do „fabrike smrti“. Iz porodice Benavram, zahvaljujući pravедniku Palu Žambokiju, dvoje dece, Roza i Jozef, preživeli su rat.

Mariška Čanadi je prihvatila Rozu Benavram i ona je do kraja rata ostala u Novom Kneževcu. Jozef Benavram - Žamboki kraj rata je dočekao u Kanjiži.

Pravednica Mariška Čanadi sa suprugom

Pravednik Pal Žamboki

MESTA STRADANJA

1. Barbara Judić - SAJMIŠTE
2. Saul Benavram - Topovske šupe , o njemu, kao i o nijednom članu familije Benavram, ne znaju se mesta stradanja
3. Ester Benavram, rođena Judić - SAJMIŠTE
4. Uroš Judić (Esterin brat) - Topovske šupe, dalja sudbina nepoznata
5. Rifka Judić, Uroševa supruga - SAJMIŠTE
6. Mikica Judić, Rifkin i Urošev sin, 9 godina star - SAJMIŠTE
7. Jozef Judić (Esterin drugi brat) - Topovske šupe, dalja sudbina nepoznata
8. Josefova supruga - SAJMIŠTE

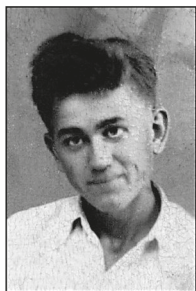
Sinovi Josefa Judića:

9. Mikica Judić - SAJMIŠTE
10. Cadik Judić - SAJMIŠTE
11. Sima Judić - SAJMIŠTE

12. treći Esterin brat - nema podataka o njegovoj sudbini
13. Matilda Josifović, rođena Judić, Esterina sestra - SAJMIŠTE
14. Jozef Josifović, Matildin muž - Topovske šupe, nepoznato mesto stradanja
15. Lenka Levi, rođena Judić, Esterina druga sestra - SAJMIŠTE
16. Avram Levi, Topovske šupe - mesto stradanja nepoznato

Deca Saula i Ester Benavram:

17. Hajm Benavram, najstarije dete, imao je 22 godine kad je odveden u Topovske šupe - mesto stradanja nepoznato
18. Roza Benavram, spasena, spasioci Pal Žamboki i Mariška Čanadi
19. Jozef Benavram - Žamboki, spasao ga Pal Žamboki

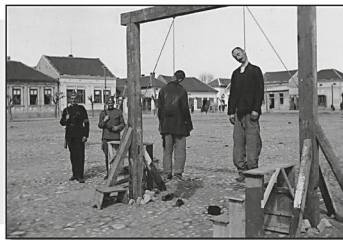

Jozef Žamboki, snimci iz 1950, 1959. i 2010. godine

SRBIJA JE „JUDENFREI“ I BEKSTVO OD ODGOVORNOSTI

Izveštaj Turnera o razgovoru sa Milanom Nedićem 28. III 1942.

„General Nedić je dalje naveo teškoće koje mu u zemlji još pričinjavaju ostaci masona, kao i prikriveni Jevreji i Englezi. Ja sam odvratio da je jevrejsko pitanje praktično rešeno i da će sa preostalim Jevrejima i još prisutnim masonima brzo biti raščišćeno. Gospodin Nedić će posle moći da prisvoji istorijsku zaslugu da je za vreme njegove vladavine jevrejsko pitanje u Srbiji u potpunosti rešeno. ...“
U jednom dokumentu tzv. „Vlade narodnog spasa“ Milana Nedića iz 1942. između ostalog se navodi: „Zahvaljujući okupatoru, oslobodili smo se Jevreja“

Vešanje partizanskih komandanata Stevana Borote i Josifa Majera u Valjevu 27.III 1942.

Emanuel Šefer je izvestio 8.VI 1942.g. da u Srbiji „više nema jevrejskog pitanja“. General Turner je 29.VIII 1942. izvestio da je Srbija „jedina zemlja u kojoj je jevrejsko i cigansko pitanje rešeno“

Borba protiv „jevrejskog boljševizma se nastavlja“. Milan Nedić vrši smotru Srpskog dobrovoljačkog korpusa maja 1943.

Predsednik Vlade narodnog spasa general Nedić u poseti Vođi rajha 18. IX 1943.

Dimitrije Ljotić, vođa profašističkog pokreta „Zbor“ i organizator Srpskog dobrovoljačkog korpusa: Za Srbiju bez Jevreja u „novom poretku“

Anita Rozenberg (lažno ime Branka Marković) i sestra Erna, uhapšene od strane Specijalne policije i oterane u logor Banjica (jul 1942.)

Jajinci, uništavanje tragova zločina spaljivanjem ekshumiranih tela žrtava XII 1943-IV 1944.

Zasavica, pomen za mrtve 1945. (kadiš)

EKSHUMACIJE ŽRTAVA

Jevrejsko groblje u Beogradu Tela dr Rahele Levi-Mičić i njene ćerke Vere (4)

Bežanijska kosa, novembar 1944.

Kolaboracionističke formacije, ministri “Vlade narodnog spasa” Milana Nedića i šefovi Specijalne policije zajedno sa okupacionim snagama početkom oktobra 1944. pobjegli su na teritoriju Trećeg rajha nadajući se zaštiti Savezničkih sila.

Skoro svi su pre ili kasnije isporučeni jugoslovenskim vlastima i osuđeni su za ratne zločine. Nekolicina najviših predstavnika nemačkih okupacionih vlasti osuđena je na smrt, dok su mnogi izbegli za zasluzenu kaznu.

„KONAČNO REŠENJE JEVREJSKOG PITANJA“ U SRBIJI

- Pravci deportovanja i interniranja
- ▼ Logori za interniranje i/ili uništenje u zemlji

Od ukupno 33.579 Jevreja koji su živeli na okupacionim područjima na teritoriji današnje Republike Srbije (nemačkom, mađarskom, bugarskom, albanskom i NDH) stradalo je 27.024 ili 80,48%. Tome treba dodati i 1200 stradalih jevrejskih izbeglica iz srednje Evrope, uglavnom iz Austrije, Nemačke, Poljske i Čehoslovačke, koje su se na putu za Palestinu zatekle na teritoriji okupirane Srbije.

Maja 2012. navršilo se 70 godina od kada je prestao da postoji Jevrejski logor Zemun (Judenlager Semlin) jer je za nacističkog okupatora „konačno rešeno jevrejsko pitanje“ u Srbiji.

HOLOKAUST NA OKUPACIONIM TERITORIJAMA U SRBIJI 1941-44.

U Srbiji se nedovoljno zna o Holokaustu, organizovanom nacističkom zločinu, u kome je ubijeno 6 miliona Jevreja širom Evrope. Jevrejski logor Zemun predstavlja danas simbol stradanja Jevreja u okupiranoj Srbiji za vreme Drugog svetskog rata. Civilizacijska obaveza je da se na odgovarajući način obeleži mesto na kome je u Srbiji stradalo najviše Jevreja, građana Srbije.

Aleksandar Nećak,
Počasni predsednik Saveza jevrejskih opština Srbije

Spomen ploča postavljena 1984.

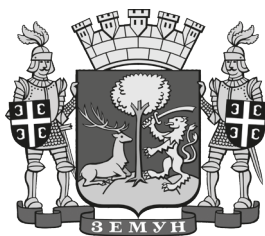
Spomenik žrtvama logora Sajmište, otkriven 1995.

Staro sajmište 2012.

ZAHVALNOST DONATORIMA

**Zahvaljujemo se Gradu Beogradu,
Gradskoj opštini Zemun i
članovima Jevrejske opštine Zemun
na podršci u realizaciji projekta**

Jevrejska opština Zemun
Jewish Community Zemun קהילה היהודית זמון

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.819.5(497.13+497.15)''1941/1944''
341.322.5(=214.58)(497.1)''1941/1945''(082)
341.485(=416.11)(497.1)''1941/1945''(082)
341.322.5(=416.11)(497.1)''1941/1945''(082)
316.75(497.11)''19/20''

КОНФЕРЕНЦИЈА Јеврејски логор Земун и Прихватни логор
Земун прошлост-сadaшњост-будућност (2021 ; Београд)

Zbornik radova / Konferencija Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun prošlost-sadašnjost-budućnost, Zemun, 18-19. IX. 2021. ; [urednik Nenad Fogel]. - Beograd : Jevrejska opština Zemun, 2021 (Lazarevac : LaPressing). - 186 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 200. - Str. 5-9: Uvod : Prošlost- sadašnjost- budućnost / Nenad Fogel. - Str. 167-168: Recenzija izložbe Jevrejski logor Zemun / Milan Ristović. - Panoi izložbe Jevrejski logor Zemun: str. 171-183. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz pojedine radove.

ISBN 978-86-88297-20-2

а) Старо сајмиште (концентрациони логор) (Београд) -- 1941-1944 -- Зборници б) Холокауст -- Југославија -- 1941-1945 -- Зборници в) Јевреји -- Прогони -- Југославија -- 1941-1945 -- Зборници г) Србија -- Култура сећања -- 20в-21в -- Зборници

COBISS.SR-ID 55456521